

TÜRK

ARKEOLOJİ VE

ETNOGRAFYA

DERGİSİ

Yıl : 2000 Sayı : 1

T.C.

KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

TÜRK ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

SAYI: I

2000

Kültür Bakanlığı
Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

Ankara/2000

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları

Yayın No:75

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Fahriye BAYRAM

Dr. Adil ÖZME

Kemalettin ATAŞ

Dr. Haydar DÖNMEZ

Neslihan GÜDER

Naime TOY

KAPAK TASARIMI

Koray OLŞEN

DİZGİ

Meryem UYANIKER

TASARIM

Kerim ÇEVİK

ISSN : 1302-9231

ISBN : 975-17-2545-3

Kapak Resmi: Adana Müzesi'nden boya bezekli
Geç Demir Çağı testisi

SUNUŐ

Türk ve Anadolu kültürünü araştırma çalışmaları Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Büyük Atatürk'ün emriyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlamıştır.

Ahlalıbel kazısı Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk organize arkeolojik kazısıdır. Büyük Atatürk zaman zaman bu kazının başında bulunmuş, verdiği direktiflerle doğru yerde kazı yapılmasını sağlamıştır. Aynı yıl bu çalışmaların yayınlanarak tüm bilim dünyasına duyurulmasını sağlamak amacıyla "Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi" adı altında bir periyodik yayınlanmaya başlamıştır. Daha sonraları bu dergi "Türk Arkeoloji Dergisi" ve "Türk Etnografya Dergisi" adlarıyla ayrı iki dergi haline almıştır.

Halen dünyadaki tüm kitaplıkların ve müzeler ile enstitülerin başvuru kitabı niteliğinde olan bu dergiler birleştirilerek "Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi" adı altında yeniden ve sürekli yayın olarak akademik ve bilimsel çalışmalarda gururla yerini almaktadır.

Dünyaca ünlü bu derginin yine etkin hale gelmesinden mutluluk duyuyorum. Çalışmalara katkıda bulunanları yürekten kutlarım.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

BAŞLARKEN

İnsanlık tarihinde eşsiz bir yere sahip olan Anadolu'nun tarihsel ve kültürel değerlerini, bilimsel araştırmalarla dünyaya tanıtmak yurttaşlık görevimizdir. Yeni yüzyıla damgasını vuracak olan toplumlar, aklın en büyük zenginlik, bilginin en büyük güç olduğuna inananlar olacaktır.

Bu hedeflerle yola çıkılarak 1933 yılından itibaren, ülkemizin tarihi ve kültürel mirasını tanıtan arkeoloji, sanat tarihi, antropoloji, epigrafi, etnoğrafi ve yakın konuların yer aldığı "Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi" yayınlanmaya başlanmıştır. 5. sayısı çıkan bu dergi 1956 yılında "Türk Arkeoloji Dergisi" ve "Türk Etnografya Dergisi" olarak iki ayrı dergi halinde yayınlanmaya devam etmiş; 6. sayı olarak devam eden "Türk Arkeoloji Dergisi"nin çeşitli aralıklarla, 1997 yılına kadar XXXI., 1. sayıdan başlayan "Türk Etnografya Dergisi"nin ise XX. sayısı yayınlanmıştır.

Ancak her iki dergiye gelen makale sayısının yetersizliği ve Genel Müdürlüğümüzün bütçesi, her iki derginin, her yıl düzenli olarak basımını güçleştirmiştir.

Dergilerin her yıl sürekli olarak ve her iki dergiye harcanan emek ve mali imkanın tek dergide birleştirilerek, uluslararası standartlara uygun, yüksek kaliteli bir dergi çıkarılabilmesi amacıyla, bu yıldan itibaren "Türk Arkeololoji ve Etnografya Dergisi" adıyla tek dergi olarak yeniden yayınlanacaktır.

Bundan böyle derginin kesintisiz devam etmesi dileğiyle, yayının gerçekleşmesinde emeği geçen tüm arkadaşlarıma ve çalışmalarını ile destek veren bilim adamları ve müzecilere teşekkür ederim.

Dr. Alpay PASİNLİ

Genel Müdür

İÇİNDEKİLER

Onur ÖZBEK

Gelibolu Yarımadası'nın Kuzeyinde Yeni Bir

Erken Neolitik Yerleşim Yeri ve Balta

Atölyesi: Buruneren 1-4

Şevket DÖNMEZ

Adana Müzesi'nden Boya Bezekli Bir Geç

Demir Çağı Testisi 5-8

Musa KADIOĞLU

Menderes Nysası Bouleuterion-Gerontikon'unun

Orkestra Opus Sectile Döşemesi 9-16

İsmail FAZLIOĞLU

Edirne Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bir

Grup Attika Üretimi Seramik 17-21

Neşe K.DİLER

Kilikia Çatıören'de Bir Gömüt Sunağı 23-25

Ercan NALBANTOĞLU, Hüseyin TÜRK, Candan NALBANTOĞLU

1996 Yılı Yortanlı İskelet Popülasyonu Üzerine

Paleoantropolojik, Paleodemografik ve Etno-Arkeolojik

Çalışmalar 27-36

Hüseyin TÜRK

Biyolojik Evrim-Kültürel Evrim İlişkisi

İndirgemeci Olmayan Bir Yaklaşımla 37-43

Yılmaz Selim ERDAL

Antandros İnsanlarında Ağız Sağlığı 45-55

Melih ARSLAN

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki

Anazarbus Sikkeleri 57-70

Adil ÖZME, Chris LIGHTFOOT

Afyon Müzesi'ndeki Figürlü Bir Anadolu Selçuklu

Sikkesi Üzerinde Etüt 71-75

Adil EVREN, Cengiz İÇTEN

Selçuk Acarlar Köyü'nde Bulunan Bir Portre 77-79

Mine KADİROĞLU

Çorum Havzası Ortaçağ Gürcü Mimarisi

Araştırmaları 81-86

Fahriye BAYRAM

Amasya İli Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş

Nahiyesi'nden Üç Hamam 87-93

Y. Selçuk ŞENER

İnegöl İshakpaşa Külliyesi 95-106

Burcu ÖZGÜVEN

Osmanlı Ordugahının Fiziksel Özelliklerine Dair Bir

Değerlendirme 107-109

Onur ÖZBEK, Bakiye YÜKMEN

1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey

Araştırması 111-118

Onur ÖZBEK

GELİBOLU YARIMADASININ KUZEYİNDE YENİ BİR PREHİSTORİK TAŞ BALTA ATÖLYESİ

BURUNEREN

Avrupa'daki tarıma ilk geçen topluluklarda düğü gibi, Trakya'da da cilâlı taş endüstrilerinin önemli ürünlerinden olan cilâlı taş baltalar, sadece toplulukların gelişmelerinde direkt bir etmen değil, aynı zamanda tarımla uğraşan topluluklar arasında birbirlerini ayıran sosyal bir öge olmuştur. Etimci toplulukların yaşantısında önemli bir yer alan cilâlı taş baltaların endüstrisine yönelik çalışmalar Türkiye'de henüz başlangıç aşamasındadır. Bu konu ile ilgili ilk çalışma bildiğimiz kadarıyla Engel (1926) tarafından cilâlı taş endüstrisinin yapılarını anlamaya yönelik olarak Karaağaçtepe (Mesilas) yerleşmesinden çıkan baltalar hakkında yapılmıştır. Bir diğer çalışma da cilâlı taş baltaların üretim izi analizine yönelik olarak Kantman (1969) tarafından Tilmenhöyük ve Gedikli-Karahöyük kazıları üzerine yapılmıştır. Ayrıca kazı raporlarında cilâlı taş baltalara değinen diğer bir çalışma Karamerçeci ve Kaya (1990) tarafından Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan baltalarla ilgili yapılmıştır². Türkiye genelinde çok az şey bilindiği için cilâlı taş endüstrilerinin üretim aşamalarını tanımlayabilecek bulgular bu nedenle çok önemlidir. Bu bağlamda ele alınan Buruneren'in prehistorik insan için önemli olan bu alet topluluğunun üretim aşamalarını tanımlayan bir atölye ve aynı zamanda bir yerleşim yeri olması ilginçtir.

1989 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne satın alınan ve Şarköy çevresinden iki küçük çuval halinde taş baltalar, bunların taşıakları, vurgaçlar, çanak çanak parçaları ve bir ağırlıktan oluşan buluntuların bulunduğu gelmiştir. Tekirdağ Müze Müdürü M.A. Işın, yaptığı araştırmalarda bu buluntu topluluğunun Şarköy ili Sofuköy'ün kuzeyinde Yartarla mevkiinden geçtiğini saptamıştır (Işın 1999 : 26). Üretim zincirinin

değişik aşamalarının gözlemlendiği bu baltaların sadece "Yartarla atölyesi"nden geldikleri konuyla ilgilenen araştırmacılarca kabul edilmiştir.

Araştırmacı, bölgede Tekirdağ Müzesi ile ortak yaptığı araştırmalarda³ daha önce M.A. Işın tarafından saptanmış olan Buruneren ve Fener-Karadutlar yerleşmelerinde bugüne kadar varlığı bilinmeyen balta taslaklarına rastlamıştır. Konuyla ilgili çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Bu yazı sadece Buruneren yerleşmesinden toplanan cilâlı taş aletler üzerinde yapılan bir ön çalışma niteliğindedir⁴.

BURUNEREN

Buruneren, Tekirdağ il sınırları içinde, Şarköy'ün yaklaşık 14 km. batısında yer alır (Harita: 1). 1:200.000'lik topografik haritalarda Tekke Tepe olarak adlandırılan yükseltinin 1 km. güneybatısında, "Kireç ocağı" olarak adlandırılan mevkinin de batısındadır. Koordinatları Kuzey 40° 33' 45" ve Doğu 26° 55' 45" olarak verilebilir. Marmara Denizi'ne hakim bir konumda, denizden 100 m. yüksektedir. Yerleşim yeri yanında bir tatlı su kaynağı yer almaktadır. Burası yaklaşık 80x80 m. boyutlarında ve 100 m. yüksekliğinde yoğun mekanize tarım nedeniyle oldukça tahrip olmuş ve üstteki kültür tabakalarının bir kısmı yok olan bir yerdir (Harita: 2).

Bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan ve Buruneren ile Doğan Arslan Çiflikleri arasında Demirkapı mevkiinde bulunduğu söylenen bir cilâlı taş baltanın (Kurtoğlu 1938, 17, Mansel 1938, 22)⁵ bu yerleşim yerinden gelme olasılığına rağmen baltanın genel şekli, cilâlanmamış durumu, ağız kısmının keskin olmaması ve bu durumu ile bir kesme işlevinden çok silaha benzemesi ve son olarak araştırmamızda

buluntu topluluğu ile hiçbir biçimsel benzerlik göstermemesi nedeniyle bir çelişki yaratmaktadır.

BULUNTU TOPLULUĞU

Cilâlı Taş Aletler

Buruneren yerleşmesinde gözleendiği kadarı ile baltaların yapıldıkları kaya blokları sadece bir tek tip kayadır. Baltaların ham maddesi olan ve bazen 100 kg.lık bazen 1 kg.lık bloklar halinde görülen kayalardan alınan örnekler petrografik açıdan incelenmektedir⁶. İlk incelemelere göre, bunun bölgesel bir metamorfizma geçirmiş geniş adlandırmasıyla amphibolite türü bir kayadır olduğunu söyleyebiliriz. Yaklaşık 400 m² lik bir alanda yayıldığı gözlenen taslaklar ve bunların yongaları ile birlikte aynı kayaktan işlenmemiş bloklara da rastlanmaktadır.

Bu araştırmada toplanan cilâlı taş endüstrisi ile ilgili buluntular arasında bir gruplamaya gidildiğinde, ilk etapta bunların taslak, yonga ve vurgaç olarak ayrılabilirliklerini söyleyebiliriz. Elimizde bu höyükten gelen cilâlanmış durumda balta yoktur. Ancak bunun nedeni bölgede çok fazla sayıda antika meraklısı olması ve köylülerin daha önceki yıllarda bu meraklılara bu baltaları tarlalardan toplayıp satmış olmaları olasıdır.

Balta taslakları: Genelde 400 gr. ile 1000 gr. lık ağırlığa sahip kütleler şeklindedir. Boyları ortadan kırılmış oldukları için 20-25 cm. olarak tahmin edilebilir. Kayacın mineralojik özelliği nedeniyle içindeki mineral mikro bandlar, taslakların daha cilâlama aşamasına geçirmeden kırılmasına neden olmuştur. Bu genellikle şeffaf, süt beyazı ve bazen yeşilimsi renkteki mineral akmaları, kayacın makro boyutta dayanıklılığını da etkilemiştir.

Bu taslakların incelenmesi sonucunda üretim aşamalarının birçok evresi gözlemlenebilmiştir. Kabaca iki ana gruba ayıracağımız bu taslaklar, bir balta ön formu oluşturulmadan önce, ilk büyük yongaları alınmış bloklar (Çizim 1: 1) ile ağızları kabaca keskinleştirilmiş ve topukları sivrileştirilmiş olanlar olarak ayrılabilir (Çizim 1: 3, 4; Çizim 2: 1-3).

Üretim sırasındaki hatalara güzel bir örnek olarak Çizim 1; 1'deki taslak gösterilebilir. Bu örnekte büyük bir olasılıkla baltayı üreten birey önce topuk kısmının kırıldığını görmüş, bu kırığın baltanın genel hatlarını etkileyebileceğini düşünmediğinden çekiçleme⁷ devam etmiş, ancak balta taslağı ortadan kırılınca, aleti işlemeye devam etmemiştir. Genelde bu bölgedeki atölyelerde bu tip üretim hatası sonucu oluşan taslakların topuk bölümleri vurgaç olarak kullanılmasına rağmen, bu örnek artık başka bir amaçla kullanılmamıştır. Bu da üretim yerindeki ham madde kaynaklarının bolluğuna ya da üretim yerinin ham madde kaynaklarına yakınlığına işaret etmektedir.

Çıktılı vurma konili yongalar, taş balta taslaklarının üretiminde sert vurgaçların kullanıldığını gösterir. Yongalar çıkarılırken, değişik yönlerden çalışılmış, alınan yongalar bazen çok büyük bazen küçük olmuştur.

Vurgaçlar: Genelde 150 gr. ile 800 gr. arasında değişen ağırlıkladırlar. Vurgaç olarak kullanıldığı kesin görünen bir adet alet aslında bir balta ön formunun üretimi sırasında oluşan 'üretim hatası' nedeniyle

topuk kısmı vurgaç haline getirilmiştir (Çizim 1: 3).

Baltaların yapımı sırasında sıklıkla kullanılan yuvarlak taşlara bu yerleşim yerinde araştırmamız sırasında rastlanmamıştır.

Yongalar: Elimizde olanlar 50 gr. ile 100 gr. arasında değişen ağırlıkladırlar. Yüzeyde görülmeleri çok zordur ve çok az toplanabilmişlerdir (Çizim 1: 5). Verilen örneğin Mousterien kültürün yongalarına yakın benzerliği dikkat çekicidir.

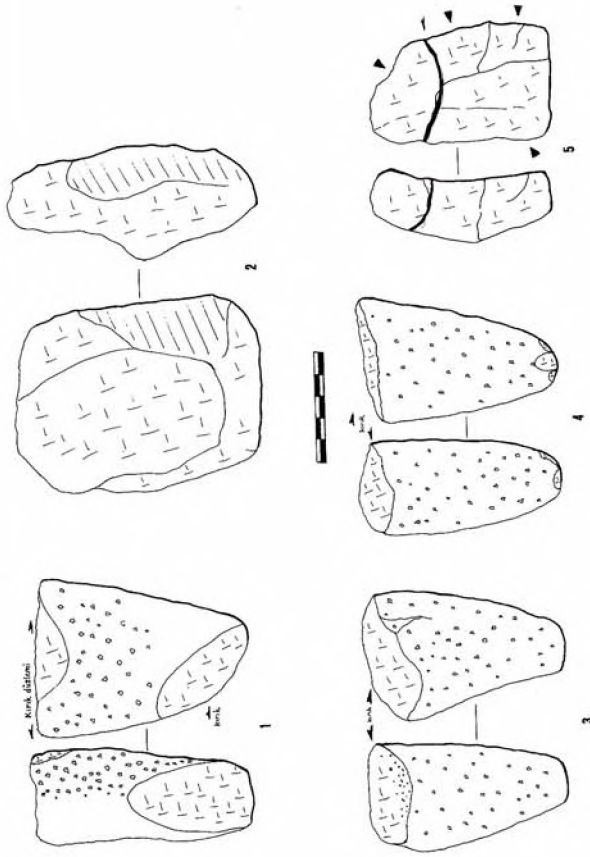
Buruneren yerleşmesinden çok az sayıda sileks alet toplanmıştır. Bu aletler daha sonraki çalışmalarda ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

- DEMANGEL, R. 1926, Le Tumulus dit Protésilas (Fouilles de Constantinople. Edition de Bocard, Paris: 25.
- IŞIN, M. A. 1999, "Şarköy'ün Antik Baltaları" Atlas Dergisi 74 : 26.
- KANTMAN, S. 1969-1970, "A Micro-analytic of some groundstone artifacts from Tilmenhöyük and Gedikli-Karahöyük (Southeastern Anatolia)." *Anatolica*, III: 139-145 (5 Levha).
- KURTOĞLU, F. 1938, Gelibolu ve Yöresi Tarihi, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., no.3, İstanbul: 17.
- MANSEL, A. M. 1938, Trakya'nın Kültür ve Tarihi, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., no.5, İstanbul: 22, Resim 28.
- MERMEÇİ D. ve Y. KAYA 1990, "Bir grup prehistorik alet koleksiyonu." *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı*, Ankara.
- ÖZDOĞAN, M. 1986, "Prehistoric sites in the Gelibolu Peninsula." *Anadolu Araştırmaları* X: 51-66.

DİPNOTLAR

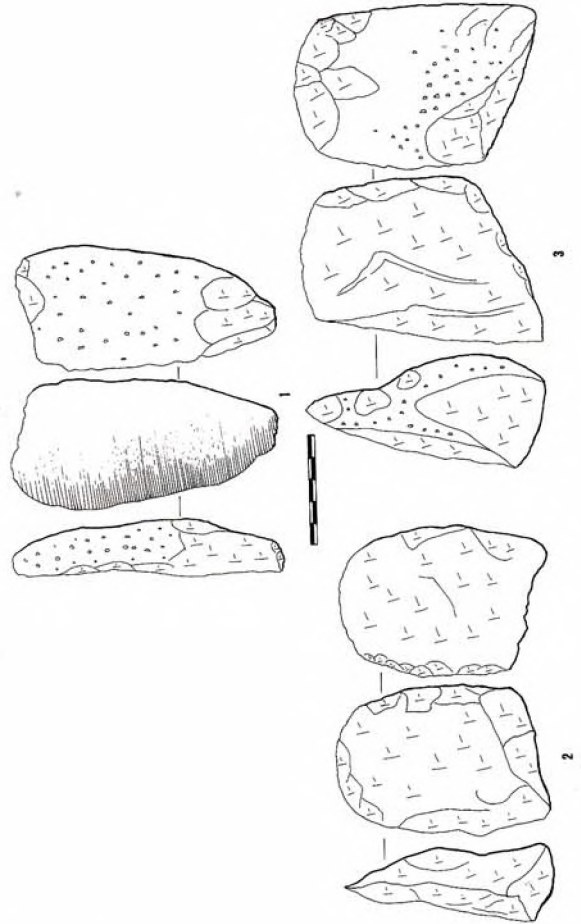
- * Onur ÖZBEK, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Nuru Ziya Sk. No.22, P.K. 54, 80072, Beyoğlu-İstanbul/TÜRKİYE.
- Bu makale 1999 yılında teslim edilmiştir.
- 1 Bu taş baltaların ham maddeleri konusunda bilgi verilmemesine rağmen, bunların metamorfik kayalardan yapılmış olmaları olasıdır.
 - 2 Bu baltaların ham maddesi biri hariç silekştir. Baltaların Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne nasıl geldiği ve kimin tarafından teslim edildiği bilinemediği gibi, bu baltaların Türkiye sınırları içinde bulunduğu da kesin değildir (Doğu Mermerci ile görüşme).
 - 3 Araştırmacı, Lyon II Üniversitesinde "Türkiye Trakya'sındaki prehistorik cilâlı taş endüstrilerinin teknoloji ve tipolojisi ile ham madde kaynaklarının kullanımı karşılaştırmalı çalışma." konusunda doktora tezi yapmaktadır.
 - 4 Bu araştırmanın gerçekleşmesinde başta Sayın Müze Müdürü Mehmet Akif Işın olmak üzere, Tekirdağ Müzesi ve çalışanları ellerinden gelen tüm gerekli yardımı göstermişlerdir. Sıcak misafirperverliklerine içten teşekkür ederiz.
 - 5 Prof. Dr. Mehmet Özdoğan tarafından 1982 yılında Gelibolu Yarımadasında yapılan yüzey araştırması sırasında, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan cilâlı taş baltanın Kavak Köyü'nün 7 km. batısında Kazanağzı Deresi'nin doğu yakasındaki teraslar üzerinde Buruneren Çiftliği (F 4/4) adını verdiği bir yerleşim yerinden gelmiş olabileceği ve F 4/4 no.lu yerleşim yerinde birkaç şüpheli parça dışında prehistorik çanak çömleğe ve cilâlı taş baltalara rastlanılmadığını söylemiştir (Özdoğan 1986, 58). Bu makalede adı geçen yerleşim yeri, yeni bulunandan farklı bir yerleşim yeridir.
 - 6 Bu kayalar Hacettepe Üniversitesi Jeoloji Bölümünde Sayın Prof. Dr. Yavuz Erkan tarafından incelenmektedir. Kendisine Bu projeye verdiği bilimsel ve manevî destekten ötürü teşekkürü bir borç biliriz.
 - 7 Fransızca'da bouchardage ya da piquetage, İngilizce'de pecking denen işlemi çekiçleme olarak çevirdik.

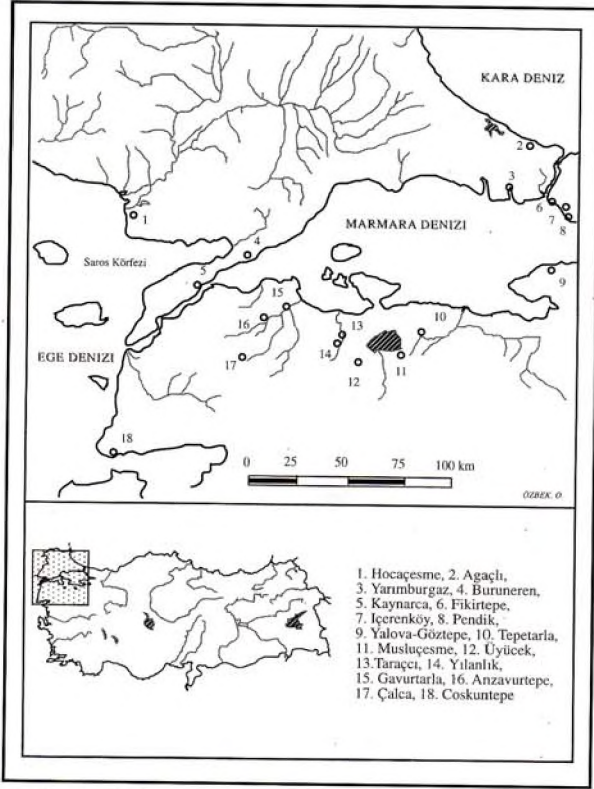
Çizim:1

Çizim 1 ve 2'nin lejandı:

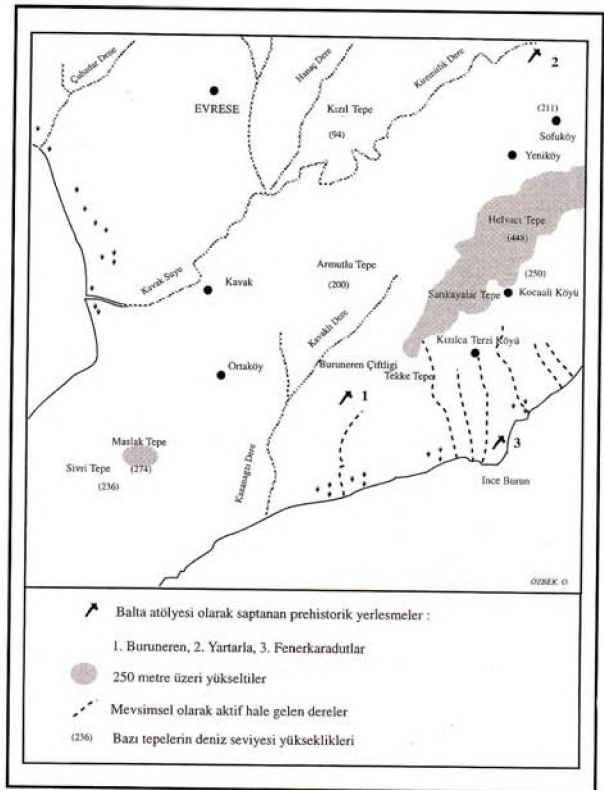
- Mineral akması
- Taş üzerinde çıplak gözle belirgin mineral bandlar
- Yonga alınan, cilalanmamış yada kırılmış bölümler
- Çekiçleme işlemine tutulmuş bölümler
- Kayacın kabuğu (cortex)
- Vurgaç olarak kullanılan bölüm

Çizim:2

Harita 1 : Bölgedeki neolitik yerleşim yerleri

Harita 2 : Gelibolu Yarımadası'nın kuzeydoğusunda balta atölyesi olarak saptanan yerleşmeler

ADANA MÜZESİ'NDEN BOYA BEZEKLİ BİR GEÇ DEMİR ÇAĞI TESTİSİ

Bu yazının konusunu, Adana Müzesi'ne satın alma yoluyla gelmiş olan yonca ağızlı bir testi¹ oluşturmaktadır. Yüksekliği 32 cm., karın çapı 24.5 cm. ve cidar kalınlığı ise 1.5 cm. olan testi koyu kahverengi hamurlu, kalın devetüyü astarlı ve ağızlıdır. Yonca yaprağı şeklinde dar ağızlı, kısa boyunlu, armut gövdeli, şişkin karınlı ve yuvarlatılmış düz dipli (Resim: 1) olan testinin ağızdan başlayan oval kesitli kulpu omuzla birleşmektedir (Resim: 2). Kırmızımsı kahverengi, koyu kahverengi ve siyah ile bezenmiş olan testinin boynu ile gövdesinin birleştiği kısımda kalın boya bantlarıyla oluşturulmuş üç friz vardır. Bunlardan üsttekinde bir şevron dizisi, ortadakinde düzensiz ve birbirine koşut 2 ince dalgalı şerit, alttakinde ise basit bir saç örgüsü motifi görülmektedir. Gövde üzerinde 6 adet iri üçgen yer almaktadır. Tabanları alttaki frize bağlanmış ve 3 konturla oluşturulmuş bu üçgenlerin arasında, reserve tekniğiyle yapılmış ve testinin üzerine frontal olarak yerleştirilmiş bir aslan figürü görülmektedir. Boynu kısa ve kalın, beli ise ince olan aslanın vücudunun konturu, aşağı doğru inen uzun kuyruğu, dili ve gözü koyu kahverengi ile belirlenmiş, vücudunun içi ise kırmızımsı kahverengi ile boyanmıştır. Yandan betimlenmiş olan aslan, dik kulakları, dışarı çıkık dili ve pençeleri de belirtilmiş olan ön ayakları ile ileri atılır durumda gösterilmiştir (Resim: 1,2). Anlaşılabileceği üzere bu testi, gövdesini bezeyen uzun üçgen motifleriyle triangle ware denen türe girmektedir.

O.A. Taşyürek tarafından bir Urartu kabı olarak yorumlanmış olan bu testinin Urartu Dönemine ait olmadığını düşünmekteyiz. Testi üzerinde görülen kompozisyon incelendiğinde bu konuda yol gösterici nitelikte birçok ögeye sahip olduğu görülür.

Öncelikle testinin üzerine devetüyü renkli kalın bir astar uygulanmış olması Urartu çömlekçiliğinde hiç rastlanmayan bir özelliktir. Bu teknik hem Orta Anadolu² hem de Doğu Anadolu merkezlerinden³ bilindiği üzere, tümüyle Geç Demir Çağına özgüdür.

Testinin üzerinde yer alan kompozisyonun belirleyici unsurları olarak beliren triangle ware türü bezemenin son zamanlara kadar Batı İran kökenli bir bezeme geleneği olduğu düşünülüyordu. Ancak, son yıllarda Orta ve Doğu Anadolu'da geliştirilen kazılar bu tür bezemenin kökenini tartışılabilir hale getirmiş⁴ ve Geç Demir Çağında Orta Anadolu'da da triangle ware türü bezemeye benzeren bir gelenek olduğunu ortaya çıkarmıştır⁵.

Kompozisyonun ana unsurunu aslan figürü oluşturmaktadır. Figürlü bezeme Demir Çağında hem Batı İran'da hem de Orta Anadolu'da silüet tekniğinde ortaya çıkmış ve uygulanmıştır. Batı İran'da İ.Ö. 10. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasına tarihlenen Sialk B çanak-çömleğinde yaygın olarak görülen bu teknikte insan⁶, boğa⁷, geyik⁸, keçi⁹ ve at¹⁰ figürlerinin yanı sıra aslan figürleri de¹¹ konu olarak işlenmiştir. Ancak, Sialk B çanak-çömleğinin yerel bir kültürü yansıttığı ve bu nedenle de Batı İran'da yayılım alanı bulamadığı bu değerlendirmeler içinde göz önünde bulundurulmalıdır.

Figürlü bezemenin Orta Anadolu'da da, Batı İran'daki gibi, Erken Demir Çağında silüet tekniğiyle başladığı son yıllarda Boğazköy Büyükkaya kazılarında ele geçirilen çanak-çömlek parçalarından anlaşılmaktadır¹². Demir Çağı süreci içinde, Orta Demir Çağında Kızılırmak'ın batısında çizgisel teknik¹³ ortaya çıkarken, Kızılırmak kavsi içinde ve güneyinde oldukça yaygınlaşan ve özellikle geyik¹⁴ ile kuş¹⁵ figürleri ile karakterize olan silüet tekniği, geleneksel ve çoğunlukla stilize edilmiş geyik figürleri ile belirginleşerek Geç Demir Çağı¹⁶ ve hatta Hellenistik Çağ içlerine kadar ulaşmıştır¹⁷. Bunlara ek olarak, Geç Demir Çağında, özellikle Kızılırmak kavsi içinde, gövdeleri tek veya çift çizgiyle belirlenmiş ve gövdelerinin içi doldurulmuş veya boş bırakılmış ya da çizgilerle değişik şekillerde bezemiş farklı bir figürlü bezeme tekniği ortaya çıkmıştır. Bu teknikle yapılmış balık¹⁸, kuş¹⁹, dağ keçisi²⁰, merkep²¹, geyik²², köpek²³ ve boğa²⁴ figürlerinin yanı sıra yaygın olarak görülen

aslan figürleri²⁵ Geç Demir Çağında oldukça zengin bir figürlü bezeme geleneğine işaret eder. Bunlardan başka Orta Anadolu Geç Demir Çağı boya bezekli çanak-çömleğinde Maşat Höyük'te ele geçirilmiş bir krater üzerinde döven çeken boğa figürleri²⁶ ile Kültepe'de bulunmuş bir küp üzerindeki geyik²⁷ ve tanımlanamayan varlık²⁸ figürleri reserve tekniği açısından Adana Müzesi aslanı ile benzerlik gösterirler. Boğazköy'de ele geçirilmiş ve İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmiş bir çömlek üzerinde yer alan ana tanrıça figürünün her iki yanında duran silüet tekniğiyle yapılmış aslan figürleri²⁹ ise, ayakta duruş pozisyonları, ileriye doğru uzanırları, açık ağızları ve ince dilleri ile Adana Müzesi aslanı ile büyük benzerliklere sahiptir. Bu ince dil gerçekte bir Orta Anadolu Geç Demir Çağı özelliğidir ve Boğazköy aslanlarından başka, Alaca Höyük³⁰ ve Kültepe³¹ aslanlarında, Kültepe tanımlanamayan varlıklar³² ile Alaca Höyük grifon-sfenksinde³³ de görülmektedir.

Bütün bu verilerin ışığında yalnızca bir bölgenin saf özelliklerini yansıtmayan Adana Müzesi testisi, Orta Anadolu ile Doğu Anadolu ve Batı İran bölgelerinin boya bezekli çanak-çömlek kültürlerinin etkisindeki bir bölgede üretilmiş olmalıdır.

Bu özellikteki bölgelerden biri olan Malatya-Elazığ bölgesinde Orta Anadolu etkili bezemenin³⁴ yanı sıra, triangle ware türü bezeme de görülür³⁵. Ancak silüet tekniği Malatya Değirmen-tepe'de bulunmuş, Orta Anadolu'dan ithal olduğu anlaşılan geyikli bir parça³⁶ dışında, bu bölgede şimdiye değin ele geçirilememiştir.

Malatya-Elazığ gibi bir geçiş bölgesi özelliğindeki Erzincan-Bayburt bölgesi ise, bu konuda şimdiye değin daha net bilgiler sağlamıştır. Söz konusu kültürlerden triangle ware türü çanak-çömlekler Erzincan'da

Altıntepe³⁷, Cimintepe II³⁸ ve Kalecik Tepe'de³⁹, yalnızca geyik figürü ile karakterize olan silüet tekniği ise, Bayburt'ta Büyüktepe Höyük⁴⁰'te görülmektedir. Günümüze değin çok az araştırılmış olan Erzincan-Bayburt illeri, Orta Anadolu ile Doğu Anadolu ve Batı İran ve hatta Kafkasya kültürlerinin kesiştiği bir bölge durumundadır. Bunlara komşu durumundaki Gümüşhane ve güney Giresun'un oluşturduğu bölgenin benzer kültürleri bünyesinde taşıyıp taşımadığı söz konusu bölgelerde geliştirilecek araştırmalarla ortaya çıkacaktır.

Erzurum bölgesinde ise, günümüze değin yapılmış araştırmalar sonucunda Geç Demir Çağında güçlü bir boya bezekli çanak-çömlek geleneği görülmemiştir. Bölgede yapılmış yüzey araştırmalarında triangle ware türü bezemeye sahip bir parça ele geçirilmiştir⁴¹. Son yıllarda geliştirilen Sos Höyük kazılarında saptanan basit boya bezekli çanak-çömlek parçaları⁴² ise, yerel ve niteliksiz üretimler gibi görünmektedir. Ancak araştırmaların şu anda çok yetersiz bir düzeyde olduğu düşünülürse, ileride geliştirilecek çalışmalarda bu durumun değişebileceği gözönünde tutulmalıdır.

Doğu Anadolu'da triangle ware bezemenin en yaygın olarak görüldüğü bölge özelliğini Van Gölü Havzası taşımaktadır. Van Kalesi ile Van Kalesi Höyüğü'nün eski⁴³ ve yeni kazıları⁴⁴, Çavuştepe⁴⁵, Eski Norgüh⁴⁶ ve Karagündüz Höyüğü'nde⁴⁷ ele geçmiş bulunan çanak-çömlekler üzerinde kompozisyonun ana unsuru olarak beliren triangle ware türü bezeme, Patnos Paşatepe'de bulunmuş kadın yüzü betimli bir çömlek⁴⁸ ile Ahlat Müzesi'nde muhafaza edilen ve geldiği yer belli olmamasına karşın, Van Gölü Havzası kökenli olduğu açık olarak görülen yine kadın yüzü kap parçalarında⁴⁹ ise, kompozisyonun tamamlayıcı

Resim - 1

Resim - 2

unsuru olarak kullanılmıştır. Ayrıca, Karagündüz Höyüğü 1998 dönemi kazılarında ele geçirilmiş olan karşılıklı duruş pozisyonundaki 2 aslan figürünün yer aldığı bir çömlek parçası⁵⁰ ile Van Kalesi'nde bulunmuş olan silüet teknikli kuş figürlerinin yer aldığı bir çömlek parçası⁵¹ Van Gölü Havzası'nda Orta Anadolu'da olduğu gibi Geç Demir Çağında figürlü bir bezeme geleneği olduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bütün bu değerlendirmelerin ışığı altında, Adana Müzesi testisi üzerindeki kompozisyonun özellikle triangle ware türü bezemesinin koşutlarının Van Gölü Havzası'nda yaygın olarak bulunduğu görülmektedir. Ayrıca, bu konuyla bir yazısında ilgilenmiş olan V. Sevin, Adana Müzesi'ne nereden geldiği bilinmeyen ve testimizin de içinde bulunduğu kap grubunun, Van Gölü'nün kuzeyindeki Patnos ve Malazgirt bölgesinden gelmiş olduğu hususunda görüşler olduğunu belirtmektedir⁵².

KAYNAKLAR

- Akurgal, 1955 E. Akurgal. Phrygische Kunst. Ankara
- Bayburtluoğlu, 1979 İ. Bayburtluoğlu. "Eskişehir Phryg Çağı", VIII. Türk Tarih Kongresi, cilt I, Ankara, s.293-303
- Bilgi, 1991 Ö. Bilgi. "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Age*, Oxford, s.11-28
- Bittel, 1970 K. Bittel. Hattusha: The Capital of the Hittites. Oxford
- Bittel ve Diğerleri, 1936 K. Bittel ve Diğerleri. "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1935" *Mitteilungen Deutschen Orient-Gesellschaft* 74, s.1-64
- Bittel/Güterbock, 1933 K. Bittel ve G. Güterbock. "Vorläufiger Bericht über die dritte Grabung Boğazköy", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 72, s.1-36
- Bittel/Naumann, 1953 K. Bittel ve R. Naumann. "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1952" *Mitteilungen Deutschen Orient-Gesellschaft* 86, s.1-37
- Dupre, 1983 S. Dupre. *Porsuk I. La Céramique de l'Age du Bronze et de l'Age du Fer*, Paris
- Durbin, 1971 G.E.S. Durbin. "Iron Age Pottery from the Provinces of Tokat and Sivas", *Anatolian Studies* XXI, London, s.99-124
- Emre, 1969 K. Emre. "Altintepe'de Urartu Seramiği", *Belleter* XXXIII/131, Ankara, s.279-289
- 1973 K. Emre. "Sultanhanı Höyüğü'nde 1971-1972 Yılında Yapılan Kazılar", *Anadolu* XV, Ankara, s.86-118
- Ghirshman, 1939 R. Ghirshman. *Fouilles de Sialk Près de Kashan 1933, 1934, 1937*, vol.II, Paris
- 1995 Gorny/McMahon/Paley/Kealhofer. "The Alişar Regional Project 1994", *Anatolica* XXI, Leiden, s.65-100
- Güneri 1988 S. Güneri. "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara, s.45-76
- Koşay 1941 H.Z. Koşay. Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı, Ankara
- 1951 H.Z. Koşay. Alacahöyük Kazısı 1937-1939'daki Çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor. Ankara
- Koşay/Akok 1966 H.Z. Koşay ve M. Akok. Alacahöyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmalara Ait İlk Rapor. Ankara
- 1973 H.Z. Koşay ve M. Akok. Alacahöyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor. Ankara
- Köroğlu 1995 K. Köroğlu. "Doğu Anadolu Kökenli İnsan (Kadın) Yüzlü Kaplar", *Arkeoloji ve Sanat* 68, İstanbul, s.25-32
- Medvedskaya 1986 I.N. Medvedskaya. "A Study on the Chronological Parallels Between the Greek Geometric Style and Sialk B Painted Pottery", *Iranica Antiqua* XXI, Gent, s.89-120
- Mikami/Omura 1987 T. Mikami ve S. Omura. "1986 Kırşehir İli Sınırları İçinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara, s.123-156
- Neve 1990 P. Neve. "Boğazköy-Hattusas 1988 Kazı Mevsimi Sonuçları", XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, s.229-246
- Omura 1992 S. Omura. Kaman-Kalehöyük 1, Tokyo
- Opificius 1965 R. Opificius. "Altphrygische Keramik von Büyükkale 1965 (Boğazköy)", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 95, s.81-89
- Ökse 1988 T. Ökse. *Mittelleisenzeitliche Keramik zentral-ostanatoliens*, Berlin
- Özcan 1991 B. Özcan. "Sulusaray-Sebastopolis Antik Kenti", I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, s.261-308
- 1992 B. Özcan. "Sulusaray-1990 Kurtarma Kazısı", II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, s.167-200
- Özgülç 1953 T. Özgülç. "Kültepe (Karahöyük) Hafriyatı", *Belleter* XVII/66, Ankara, s.251-258
- 1971 T. Özgülç. *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı*. Ankara
- 1982 T. Özgülç. Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi. Ankara
- Özgülç/Özgülç 1949 T. Özgülç ve N. Özgülç. Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karahöyük Hafriyatı, Ankara
- Özkorucuklu 1995 H. Özkorucuklu. "Erzincan Kaleciktepe Kurtarma Kazısı", V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, s.147-157
- Sagona 1992 A. Sagona. "Excavations at Büyüktepe Höyük 1991. Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* XLII, London, s.29-46
- Sagona/Erkmen/Sagona/Howells 1997 A. Sagona, M. Erkmen, C. Sagona ve S. Howells. "Excavations at Sos Höyük, 1996: Third Preliminary Report", *Anatolica* XXIII, Leiden, s.181-226
- Sams 1971 G.K. Sams. *The Phrygian Painted Pottery of Early Iron Age and its Anatolia Setting*, Ann Arbor (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- 1994 G.K. Sams. *Early Phrygian Pottery. The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports volume IV*, Pennsylvania

- Schmidt
1933 E.F. Schmidt. "The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929. part II (OIP XX). Chicago
- Seeher
1996 J. Seeher. "Boğazköy-Hattuşa 1994 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, s.249-261
- Sevin
1998 V. Sevin. "Karagündüz Kazılarının Işığı Altında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği", Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar, İstanbul, s.715-726
- Summers
1993 G.D. Summers. "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey", *Anatolian Studies* XLIII, London, s.85-108
- Summers/Summers/Ahmet
1995 M.E.F. Summers, G.D. Summers ve K. Ahmet. "The Regional Survey at Kerkenes Dağ: An Interim Report on the Season of 1993 and 1994", *Anatolian Studies* XLV, s.43-68
- Ünal
1968 A. Ünal. "1966 Çengeltepe (Yozgat) Sondajı Önraporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XV-1, Ankara, s.119-141
- Tarhan
1989 M.T. Tarhan. "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987", X. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, s.369-428
- 1994 M.T. Tarhan, "Recent Research at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv* 21/1, Tel Aviv, s.22-57
- Taşyürek
1977 O.A. Taşyürek. "Adana Bölge Müzesi'ndeki Boyalı Urartu Kaplarından Örnekler", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXIV-1, Ankara, s.175-188
- Tezcan
1992 B. Tezcan. "1969 Göllüdağ Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXX, Ankara, s.1-29
- von der Osten
1937a H.H. von der Osten. *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32. Part II (OIP XXIX)*, Chicago
- 1937b H.H. von der Osten. *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32. Part III (OIP XXX)*, Chicago
- 1952 H.H. von der Osten. "Die urartaische Töpferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik I", *Orientalia* 21, s.307-319
- Young
1960 R.S. Young. "Gordion 1959", *Türk Arkeoloji Dergisi* X-1, Ankara, s.60-63

DİPNOTLAR

- * Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistonya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE
- 1 Taşyürek 1977, s.res.1 a-e, fig.1
- 2 Bu tekniğin tipik örnekleri Boğazköy (Bittel ve diğerleri 1936, abb.27), Eskişar (Bayburtluoğlu 1979, lev.178/23-24), Pazarcı (Koşay 1941, lev.LII-LIII), Maşat Höyük (Özgülç 1982, lev.73/6, şek.1/3, lev.78/1, şek.161, lev.68/4, lev.80/1 a-b), Alishar Höyük (von der Osten 1937b, fig.42(c.89), fig.43 (d.2357), pl.IV/6, X), Kültepe (Özgülç 1953, s.259; Özgülç 1971, lev.XX/1-2, XXI/1 a-b, lev.XXIII/2) ve Elbistan Karahöyük'te (Özgülç/Özgülç 1949, lev.XV/1, XXII/1, XXIII/2; Özgülç 1971, lev.XXIII/1, res.60) ele geçirilmiştir.
- 3 Bu tekniğin tipik örnekleri Doğu Anadolu'da Karagündüz Höyüğü'nde görülmektedir (Sevin 1998, s.715-716).
- 4 Sevin 1998, s.718.
- 5 Triangle ware türü bezemeyi andıran üçgen motifleri Orta Anadolu'da Geç Demir Çağında Sulusaray (Özcan 1992, s.169, res.4 a-b, şek.2), Maşat Höyük (Özgülç 1982, s.60, lev.76/1a-d), Alaca Höyük (Koşay 1951, lev.XXXI/res.1), Turhal Kalesi (Durbin 1971, fig.3/4), Kaman-Kalehöyük (Omura 1992, lev.V/5, res.II/6 ve lev.VI/2), Alishar Höyük (von der Osten 1937a, pl.VI/2), Tilkiçedibi Tepe (Summers/Summers/Ahmet 1995, fig.3/5), Çengeltepe (Ünal 1968, s.126, şek.17 ve res.46, şek.20) ve Forsuk'ta (Dupre 1983, pl.79/127, 83/176, 84/189, 90/238, 92/255, 101/Niveau II) görülmektedir.
- 6 Ghirshman 1939, iç kapak no.1
- 7 Ibid. Pl.IX/1-2, XV/8.
- 8 Ibid. Pl.IX/1-4.
- 9 Ibid. Pl.IX/3, iç kapak no.3.
- 10 Ibid. Pl.IX/3-4, iç kapak no.2.
- 11 Medvedskaya 1986, Pl.III/1-2.

- 12 Seeher 1996, s.252, res.13.
- 13 Bu teknikte Gordion'da şahin (Akurgal 1955, taf.12/b, 16/a; Sams 1971, pl.22/155; Sams 1994, fig.46/1067=pl.129/1067, pl.97/832, 159/1051), dağ keçisi (Akurgal 1955, taf.12/b; Sams 1971, pl.20/139, 24/169-170; Sams 1994, fig.45, fig.46/1067, 69, 97/832, 129/1070), geyik (Sams 1971, pl.20/140), boğa (Sams 1971, pl.20/140, 24/169-170; Sams 1994, color pl.III) ve aslan figürleri (Sams 1971, pl.20/140, 22/156; Sams 1994, fig.30/1041=pl.92/1041, 46/1068, pl.97/832), Alaeddin Tepe'de ise yalnızca şahin (Akurgal 1955, taf.22) ve aslan figürleri (Akurgal 1955, taf.21/b) görülmektedir.
- 14 Söz konusu geyik figürlerinin karakteristik örnekleri Alishar Höyük (von der Osten 1937a, fig.458/1-11, 459/1-14, 17-18, 460/1-15, 461/1-15; 462/2, 46, 8-10, 12-17; Akurgal 1955, taf.1 a-b, 2 a-b, 3 a-b, 4 a-b, 5 a-b, 6 a-b, 7 a, 8 b-c), Çadır Höyük (Gorny/McMahon/Paley/Kealhofer 1995, fig.19/5, U), Boğazköy (Bittel/Güterbock 1933, abb.16; Opificius 1965, abb.3/13-14, 16-17, 21), Gordion (Young 1960, fig.15), Kültepe (Özgülç 1971, res.61), Forsuk (Dupre 1983, lev.92/256-259), Maşat Höyük (Özgülç 1982, lev.69/4, 70/2-8) ve Göllüdağ'da (Tezcan 1992, res.1-3) görülmektedir.
- 15 Söz konusu kuş figürleri Alishar Höyük'te (von der Osten 1937a, fig.462/3, 7, 11, 18) görülmektedir.
- 16 Bunlar için başlıca örnekler Maşat Höyük (Özgülç 1982, s.56, lev.72/2, şek.160 ve s.61-62, lev.79 1 a-c, şek.163/2), Sulusaray (Özcan 1991, s.270, res.16, şek.5) ve Büyüktepe Höyük'te (Sagona 1992, s.34, fig.6/11) görülmektedir.
- 17 Faklı Höyük'te ele geçmiş bir küp üzerinde yer alan dişi halindeki kuş figürleri bu teknikte yapılmıştır. Mikami/Omura 1987, s.126, res.46-47, 52.
- 18 Söz konusu figürler Alaca Höyük (Koşay-Akok 1966, lev.71, 73; Koşay-Akok 1973, lev.XIII/Alr.24) ve Kültepe'de (Özgülç 1971, lev.XXIII/2, XXVI/7) görülmektedir.
- 19 Bunlar Alaca Höyük (Koşay 1951, lev.XXXIX/res.1; Koşay/Akok 1966, lev.73), Boğazköy (Bittel 1970, fig.38), Kültepe (Özgülç 1971, lev.XVII/3, XXVIII/6, 8) ve Kululu'da (Emre 1973, lev.X/8, res.39) görülmektedir.
- 20 Söz konusu figür Alaca Höyük'te görülmektedir. Koşay 1951, lev.XXXIX/res.1.
- 21 Özgülç 1982, lev.77/4, şek.145.
- 22 Geyik figürleri Alishar Höyük (Akurgal 1955, abb.42, 44) ve Maşat Höyük'te (Özgülç 1982, lev.74/4, 8) görülmektedir.
- 23 Söz konusu köpek figürleri Boğazköy (Bittel ve diğerleri 1936, taf.16/1; Neve 1990, res.10) ve Maşat Höyük'te (Özgülç 1982, lev.74/4) görülmektedir.
- 24 Boğa figürleri Maşat Höyük (Özgülç 1982, lev.76/1 a-d, 77/1 a-d, şek.146, lev.82/3) ve Elbistan-Karahöyük'te (Özgülç/Özgülç 1949, lev.XXIII/2; Özgülç 1971, lev.XXIII/1, res.60) görülmektedir.
- 25 Söz konusu aslan figürleri Alishar Höyük (Schmidt 1933, pl.VI/b.1180; Akurgal 1955, abb.43); Alaca Höyük (Koşay/Akok 1966, lev.73; Koşay/Akok 1973, lev.XIII/Alr.24); Kültepe (Özgülç 1953, res.58-59; Özgülç 1971, lev.XXIII/2) ve Maşat Höyük'te (Özgülç 1982, lev.76/1 a-d, 77/1 a-d, şek.146) görülmektedir.
- 26 Özgülç 1982, lev.72/3 a-b, şek.160. T. Özgülç'ün araba olduğunu ileri sürdüğü (Özgülç 1982, s.56) dama tahtası motifli bezeli bu aracın döven olduğu geniş yüzeyli olmasından ve hayvanlarla bağlantı yerinden anlaşılmaktadır.
- 7 Özgülç 1971, lev.XX/1-2, XXI/1b.
- 28 Özgülç 1971, lev.XXI/1a. Orta Anadolu'da Geç Demir Çağında ortaya çıkmış olan ve tanımlanamayan varlık olarak adlandırılmış figürlerin (diğer tanımlanamayan varlık figürleri için bkz. Özgülç 1982, lev.73/6 ve 74/5) en önemli özelliği hiçbir yaratığa tam olarak benzememeleridir. Bu figürlerin için "Garip Hayvan" terimini kullanmış olan T. Özgülç'e (Özgülç 1971, s.19) göre bunlar İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarında itibaren ortaya çıkmıştır (Özgülç 1971, s.72) ve bütün dış etkilere rağmen yerli Anadolu'dur (Özgülç 1971, s.20).
- 29 Bittel/Naumann 1953, s.32-33, abb.11-12 a-c; Bittel 1970, s.152-153, fig.38.
- 30 Koşay/Akok 1966, lev.73; Koşay/Akok 1973, lev.XIII/Alr.24.
- 31 Özgülç 1971, lev.XXIII/2.
- 32 Özgülç 1971, lev.XXI/1a.
- 33 Koşay/Akok 1966, lev.70/1.
- 34 Orta Anadolu etkilii örnekler Malatya bölgesinde Kaleköy (Ökse 1988, abb.597, 631), Değirmentepe (Ökse 1988, abb.593, 598-599, 629-630, 634, 636) ve Köşkerbaba'da (Bilgi 1991, fig.02.6/4, 02.10/1, 02.11/1 Ökse 1988, abb.600, 637-638) ele geçirilmiştir.
- 35 Triangle ware türü bezeme Köşkerbaba (Bilgi 1991, 02.11/2; Ökse 1988, abb.590-591) ve Kaleköy'de (Ökse 1988, 620-623) görülür.
- 36 Ökse 1988, abb.639.
- 37 Emre 1969, res.21, lev.IV/1-3, V/3-4.
- 38 Summers 1993, fig.6/2, 5-7, fig.7/4, 13-14.
- 39 Özkurucuklu 1995, res.4.
- 40 Sagona 1992, s.34, fig.6/11.
- 41 Araştırmacı tarafından M.Ö. 2 bin yılı çanak-çömleği olarak değerlendirilmiş bir grup içinde bulunan üçgen motifliye benzemiş bir çanak parçasının gerçekte Geç Demir Çağına ait olduğu aşıktır. Güneri 1988, res.1/12.
- 42 Sagona/Erkmen/Sagona/Howells 1996, fig.5/5-6.
- 43 von der Osten 1952, abb. III/1, IV/1, V/1, 3, VI/1-4; Sevin 1998, Lev.5/2, 6.
- 44 Tarhan 1989, res.37; Tarhan 1994, fig.18/1-2; Sevin 1998, Lev.5/1, 3, 5.
- 45 Sevin 1998, Lev.5/8.
- 46 Ibid. Lev.5/9.
- 47 Ibid. Lev.2/1-7, 3/1-11.
- 48 Köroğlu 1995, res.1.
- 49 Ibid. res.2-4.
- 50 Yayım henüz yapılmamış olan bu çömlek parçasını incelememe izin veren ve bu yazı hakkında görüşlerini esirgemeyen hocam Prof.Dr. Veli Sevin ile hocam Prof.Dr. Önder Bilgi'ye teşekkür ederim.
- 51 Tarhan 1989, s.res.37/1.
- 52 Sevin 1998, dipnot 4.

MENDERES NYSASI BOULEUTERİON-GERENTİKON'UNUN

ORKESTRA OPUS SECTİLE DÖŞEMESİ¹

Antik Karla bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Nysa, Aydın (antik Tralleis) - Denizli karayolu üzerinde yer alan Sultanhisar İlçesi'nin 3 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Nysa, Aydın'ın doğusunda bulunan ve eskiçağda Messogis olarak adlandırılan bugünkü Aydın Dağları'nın güneye bakan yamacında, Tekkecik Dere adlı bir akarsuyun çevresinde, çok dik bir boğazın oluşturduğu alanın her iki yanında kurulmuş olan bir yerleşim yeridir. Kentin güneyi ise Büyük Menderes Nehri'nin vadisine doğru açıktır ve bugünkü Sultanhisar'ın kuzeyindeki yerleşmelere sınır oluşturur².

NYSA'DA YAPILAN ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Nysa'da ilk kazılar 1907-09 yılları arasında W. v. Diest tarafından gerçekleştirilmiştir³. Diest bouleuterionda da çalışmış, fakat orkestra döşemesine sadece "Orkestra döşemesi düzgün kireçtaşı plakalardan oluşmaktadır" ifadesiyle değinmiştir⁴.

1921-23 yılları arasında Nysa'da ikinci kez K. Kourouniotis kazı yapmış olmasına ve güzel fotoğraflar yayınlamasına rağmen, orkestranın döşemesi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

1960'lı yıllarda İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından Nysa'da üçüncü kez kazılara başlanmış ve zamanla toprak dolan bouleuterion kazılarak tekrar gün ışığına çıkarılmıştır. Ancak bu kazıların sonuçları yayınlanmadığı için yapılan çalışmalar hakkında bilgi edinmek mümkün değildir. Nysa ile ilgili kitaplardaki fotoğraflar, bu çalışmalardan sonra çekilmiş olmalıdır. Bu fotoğraflar gerekli önlemleri alınmadan kazıları sürdürenin eserlere ne kadar çok zarar verdiğini göstermesi açısından önemlidir (Resim: 15; 2).

Nysa'daki yeni dönem kazıları, 1990 yılından beri Prof. Dr. V. İdil başkanlığında sürdürülmektedir. 1995

yılı kazı sezonunda bouleuterionun orkestrasında ilk kez konservasyon çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalarda, çok tahrip olduğu görülen orkestra döşemesinin rölöve ve rekonstrüksiyon çizimleri yapılmış, ayrıca doğal koşulların yol açacağı daha fazla tahribatı engellemek için, döşemenin üzeri kum ile kapatılmıştır⁷ (Çizim: 1, 2). Böylece bu zamana kadar yapılan kazılarda ilgi konusu olmayan orkestranın döşemesi, ilk kez ilgi uyandırmış ve ayrıntılı bir araştırma yoluna gidilmiştir.

Nysa'da en iyi korunmuş yapılardan birisi bouleuteriondur. Agoranın batısında yer alan bouleuterion güneye bakmaktadır. Bu yapı, 27,45 x 23,50 m. ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır (Plan: 1)⁸. Yapı, harçlı tuğla duvar ve yerel taşlardan yontulmuş dikdörtgen bloklardan oluşturulmuştur. Yapıyı çevreleyen duvarların kalınlığı ve kazı sırasında bulunmuş olan kuvvetli demir bantlar ve çok sayıdaki kömürleşmiş kiriş parçaları, bütün yapının üzerini kapatan bir çatının var olduğunu göstermektedir⁹. Yarım daireyi aşan theatron (cavea), yapay bir tepeye yaslanmaktadır. Yapının 12 basamaklı caveasını, tam eksenden geçen 3 adet merdiven 4 kerkidese ayırmaktadır. Ayrıca iki adet merdiven de analemma duvarına bitişiktir. Orkestradaki döşemeyi, ortada opus sectile kare bir pano ve onu çevreleyen dikdörtgen mermer plakalar oluşturmaktadır.

Antik dönem yazarlarından coğrafyacı Strabon, Nysa için bir gerontikon'dan bahseder¹⁰: "Tiyatronun yanında iki tepe bulunmaktadır; bir tanesinin eteğinde gençler için gymnasion, diğerinde Agora ve Gerontikon".

Fakat bu yapı, Grekçe orijinal metinden İngilizce'ye gerontikon olarak değil, aksine daha büyükler için bir gymnasion olarak¹¹ çevrilmiştir. H. L. Jones, kenti bilmediği için, ya sıfat olarak kullanılan ve yaşlılar için anlamına gelen gerontikon kelimesini gymnasiona bağlamış ve bu yüzden çeviri hatası oluşmuştur ya da "Gerontikon" kelimesi başka bir anlam taşımaktadır. Antik dönemde gerçekten gerontikon kelimesinin ne anlama geldiği, günümüzde

bilinmemektedir¹². Fakat yapılan kazılar sonucu, agoranın batısında ortaya çıkarılan yapının, plan ve görünüş bakımından bir gymnasion olamayacağı, aksine bir bouleterion olduğu açıkça görülmektedir. M.S. 2. yüzyılın ortasında, çok süslü dekore edilmiş scaenae frons, sahne binasının yapımı ve kapsamlı bir yenileme ihmal edilmiş olduğundan dolayı, esas itibarıyla yapı M.S. 1. yüzyılda yapılmıştır¹³. Dikdörtgen çevre duvarı, yapının erken dönemine aittir. İkinci yapı aşamasında çevre duvarının kuzey kısmına, daha eski bir stoanın sütunları eklenmiştir. Güneye yönlendirilmiş ön cepheye, 5,20 m. derinliğinde bir stoa eklenmiştir. Orkestra derinleştirilmiş¹⁴ ve sahne binası yapılmıştır¹⁵. Orkestra ile paradoslar arası yükseklik farkı, orkestranın derine yerleştirilmesiyle değil, aksine Milet'te olduğu gibi paradosların yükseltilmesi ve toprak doldurulmasıyla (yaklaşık 0,85 m.) yapılmıştır¹⁶.

Üçüncü yapı evresinde yapılan scaenae fronsa beş kapı bulunmaktadır. Bu kapılar arasındaki podyumlar üzerinde, çok katlı üst yapı yükselmektedir. Günümüzde iki katlı sahne binasından sadece birinci katın temel blokları korunmuştur.

Bu yapı, M.S. 2. yüzyılın ortasında ortaya çıkan, Milet bouleterion tipinin "Karışık tip - Karışık yapı" küçük bir örneğidir¹⁷.

TANIM

Orkestranın çapı yaklaşık 7,26 m. ve yarıçapı yaklaşık 5,10 m. dir. Orkestranın ortasında 1,66 m. kenar uzunluğuna sahip opus sectile kare bir pano bulunmaktadır. Panonun ortasında sekizgen bir göbek yer alır ve bu göbeği 8 adet eşkenar dörtgen (ışınlar) çevreler. Işınların araları kare ve yamuk biçimli mermerlerle doldurulmuştur. Panonun köşelerinde üçgen biçimli mermerler bulunmaktadır. Orkestranın planına uygun kesilen gri-beyaz dikdörtgen ve kavisi mermer plakalar, opus sectile panoyu çevrelemektedir.

Ortada yer alan sekizgen göbek gri-beyaz renkli, diskin köşelerine birleşen eşkenar dörtgen biçimli ışınlar ise beyaz renklidir. Sekizgenin düz kenarlarına birleşen yeşil renkli kareler ve dış taraftaki bordo renkli yamuk biçimli mermerlerle motif tamamlanmıştır. Döşemenin mermerleri çok kötü korunduğu için antik renkleri tespit etmek mümkün olmamıştır. Mermer plakaların genişlikleri ve uzunlukları düzenli

değildir. Plakaların genişlikleri 0,54 ile 0,80 m., uzunlukları ise 0,64-2,90 m. arasında değişmektedir. 0,08-0,10 m. genişliğinde çok daha dar plakalar da mevcuttur. Sekizgen göbeğin çapı 0,68 m. dir ve 0,18 m. kenar uzunluğuna sahiptir. Işınlar arasındaki karelerin ve ışınların kenar uzunlukları 0,18 m. dir. Mermer kalınlıkları ise 1,5-2,2 cm. arasında değişmektedir.

Bu motif, "sekizgen göbekli, eşkenar dörtgen ışınlı, yıldız" olarak adlandırılmıştır. Burada, opus sectile ile inkrustasyon plakalarının bir arada kullanılmış olduğu görülmektedir.

TARİHLEME

Bu güne kadar çeşitli bilim adamları tarafından söz konusu yapıda üç ayrı yapı evresi tespit edilmiştir¹⁸:

1. Evre: Strabon gerontikondan bahsettiği için bu yapıyı görmüş olmalı ve bu yüzden de orijinal yapı Geç Hellenistik Dönemde yapılmış olmalıdır¹⁹ (konstrüksiyon tekniğine ve literatüre göre).

2. Evre: M.S. geç 1. yüzyıl (mimarî elemanların stiline göre).

3. Evre: M.S. 138-161 (mimarî elemanların stiline, yapı içerisinde bulunan heykeltıraşlık eserlerine ve yazıtlara göre)²⁰.

Yapının korunan kısmının yapı tekniği ile yapı içerisinde bulunan heykeller ve yazıtlara göre yapı kesin olarak tarihlendirilmiştir. Yazıtlar, yapının inşa tarihini sınırlandırmakta yardımcı olmaktadır. Yapının inşa tarihi, Marcus Aurelius'un büyük kızının doğumu olan 30 Kasım 147 ile bu küçük prensesin ölüm tarihi olan 151 arasında yer almaktadır. Hatta kesin olarak 147 tarihindendir²¹.

Literatürde geçen Hellenistik bouleterionun üzerine daha sonra Roma yapısı yapılmıştır²².

Orkestradaki mermer plakaların, caveanın ilk oturma sırasına birleştiği yerdeki itinalı işçilik ve proskeneyi orkestradan ayıran yaklaşık 0,85 m.lik tuğla örgü duvarın mermer kaplama kalıntıları, bu döşemenin, yapının 3. evresine ait döşemesi olabileceğini akla getirmiştir. Bu düşüncemizin doğru olup olmadığını kontrol etmek amacıyla, orkestranın kuzeydoğu köşesinde (mermer plakalarının en çok tahrip olduğu yerde) 0,80 x 0,80 m.lik bir sondaj

Resim 1: Nysa bouleterionu orkestra döşemesinin 20 Yıl önceki korunma durumu

Resim 2: Nysa bouleterionu orkestra döşemesinin 1995 yılı korunma durumu

Resim 3: Aphrodisias odeonu orkestra döşemesi

açılmıştır. Bu sondajda beş tabaka tespit edilmiştir (Çizim: 3).

1. Tabaka: Opus sectile ve mermer plakalar.

2. Tabaka: Kırmızı renkli tuğla tozu karıştırılmış kireç harçlı bu tabaka, yaklaşık 7 cm. kalınlığındadır.

3. Tabaka: İçerisinde yumruk büyüklüğünde beyaz mermer yongalar bulunan, çok sert kireç harçlı bu tabaka yaklaşık 8 cm. kalınlığındadır.

4. Tabaka: Yaklaşık 11 cm. kalınlığındaki bu tabakayı siyah toprak oluşturur. Bu tabaka içerisinde, İ.Ö. 1. yüzyıldan M.S. 2. yüzyıla kadar tarihlenebilen çok sayıda kaba seramik ve terra sigillata parçaları ele geçmiştir.

5. Tabaka: En alt tabakayı ise, caveanın oturduğu kabaca işlenmiş temel blokları oluşturmaktadır. Proskenenin ön duvarını kaplayan mermer plakaların kireç harcı içerisine kadar geçmiş olması, bu döşeme ve duvar kaplamasının aynı zamanda yapılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca mermer plakaların, caveanın ilk oturma sırasına birleştiği yüzeyin alt kısmının kabaca düzlenmiş olması ve kaba yüzeyin opus sectile döşemenin altında kalmasından dolayı, daha erken bir döşemenin varlığı söz konusu olamaz. Döşeme ile cavea aynı zamanda, yani büyük olasılıkla yapının üçüncü evresinde, M.S. 147-151 yıllarında yapılmış olmalıdır.

KARŞILAŞTIRMA

Geometrik opus sectile, duvar ve özellikle taban kaplamasında kullanılan bir dekorasyon türüdür. Opus sectilenin bu türü, geometrik biçimlerde kesilmiş, küçük, renkli mermer, bazen de sert taşların bir motif oluşturacak şekilde bir araya getirilip, harç üzerine yapıştırılmalarıyla elde edilir. Geometrik opus sectile için, mümkün olan bütün geometrik biçimler kullanılmıştır (üçgen, dörtgen, beşgen v.b.)²³. Bu türün oldukça zengin motifleri ve bu motiflerin türevleri bulunmaktadır. Bu türün opus sectile döşemeleri, M.S. 12. yüzyılda İtalya'da çok sevilen Kosmaten iççiliğine örneklik etmiştir²⁴.

Anadolu'da, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Çağına tarihlenen çok az örnek korunmuştur. Bu yüzden stil gelişimini takip etmek mümkün değildir. Ancak örnekler üzerinde teker teker durulabilir.

Anadolu'da²⁵ en erken geometrik opus sectile örneği (M.Ö. 1. yüzyıl), Bergama Kralı Attalos'un evinde

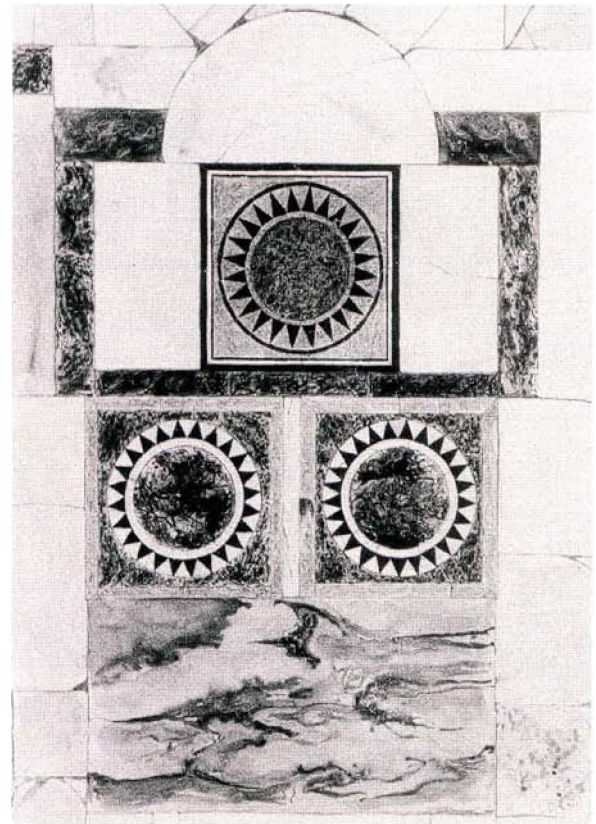
37 numaralı odada (Pergamon) bulunmuştur. Bu örnek, farklı renkli eşkenar ve paralel kenar dörtgenlerin birleştirilmesiyle oluşturulan, baklava dilimi motifidir²⁶. Benzer örnek, Sardes'deki hamam-gymnasion kompleksi içerisinde yer alan sinagogun, ana salonunun güney duvarında²⁷ da görülür (M.S. 4. yüzyıl).

M.S. 1. yüzyıla tarihlenen Bergama yukarı gymnasion D odasındaki örnek, birbiri içine üç kez çapraz (diyagonal) yerleştirilmiş farklı büyüklük ve renkteki karelerden oluşur²⁸. Benzer örnek, lasos bouleterionunda²⁹ (M.S. 1.yüzyıl) ve Bergama'da Peristyl Ev III, oda 7d'de³⁰ (M.S. 2. yüzyıl ortası) görülmektedir.

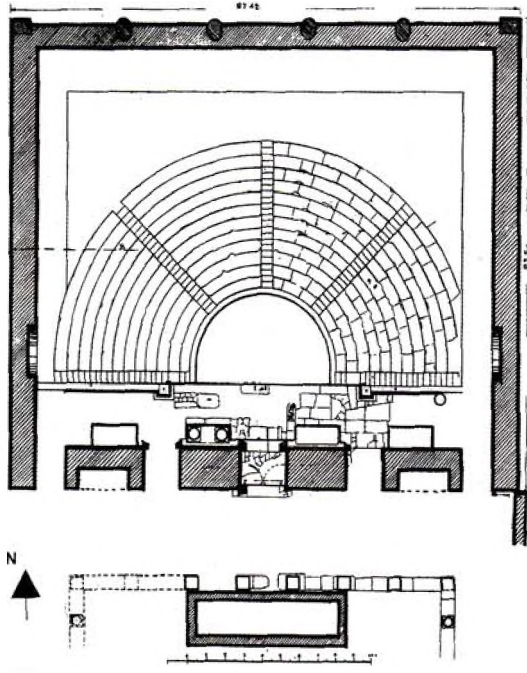
M.S. 2. yüzyılda, basit örneklerin yanında zengin süslenen yıldız ve güneş motifleri de kullanıma girer. M.S. 2. yüzyılın ortalarına tarihlenen, çember ve sekizgen içerisine yerleştirilmiş güneş motifleri Bergama'da Peristyl Ev III, oda 6 ve 7d³¹ ortaya çıkar. Her iki örnekte de bir güneş diski (göbeği) etrafına sıralanmış üçgen dizileri (güneş ışınları) ve bu ışınları çevreleyen çember ya da sekizgenler görülür. Yine aynı yüzyılın ortalarında, eşkenar dörtgen ışınlı, sekizgen göbekli yıldız motifleri Nysa'da³² görülür. Bu yüzyılın en karmaşık motifini, Efes Yamaçev I Domus SR1'deki ok uçlu pano³³ oluşturmaktadır.

Antiokeia'da³⁴ (Antakya) topografik bir alanda bulunan çapraz altıgenler (David Yıldızı) bu basit kompozisyonun en erken örneğidir ve bu motif M.S. 6. yüzyıla kadar bir çok yapıda kullanılmıştır³⁵.

M.S. 4. yüzyılda motif sayısında önemli bir artış

Resim 4 : Bergama peristyl ev III'teki opus sectile döşeme

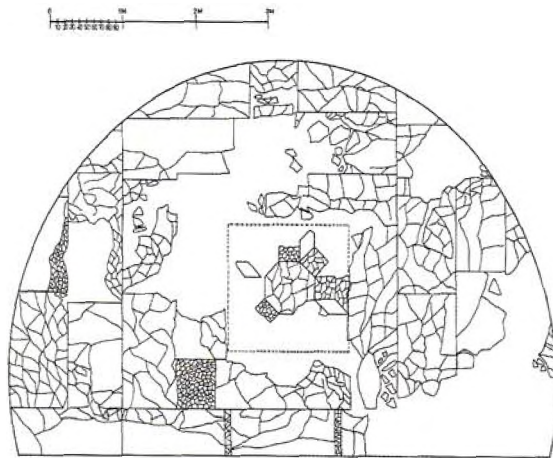

Plan 1 : Bouleuterionun planı

görülmür. Bu motifler çoğunlukla basit ve sadedir. Karelerle oluşturulan motiflerin (dama tahtası) hemen hemen tüm türevleri bu yüzyılda kullanıma girmiştir. Ayrıca altıgen ve sekizgenlerle oluşturulan sade kompozisyon türevlerinin, büyük ölçüde kullanıldığı görülmektedir. 2. yüzyılda karmaşılaşmaya başlayan güneş motifi ve farklı türevlerinin kullanımına devam edilmiştir. Yeni motif olarak, daha karmaşık ve zengin süslenmiş olan Medusa kalkanı³⁶ ve hasır motifleri³⁷ görülmektedir.

4. yüzyılda, opus sectile döşemelerin sevilerek kullanıldığını ve yavaş yavaş bu geleneğin yerleştiğini söylemek mümkündür.

M.S. 5. yüzyılda opus sectile kullanımı en yüksek seviyesine ulaşır. Bu yüzyılda, 4. yüzyıl motifleri, bunların türevleri ve yenilerinin kullanıldığı görülmür.

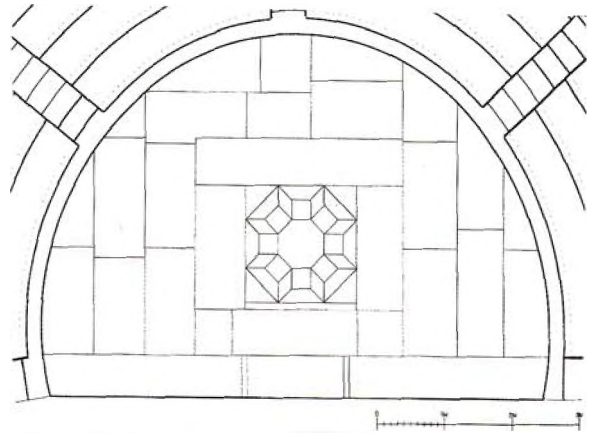
Çizim 1: Orkestrayı kaplayan opus sectile ve mermer plakaların röleve çizimi

Üçgen kombinasyonundan oluşan basit motifler, bu yüzyılda kullanıma girmiş ve 6. yüzyıl sonuna kadar kullanım görmüştür. Kare kombinasyonundan oluşan motifler 4. yüzyıla oranla daha az kullanılmış, fakat değişik türevleriyle birlikte 6. yüzyılda da kullanımlarına devam edilmiştir. Bu yüzyılda kullanılmaya başlanan balık sırtı motifine, 6. yüzyıl boyunca Ankyra³⁸, Selçuk ve Antakya'da⁴⁰ rastlanılmaktadır. Altıgen ve sekizgenler, aynı türevleriyle 5. ve 6. yüzyılda da karşımıza çıkar. Basit ve sade motiflerin yanında karmaşık motiflerde, önemli bir artış görülmür. Yıldız motifinin bir türevi hariç bütün türevleri, bu yüzyılda kullanıma girmiş ve bu kullanım, 6. yüzyıl boyunca devam ettirilmiştir. 2. yüzyıldan beri görülen güneş motiflerinin türevleri, bu iki yüzyıl boyunca da kullanılmıştır.

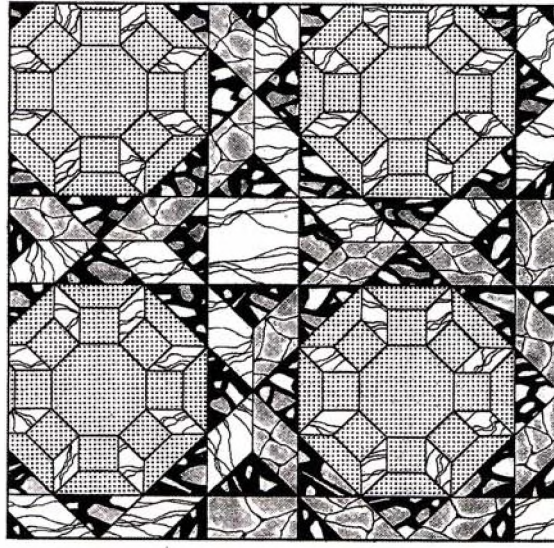
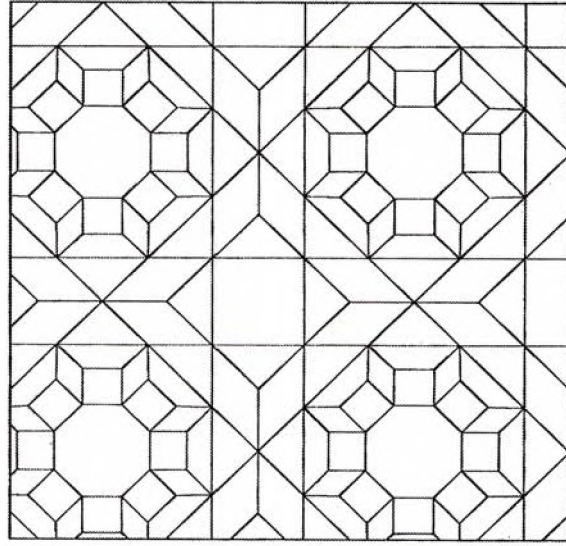
Karmaşık motiflerin genel özelliği olarak şunlar sıralanabilir: Kare bir pano içerisinde yer alırlar ve panonun ortasında çeşitli geometrik biçimlerde hazırlanmış diskler (göbekler) bulunur. Göbekleri, genellikle üçgen ya da eşkenar dörtgen ışınlar, bir ya da birkaç sıra çevreler. Böylece tek merkezli halkalarla oluşturulan motif, zengin bir etki yaratır. Özellikle bu etkiyi Medusa kalkanlarında görmek mümkündür. Ayrıca, ister basit ister karmaşık motifler olsun, eğer alan büyükse ya da kullanılan mermerlerin ölçüleri küçükse, aynı motif panoları Hierapolis'te⁴¹ olduğu gibi çapraz (diyagonal) yerleştirilmektedirler.

Erken Hıristiyanlık Dönemi opus sectile döşemelerinin önemli bir özelliği; büyük dikdörtgen ya da kare alanın, geniş mermer bantların yardımıyla bölünmesi ve düzenli tekrarlanan motiflerle doldurulmasıdır⁴². M.S. 6. yüzyıldan sonra genel olarak döşeme mozayığı kaybolurken opus sectile, kiliselerin dekore edilmesinde Orta Bizans Dönemi'nde büyük ölçüde artar⁴³.

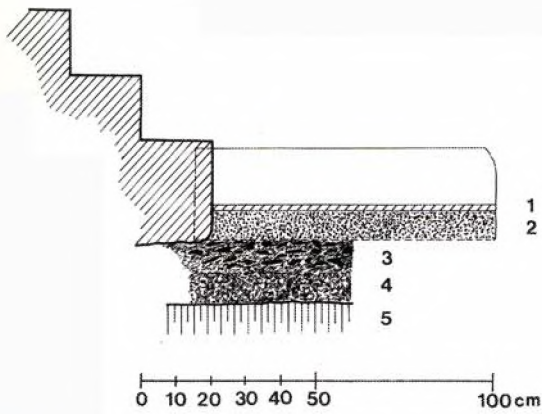
Aşağıda, renkli mermer plakalar ve opus sectile ile kaplanan orkestraların, Anadolu ve Anadolu dışındaki örneklerinin listesi verilmiştir. Böylece tiyatro ve tiyatro benzeri yapılarıdaki döşemelerin, zamansal olarak gelişimini ve bu gelişim içerisinde Nysa'daki örneğin yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

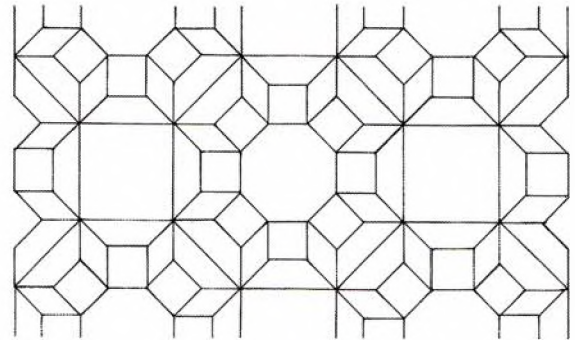
Çizim 2: Orkestrayı kaplayan opus sectile ve mermer plakaların rekonstrüksiyon çizimi

Çizim 4a-b : Hadrian Villası'ndaki opus sectile örnek

Çizim 3 : Orkestradaki tabakalaşmayı gösteren kesit

Çizim 5 : Verona'daki mozaik örnek

Orkestraların kireçtaşı ya da mermer plakalarla kaplanması, yukarıda verilen tablolardan da anlaşılacağı gibi M.Ö. 2. yüzyılda İtalya'da görülmektedir. Augustus'un yönetime gelmesiyle, orkestraların opus sectile ile kaplanmasının büyük oranda arttığı görülür. Atina Agorası'ndaki odeionun orkestra döşemesi ve Montegrotto'daki Roma tiyatrosunun ya da odeionun orkestra döşemesi, renkli opus sectile ile Augustus Dönemi'nde kaplanmıştır.

Özellikle M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda, opus sectile ya da mermer plaka döşemelerin kullanımı oldukça artmıştır. M.S. 2. yüzyılda, renkli mermer ve opus sectile orkestra kaplamalarını bir çok tiyatro ya da tiyatro benzeri yapılarda örneğin Efes tiyatrosunda, Nysa bouleuterionunda, Kos odeionunda, Tarraco tiyatrosunda, Nora tiyatrosunda ve Sybaris tiyatrosunda görmekteyiz.

M.S. 2. yüzyıl özelliği olan orkestra seviyesinin derinleşmesi, Nysa bouleuterionu ve Aphrodisiasodeionunda görülmektedir⁸⁷. Nysa bouleuterionunun orkestra döşemesi, Aphrodisias odeionunun⁸⁸ orkestra döşemesine göre oldukça sade bir kompozisyon içerir. bouleuterionun döşemesi, Aphrodisias odeion döşemesinden (Resim: 3) erken, Bergama'daki Perystil Ev III (Resim: 4), oda 6 ve 7'deki döşemesiyle⁸⁹ aynı tarihlerden olmalıdır.

Anadolu ve İtalya'daki benzer motifler, yaklaşık aynı tarihi vermektedirler. Bu motifin en erken örneği Hadrianus Villası'nda görülür (Çizim: 4a-b)⁹⁰. Aynı örnek, biraz daha geç bir tarihte (M.S. 140-144) Efes tiyatrosunun parodos girişlerinde, taban kaplaması olarak görülür⁹¹. Ancak burada "eşkenar dörtgen ışıklı yıldız" motifi Nysa'daki örnek gibi tek bir motiften oluşmaz, aksine birçok yıldız motifinin birbirine birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Tesseralardan oluşturulan benzer, örnek Verona'da⁹² karşımıza çıkar (Çizim: 5).

Böylece hem benzer motifler, hem arkeolojik veriler, hem de yapının konstrüksiyon tekniği döşeme için vermiş olduğumuz tarihi (M.S.147-151) desteklemektedir.

DİPNOTLAR

* Musa KADIOĞLU, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı 06100 Sıhhiye/ANKARA/TÜRKİYE

- 1 Bu konuyu yayınlamama izin veren Sayın Hocam Prof. Dr. V. İdil'e çok teşekkür ederim. Ayrıca yayın aşamasında Almanya'da son düzeltmeleri yapabilmem için gerekli bursu sağlayan Sayın Prof. Dr. E. Schwertheim'e ve seminer kütüphanesini kullanmama izin veren Prof. Dr. D. Salzmann'a teşekkür ederim.
- 2 V. İdil, "Nysa (Sultanhisar)", Rehberce 4/1996, s.28.
- 3 W. v. Diest, Nysa ad Maeandrum Jdl, Suppl. 10 (1913) s.14, 36-39.
- 4 Diest, s.14, 36.
- 5 K. Kourouniotis, *Ανασκαφοί εν Νύση τη επι Μαιανδρῶς* A.Delt 1921-22, 7 (1924) s.50.
- 6 Kourouniotis s.50-54. Res. 35, 38, 39.; E.

Akurgal, Griechische und Römische Kunst in der Türkei (1987) s.440, 441. Res.224/b.; E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları (1989) s. 388, 390.

Res.107/b.; J. Ch. Balty, Curia Ordinis, Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain (1991) s.451. Res.219b.

- 7 V. İdil "Nysa Kazısı 1995 Yılı Çalışmaları" KSTop XVIII-1 1996, s.559.; İdil, Rehberce s.31. Res.7. Plan.5.
- 8 Kourouniotis, s.240, Fig.10.
- 9 H. P. Isler, "Das Bouleuterion von Nysa" in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato (1994/95/96) III, s.507. Buna karşılık Balty (s.449), bu duvar kalınlığının çatıyı tek başına taşımaya yeterli olamayacağını, ek desteklerle çatının taşınmış olabileceğini ileri sürmektedir.
- 10 Strabon 14, 1, 43 (C 649).
τῷ δὲ θεατρῷ δύο ἀκροὶ ἐν τῇ μὲν ὑποκαίται τὸ γυμνασίον τῶν νεῶν, τῇ δ' ἀγορὰ καὶ τὸ γερωνικὸν πρὸς δὲ νοτὸν ὑποκαίεται τῇ πόλει τὸ πεδίον..
- 11 H. L. Jones, The Geography of Strabo VI (1970) s.257, 259. ..., below one of which is the gymnasium of youths; and below the other is the market-place and the gymnasium for older persons. Türkçe çevirisinde de bu yanlışlık söz konusudur (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, Çev. Adnan Pekman, 1993 Arkeoloji Sanat Yayınları).
- 12 D. Gneisz, Das antike Rathaus, Das griechische Bouleuterion und die frühromische Curia (1990) Dissertationen der Uni. Wien 205. s.40.; Balty s. 450-453.
- 13 Gneisz s.149.
- 14 D. De Bernardi Ferrero, Teatri Classici in Asia Minore I (1966) s.32-33.
- 15 Gneisz s.339.
- 16 R. Meinel, Das Odeion, Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden (1980) s.320.
- 17 Meinel s.319; Gneisz s.339.
- 18 N. Bonacasa, "Nisa in Caria", EAA V (1963) s.531; Akurgal 1987 s.440-441. Res. 224/b.; Akurgal 1989 s.388. Res.107/b.; Gneisz s.339.; Meinel s.319, 320.; Isler III, s.507.
- 19 Balty (s.450-453), bu tarihin Hellenistik Döneme kadar geri çekilmesinin mümkün olamayacağını ileri sürmektedir.
- 20 Bonacasa (s.531) bu evreyi, 2. yüzyıla değil 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Buna karşılık Balty (s.450), yazıtlarıyla belli olan bu yapının 3. yüzyıla tarihlenemeyeceğini belirtir.
- 21 Balty s.450.
- 22 Gneisz s.39.
- 23 J. Marquardt, Das Privatleben der Römer (1879) s.610.
- 24 U. Peschlow, "Zum byzantinischen Opus Sectile-Böden" in: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel (1983) s.435.
- 25 Burada sadece geometrik opus sectile'nin Anadolu'daki gelişimi ele alınacaktır.
- 26 D. Salzmann, "Mosaiken und Pavimente in

- Pergamon" AA 1991, s. 439. Res.10.
- 27 G. M. A. Hanfmann, *Letters from Sardis* (1972) Fig.182; G. M. A. Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times, Results of the Archaeological Explotation of Sardis 1958-1975* (1983) Fig.266.
- 28 Salzmann s. 439, 440
- 29 D. Levi, *İsos Kazıları* (1986) s.53. (Çeviren: Necdet Adabağ).
- 30 D. Pinkwart – W. Starnitz, "Peristylhäuser westlich der unteren Agora" *AvP XIV* (1984) s.105. Lev.10c-d, 44a-b
- 31 Pinkwart-Starnitz s.105-107, Lev.10c-d, 44ab.
- 32 İdil 1996 s.559.; İdil Rehberce s.31.
- 33 C. Lang-Auinger, "Opus Sectile-Böden aus den Hanghäusern I und II in Ephesos" *Öjh* 59 1989, s.47-54. Res.3.; C. Lang-Auinger, "Hanghaus 1 in Ephesos, Der Baubefund" *FIE VIII 3* (1996) s.103. 106-108. Res.15 104F SR1. 105F SR1. Bu motifin aynı Mareotis'te görülür (M.S. 5. yy). (M. Rodziewicz, "Opus Sectile Mosaics from Alexandria and Mareotis" *RAC Ergänzungsband 18. Festschrift für Josef Engemann* (1991)).
- 34 S. Campbell, *The Mosaics of Antioch* (1988) s.39-40, 50-51, 89., Lev.120, 149, 151, Fig.20d., 114d.
- 35 Bkz.; örneğin Ankara'da, M. Kadioğlu, "Ankyra-Ulus Opus Sectileleri" *TürkAD XXI* 1997, s.351; Korykos'ta, S. Guyer – E. Herzfeld, *Meriamlik und Korykos zwei christliche Ruinenstätten des Rauchen Kilikiens*, *MAMA II* (1930) s.104-106, 145-148., Res.102, 158.; Perge'de, J. Inan, "Perge Kazısı 1981 Çalışmaları" *TürkAD XXVI-2* 1983, s.2-3., Res.5, 16.; Sardes'te, F. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (1986) s.51, 81-83, 100-101, 152. Fig.106-107, 110-111, 125-126, 244, 301, 375, 377.
- 36 Bkz. S. Campbell, *The Mosaics of Aphrodisias in Caria* (1991) s.14-15, 30, Lev.47-48, 111-112, Fig.12, 114A, 114B, 163D, 533.; K. Erim, "Aphrodisias 1966 Campaign" *TürkAD XV-II* 1966, s.62.; K. Erim, "Aphrodisias in Caria. The 1973 Campaign" *TürkAD XXII-2* 1975, s.75-76., Fig.40-41.; L. Zoroğlu, "Kelenderis 1986 Yılı Çalışmaları" *ASTop V-I* 1987, s.412., Fig. 16-17.; L. Zoroğlu, "Kelenderis 1987 Çalışmaları" *KSTop X-I* 1988, s.135-139. Fig.18-20.
- 37 Bkz.; J. Keil – H. Hörmann – G. A. Sontirin – F. Miltner, *Die Johanneskirche*. *FIE IV H.3* (1951) s.185-186., 258. Lev. XL5, LXXIV.; Guyer – Herzfeld s.164. Lev.168.
- 38 Kadioğlu s.355, Res.1a-b, Çizim.1
- 39 Bkz. Dipnot.36.
- 40 Campbell 1988 s.68, Lev.194.
- 41 D. De. B.Ferrero, "1991 Yılı Hierapolis Arkeoloji Kurulunun Çalışma Raporu" *KSTop XIV-2* 1992, s.317-318. Res.5.; D. D. B. Ferrero, "1993 Yılında Frigya Hierapolis'inde Kazılar ve Restorasyonlar" *KSTop XV-2* 1993, s.345-346., Res.5.; D. D. B. Ferrero, "Hierapolis" *Türkiyede'ki İtalyan Kazıları: Arslantepe - Hierapolis - İsos - Kyme* (1993) s.136-137.
- 42 Peschiow s.436.
- 43 Ebenda s.435.
- 44 İslar III, s.477.
- 45 Heberdey – Niemann – Wilberg s.44-46. Fig.86.; D. De. B. Ferrero, *Teatri Classici in Asia Minore III* (1970) s. 63. Lev. X/H.; İslar III, s.495.
- 46 İslar III, s.384.
- 47 K. Erim, *TürkAD XII-2* 1962, s.14.; K. Erim, *AJA* 68, 1964, s.160-161.; J. J. Norwich, *Aphrodisias, City of Venus Aphrodite* (1986) s.62-63.; Campbell 1991 s.13. Lev.45-46. Fig.146C. Bu döşemenin M.S. 4. yüzyıldaki depremden sonra yapılmış olduğu belirtilmekte ve döşeme 4/5. yüzyıla tarihlenmektedir. ; İslar III, s.431.; R. Graefe – V. Erunt, *Die Zeltdächer der römischen Theater und ähnlicher Anlagen I, II*, s.138.
- 48 H. A. Thompson, *Hesperia* 19 1950, s.58-62, Lev.43. Bu yapı büyük olasılıkla M.Ö. 16-14 yıllarında yapılmış olmalıdır. Meinel s.47-49. Res.5-13. 49 İslar II, s.137-139.
- 50 E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen I. Die Ruine* (1935) s.56. Res.50. Lev.9.; E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen III. Einzelheiten und Baugeschichte* (1936) s.82. Lev.23.; E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen, IV. Nachträge, Das Theater im Piraeus, Das Theater auf Thera* (1950). *Antike Griechische Theaterbauten Heft.9*, s.29-30. Res.11.; İslar II, s.132-135.; E. Burmeister, *Antike Theater in Attika und auf der Peloponnes* (1996) s.77. Lev.10.
- 51 İslar II, s.141-142.; Meinel s. 80-116. Res. 22, 24.
- 52 İslar II, s.148-149.; Meinel s. 239-244. Res.97.
- 53 Meinel s.80.; Burmeister s.98. Res.25.; İslar II, s.157.
- 54 I. Ruggiero, "Das Theater in Santa Maria di Palazzio", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) III, s.75.
- 55 P. C. Rossetto, "Das Theater in Pausilypon", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) II, s.521.
- 56 Ruggiero II, s.370.
- 57 Ruggiero II, s.515.
- 58 V. Ceglie, "Das Theater in Saepinum", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) III, s.24.
- 59 J. Ortalli, "Das Theater in Bonnonia", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) II, s.407.
- 60 P. Quiro, "Das Theater in Urviu Metaurense", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) III, s.85.
- 61 A. Ianaro, "Das Theater in Nuceria Alfaterna", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) II, s.528.
- 62 Ruggiero III, s.43.
- 63 Ruggiero III, s.98.
- 64 İslar III, s.34.
- 65 G. P. Sartorio, "Das Theater in Nora", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani,*

- Alle Origini del Linguaggio Rappresentato (1994/95/96) II, s.417.
- 66E. Borgia, "Das Theater in Scolacium", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) II, s.582.
- 67 Sartorio III, s.31.
- 68L. Papotti, "Römisches Theater oder Odeion in Augusta Taurinorum", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) III, s.73.
- 69V. D'Atri, "Das Theater in Ferentium", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) II, s.454.
- 70 Ruggiero II, s.367.
- 71 Ruggiero III, s.113.
- 72 R. R. Borgia, "Das Theater in Arelate", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) I, s.344.
- 73 R. R. Borgia II, s.38.
- 74 R. R. Borgia I, s.424.; Meinel s.305.
- 75 R. R. Borgia I, s.354.
- 76 R. R. Borgia II, s.16.
- 77 R. R. Borgia II, s.41.
- 78 R. R. Borgia II, s.21.
- 79 V. G. Cross, "Das Theater in Baelo Claudia", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) III, s.229.
- 80 Cross III, s.267.
- 81 G. S. Alegre, "Das Theater in Tarraco", in: P. C. Rossetto – G. P. Sartorio, *Teatri Greci E Romani, Alle Origini del Linguaggio Rappresentato* (1994/95/96) III, s.271.
- 82 Alegre III, s.257.
- 83 Isler II, s.349.
- 84 Alegre III, s.183.
- 85 Isler I, s.293.
- 86 Isler III, s.303.
- 87 Ferrero 1966 s.32-33.
- 88 Campbell 1991 s.13. Lev.45-46. Fig.146C.; Erim 1962 s.14.; Erim 1964 s.160-161.; Norwich s.62-63.
- 89 Pinkwart-Stamnitz s.105-107, Lev.10c-d, 44a-b.
- 90F. Guidobaldi, *Mosaici Antichi in Italia, Sectilia Pavimenta di Villa Adriana* (1994) s.93. Lev. XVIII/2.
- 91 Heberdey – Niemann – Wilberg s.44-46. Fig.86.; D. De. B. Ferrero, *Teatri Classici in Asia Minore III* (1970) s.63. Lev. X/H.
- 92 J. Lancha, *Mosaiques Géométriques les Ateliers de Vienne (Isère)* (1977) s.166. Fig.92.

EDİRNE ARKEOLOJİ MÜZESİN'DE YER ALAN BİR GRUP

ATTİKA ÜRETİMİ SERAMİK

1967 yılında Kapikule sınır kapısında bir Belçika vatandaşı tarafından yurtdışına kaçırılmak istenen çok sayıda tarihi eser ele geçirilmiştir. Büyük çoğunluğunu seramik vazoların oluşturduğu bu eserler 29.11.1967 tarihinde Edirne Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir. Eserlerin geliş yerleri hakkında müze kayıtlarında bilgi yoktur. Bunun yanında, grubun içinde üretim yerlerini tanıdığımız bazı yerel vazoların olması bir dereceye kadar bize bilgi vermektedir. Bunların içinde özellikle Lydia üretimi "mermer taklidi" büyük bir vazo grubu dikkati çekmektedir. Ayrıca, batı Anadolu üretimi Geometrik döneme ait bir krater, olasılıkla Karia üretimi olan subgeometrik kotyle ve geç Phryg dönemine ait bir gaga ağızlı testiye de sayabiliriz. Grubun içinde önemli sayıda Hellenistik döneme ait vazo da vardır.

Geliş yerlerini kesin olarak bilmediğimiz bu vazoların arkeolojik değerlerinden çok şey kaybetmiş oldukları bir gerçektir. Bunun yanında, vazoların bilim dünyası tarafından tanınmalarını sağlamak ve araştırmacılara faydalı olmak amacıyla vazoları yayınlama kararı aldık. Bu amaçla, grubun içinde önemli bir yer tutan Attika üretimi vazolar, aşağıda incelenmiştir¹.

1-Beyaz Astarlı Alabastron (Resim: 1-2, Çizim: 1-2)
Edirne Arkeoloji Müzesi Env.No.3082/140.
Yük: 16.7 cm.

Ağız Çapı: 4.2 cm.

Karın Çapı: 4.9 cm.

Hamur: Açık kırmızı

Form: Alabastron ince bir ağız tablasına, yumuşak kavile geçilen kalın bir boyuna ve aşağıya doğru genişleyen sarkık bir gövdeye sahiptir (Çizim: 1). Gövdesinin üst kısmında küçük dört köşe bir tutamak yer alır. Bunun tam karşısına gelecek olan diğer tutamak ise kırılmıştır.

Bezeme: Ağız tablasının üst kısmı hamur renginde bırakılmış ve tablanın tam ortasına ince bir daire bant yapılmıştır. Ağız tablasının kenarı ve boyun kısmı siyah firnis boya ile kaplıdır. Boyunun hemen altında yer alan

rezerve alanda dil motiflerinden oluşan bir friz yer alır. Bu kısmın hemen altında ince, kalın ve tekrar ince olmak üzere üç bant yapılmıştır. Tutamakların bulunduğu alan yine hamur renginde bırakılmıştır. İki tutamak arasına ise, her iki kısımda da beşer harften oluşan bir kalos yazısı dikkati çekmektedir (Çizim: 2). Kısmen aşınmış olan ön kısımda Oltos, daha iyi korunmuş arka kısımda ise kalos yazılmıştır. Bu alan ile gövdenin ait kısmına kadar olan bölüm tamamen dama tahtası motifi ile bezenmiştir. Vazonun yuvarlak biten dibi ise balık pulu motifi ile kaplıdır. Alabastronun gövdesi, sözü edilen bu bezemelerin dışında beyaz boya ile astarlanmıştır (Resim: 1, 2).

Vazomuzun gerek form ve gerekse bezeme olarak çok yakın bir benzeri Polonya'da yer almaktadır². Bu vazonun üzeri de tamamen dama tahtası motifi ile bezenmiştir. Ancak, form ve bezeme prensibi olarak bizim vazomuzdan daha kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Polonya'daki vazo yayımcısı tarafından; form olarak Paidikos grubu, bezeme olarak da Diosphos Ressamı ile ilişkilendirilmiş ve M.Ö. 6 yüzyılın sonu, 5. yüzyılın başlarına tarihlenmiştir³. Bunun yanında, aynı dönem içinde Emporion Ressamı⁴, Haimon Ressamı⁵ gibi resamlara ait benzer form ve bezemeye sahip beyaz astarlı alabastronlar da vardır. Ayrıca Beldam Ressamı atölyesine ait bazı beyaz astarlı lekythoslar bizim vazomuz gibi tamamen dama tahtası motifleriyle bezenmiştir⁶. Assos'ta ele geçirilen bir başka beyaz astarlı alabastron form olarak vazomuzun oldukça benzeridir⁷. Yayımcısı tarafından M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Assos vazosunun yüzeyi ise tamamen baklava motifleriyle bezenmiştir⁸.

Vazomuzun önemli bir özelliği, üzerinde bir kalos yazısının olmasıdır. Attika'lı resamlar M.Ö. 6. yüzyılın ortalarından başlayarak özellikle çağdaş Atina'lı gençleri, atletleri ya da kahramanları onurlandırmak için vazolarının üzerine "güzel" anlamında kalos yazıları yazmışlardır⁹. Edirne alabastronunun ön yüzünde Oltos arka yüzünde ise kalos yazılmıştır (Çizim: 2). Ön yüzdeki yazının ilk üç harfi iyi korunmamıştır.

Resim : 1

Bunun yanında, burdaki yazının **Ολτος** olduğunu söyleyebiliriz. Arka yüzdeki **καλος** yazısı ise, ilk harf dışında çok iyi korunmuştur.

Vazomuzun ressamı **Oltos kalos** yani "güzel oltos" yazısı ile Oltos isimli bir kişiyi onurlandırmıştır. Kalos yazılarında Oltos isminin yazıldığı bir başka vazoya rastlamıyoruz. Bunun yanında, Oltos ismi bize hiç yabancı değildir. Oltos, Attika seramiğinde M.Ö. yaklaşık 525-500 yılları arasında çalışmış önemli bir kırmızı figür ressamıdır¹⁰. Vazomuzun üzerindeki Oltos isminin bu ressama ait olduğunu kesin olarak söyleyecek durumda değiliz. Bunun yanında, bazı Attikalı ressamlar beğendikleri çağdaşı ünlü ressamları desteklemek için (ya da onurlandırmak için) vazolarına kalos yazıları yazmışlardır¹¹. Bizim vazomuzun ressamı da bu kalos yazısıyla ressam Oltos'u onurlandırmış olabilir.

Vazomuzun tarihinin M.Ö. 5. yüzyılın başları olması ve bu tarihin ressam Oltos'un çalıştığı tarihle olan uyumu görüşümüzü desteklemektedir.

Vazomuz Diosphos atölyesi içinde bir ressam tarafından M.Ö. 5. yüzyılın başlarında üretilmiş olmalıdır.

2- Beyaz Astarlı Lekythos (Resim: 3, 4; Çizim: 3)
Edirne Arkeoloji Müzesi Env.No.3075/133
Yük: 21.7 cm.

Ağız Çapı: 4.7 cm.
Kanın Çapı: 8 cm.
Kaide Çapı: 5 cm.
Hamur: Kırmızımsı sarı

Form: Vazo sağlam olarak korunmuştur. Vazonun geniş konik bir dudağı, dar kısa boynu ve fazla dik olmayan içe kavisli bir omuzu vardır. Omuz gövde geçişi keskindir. Silindir şeklindeki gövde, kaideye yakın konikleşip daralmış ve keskin bir açıyla disk şeklindeki kaideyle birleşmiştir (Çizim: 3).

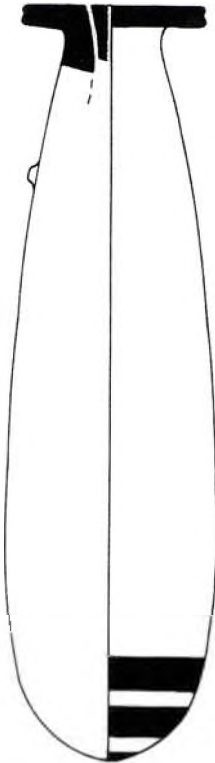
Bezeme: Vazonun üzerindeki bezemeler kısmen aşınmış bir durumdadır (Resim: 3, 4). Özellikle omuz, boyun ve kulp kısımlarında suyun yol açtığı kireç tortuları vardır. Kulp ve kulpun altına denk gelen gövde kısmı kaideye kadar aşınmış, bezemeler tamamen kaybolmuştur. Bu durum, vazonun bulunduğu yerde, kulpunun üzerinde yatık olarak durduğunu göstermektedir. Ayrıca, gövdenin alt kısmındaki siyah firnis boyalı kısımda da yer yer dökülmeler vardır. Dudak kenarı tamamen siyah firnis boyalıdır. Boynunda bezeme yoktur ve gövdenin diğer kısımlarında olduğu gibi beyaz bir boya ile astarlanmıştır. Boyun-omuz geçişinde kısa düşey çizgilerden oluşan bir bant yer alır. Omuzda ise ince düşey ışıklardan oluşan bir

Resim : 2

bezeme yapılmıştır. Keskin omuz-gövde geçişi bir bantla belirginleştirilmiştir. Omuzun hemen altında iki ince çizgi bantın arasında bir "çengel meander" frizi yer alır. Bu frizin altında dört tane ince paralel çizgi bantı dikey çizgilerle taranmış ve aynı uygulama gövdenin alt kısmında da yapılarak, ana bezeme olan yatay "sarmaşık" motifi için alan oluşturulmuştur. Yatay "sarmaşık" motifi ortada bir çizgi bantı ve ona bağlı olarak her iki yöne uzanan kalp şeklinde yapraklardan oluşmuştur. Yaprakların arasındaki nokta rozetler ise üzüm salkımlarını çağrışırlar. Vazonun gövdesinin alt kısmı ve kaidesinin üstü tamamen siyah firnis boya ile kaplıdır (Resim: 3, 4).

Lekythos, form ve üzerinde yer alan bezemeden dolayı Beldam Ressamı atölyesine aittir¹². C. H. E. Haspels Atina'da yer alan ve üzerinde bir "kocakarıya" işkence eden Satyr'lerin resmedildiği lekythostan yola çıkarak, bu gruba Beldam Ressamı atölyesi adını vermiştir¹³. Beldam Ressamı, Attika'da M.Ö. 5 yüzyılın ikinci çeyreğinde çalışmış en geç siyah figür ressamlarından biridir¹⁴. Temelde aynı formda ve aynı bezeme prensibine sahip, ancak farklı kalitede oldukça fazla sayıda lekythoi bu atölyede üretilmiştir. Şüphesiz bu vazoların hepsini Beldam Ressamı boyamamıştır. D. C. Kurtz, Beldam Ressamı ile onun etkisinde aynı atölyede çalışmış ressamalara ait olanlar arasında bir ayırma gitmiştir¹⁵. Vazomuzun, form ve bezeme özelliklerini gözönüne alırsak, onun Beldam Ressamı'nın etkisinde aynı atölyede çalışmış bir ressama ait olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda sözü edildiği gibi, yatay "sarmaşık" motifli bu lekythoi temelde aynı form ve bezeme prensibine sahiptirler. Bunun yanında form ve bezemelerinde çok küçük de olsa bazı

Çizim : 1

ΑΥΘΟΣ ΔΑΥΘΟΣ

ΟΛΤΟΣ ΚΑΛΟΣ

Çizim : 2

farklılıkların olduğunu görmekteyiz. Ancak yine de vazomuzun form ve bezeme yönünden tam benzerleri oldukça çok sayıda ele geçirilmiştir¹⁶.

Vazomuzun da içinde yer aldığı, yatay "sarmaşık" motifli beyaz astarlı lekythoi grubu, M.Ö. 5. yüzyılın 2. çeyreğinde Beldam Ressamı atölyesinde üretilmiştir. Bu tarih M.Ö. 5. yüzyılın ortasına daha yakın olmalıdır¹⁷.

3- Vicup (Resim: 5, Çizim: 4)

Edirne Arkeoloji Müzesi Env.No. 3070/128

Yük: 8.4 cm.

Ağız Çapı: 16.3 cm.

Kaide Çapı: 7.3 cm.

Hamur: Kırmızımsı sarı

Form: Vazo dışı çekik ağız kenarına ve hafif içe kavisli yüksek bir dudağa sahiptir. Dudaktan gövdeye keskin bir kavisle geçilir. Gövdenin iki yanından yukarıya doğru çıkan kulplar ağız hizasına kadar ulaşırlar. Yüksek bir kaidesi vardır. Kaidenin dış kısmındaki kademe bu kyliks formuna özgüdür (Çizim: 4).

Bezeme: Vazo, kaidede ve kulp altlarında yer alan rezerve alanlar dışında tamamen siyah firnis boya ile kaplıdır (Resim: 5). Bu firnis pişmeden dolayı bazı kısımlarda kahve rengini almıştır. Firnis boyada dudak ve kaide kısımlarında yer yer dökülmeler olmuştur. Vazo, dudak ve kaide kısımlarındaki restorasyon dışında tamamen sağlamdır.

Vazomuz Attika seramiğinde kısa bir dönem üretilen bir kyliks tipidir¹⁸. Kaidelerinin ön kısmında yer alan bir rezerve bant dışında tamamen siyah firnisle kaplı bu kyliksler, ilk olarak H. Bloesch tarafından "Wiener Schalen" tipi olarak belirlenmiştir¹⁹. J. D. Beazley bu ismi daha sonra Vicup olarak kısaltmıştır²⁰. Vicup tipi kylikslerin kısa süreli ömürleri, formları ve bezemelerindeki bütünlüklerinden dolayı tek bir atölyenin üretimi oldukları söylenmiştir²¹. Üretildikleri tarih M.Ö. yaklaşık 5. yüzyılın 2. çeyreği olarak belirtmekle beraber, çoğunlukla M.Ö. 475-460 gibi kısa bir döneme tarihlenmişlerdir²².

Vazomuzu bu bilgilere dayanarak M.Ö. yaklaşık 475-460 yılları arasına tarihleyebiliriz.

4- Bolsal (Resim: 6, Çizim: 5)

Edirne Arkeoloji Müzesi Env.No. 3071/129.

Yük: 5.9 cm.

Ağız çapı: 110 cm.

Kaide çapı: 70 cm.

Hamur: Kırmızımsı sarı

Form: Vazomuzun dik yapıya sahip gövdesi, alt kısmında keskin bir açı yaparak kaideye birleşmiştir. Dışbükey profile sahip kaidesi ile gövdenin birleşmesi yine keskin

Resim : 3

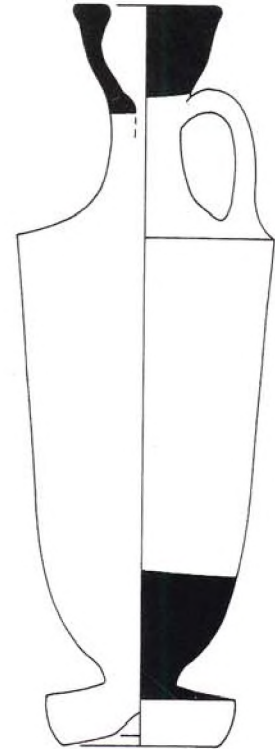

Resim : 4

bir açıyla olmuştur. Hemen dudağın alt kısmında gövdeye bağlanmış olan at nalı şeklindeki kulparı yere tam paralel olarak yerleştirilmiştir (Çizim: 5). Bezeme: Vazomuzun gövdesi, kulpar ve kaidesi tamamen siyah firnis boyalıdır (Resim: 6). Kaidesinin alt kısmında ise, ortada yer alan kısım rezerve bırakılmış ve bu rezerve alanın içine yine firnis boyayla ince bir daire bant yapılmıştır (Çizim: 5). Vazonun dış kısmında yer alan siyah firnis boya pişmeden dolayı yer yer kahverengi bir ton almıştır. Ayrıca, özellikle kulparın üzeri ve gövdenin bazı yerlerinde firnis boyanın aşınmış olduğu görülmektedir.

Vazomuz Attika siyah firnisli seramik grubu içinde yer alır. İsmine Bol(ogna) ve Sal(onica) şehirlerinde bulunan iki örneğin birleştirilmesiyle Bolsal denilen bu form M.Ö. 5. yüzyılın 3. çeyreğinden M.Ö. 4. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür²³. Bunun yanında, bu süre içinde belli bir form gelişimi de göstermiştir. Vazomuz bu form gelişimi içinde gövdesinin dik yapısı, yere paralel kulparı ve kaidesinin alt kısmının rezerve bırakılması gibi özelliklerinden dolayı erken bir örnektir.

Vazomuzu tamamen aynı özelliklere sahip örnekleri göz önüne alarak M.Ö. yaklaşık 420 yıllarına tarihleyebiliriz²⁴.

Çizim : 3

Resim: 5

DİPNOTLAR

- * Dr. İsmail FAZLIOĞLU, Araştırma Görevlisi, T.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Edirne/TÜRKİYE.
1 Yazoların yayınlanmasında gösterdikleri anlayış ve yardımlardan dolayı Edirne Arkeoloji eski müze müdürü sayın Ayfer Karaduman ile eski müze asistanı sayın Ülkü Çakan'a, vazoların çizimlerini yapan sayın Işık Şahin'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kısaltmalar
Agora XII,

B. A. Sparkes-L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6 th, 5 th and 4 th centuries B.C. The Athenian Agora XII*, Princeton 1971.

Beazley ABV,

J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1956.

Beazley ARV,

J. D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford 1963.

Boardman ABV,

J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London 1974.

CVA

Corpus Vasorum Antiquorum.

Haspels ABL,
Lekythoi,

C. H. E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris 1936.

Kurtz AWL,

D. C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, Oxford 1975.

Trias de Arribas,
la

G. Trias de Arribas, *Ceramicas Griegas de la Peninsula Iberica*, 1967.

2 CVA Polonya 4 (Varsovie 1), s. 24, lev. 43, no. 1.

3 Paidikos grubu için bkz., Beazley ARV, s. 100; CVA Almanya 54 (Tübingen 5), s. 80, Lev. 36, no. 1-4. Diosphos Ressami için bkz., Haspels ABL, s. 100 v.d; Kurtz AWL, s. 96 v. d; Boardman ABV, s. 149.

4 Beazley ABV, s. 584; A. G. YBellido, *Hispania Graeca II*, Barcelona 1948, s. 157 v. d; Haspels ABL, s. 263; Trias de Arribas, s. 85, no. 194.

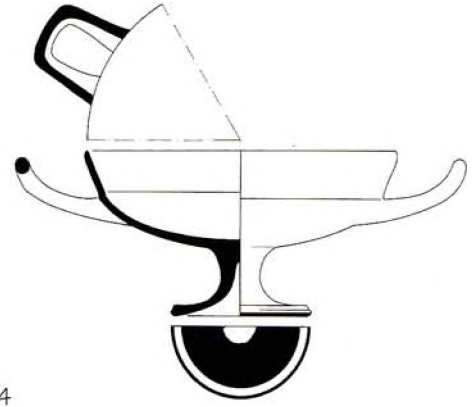
5 Beazley ABV, s. 555; Haspels ABL, s. 245, no. 82; Trias de Arribas, s. 88, no. 210; Boardman ABV, s. 149.

6 Trias de Arribas, s. 83, no. 186; CVA Almanya 7 (Karlsruhe 1), Lev. 32, no.7; CVA Almanya 26 (Stuttgart 1), Lev. 25, no. 4; CVA İsviçre 14 (Basel 1), Lev. 56, no. 1.

7 A. Filges, *Korinthische und attische Keramik der archaischen und Klassischen Zeit II. Ausgrabungen in Assos 1991, Asia Minor Studien 10 (1993)*, s. 123-125, no. 55, lev. 19, no.2-3.

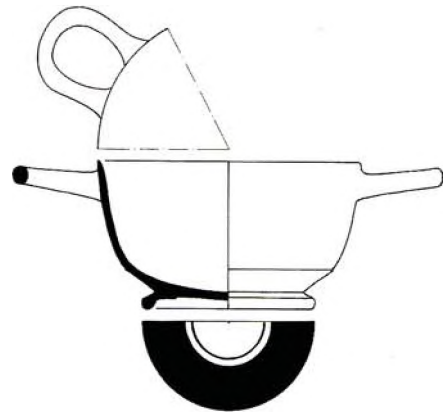

Resim : 6

Çizim : 4

- 8 Bunun yanında, vazoyu yayınlayan, buluntu grubunu da göz önüne alarak alabastronun M.Ö. 5. yüzyılın 2. çeyreğine daha yakın olduğunu belirtmiştir. Bkz., y.a.g.e., s. 124.
- 9 D. M. Robinson-E. J. Fluck, *A Study of the Greek Love Names*, Baltimore 1937, s. 66 v. d; Beazley ARV, s. 1569 v. d; Boardman, ABV, s. 201.
- 10 J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases, the Archaic Period*, London 1975, s. 56 v.d.
- 11 y.a.g.e., s. 213.
- 12 Haspels ABL, s.181 v.d.; C. Blegen-H. Palmer-R. S. Young, *Corinth XIII*, Princeton 1964, s. 164-5; Kurtz AWL, s. 153 v. d.
- 13 Haspels ABL, s.170 (İsim vazosu; Atina Ulusal Müzesi 1129).
- 14 Kurtz AWL, s. 153.
- 15 y.a.g.e., s. 153-4.
- 16 CVA Polonya 5 (Varsovie 2), lev. 52 no. 3-4 ; CVA Hollanda 5 (Leiden 3), s. 9-10, no. 7-8, lev. 112; CVA İsviçre 5, s. 26, no. 14, lev. 18; CVA Zürich 1, s. 28, no. 17-18, lev. 20; CVA Norveç 1, s. 27, no. 3, lev. 26; CVA Almanya 31 (Heidelberg 4), s. 64, no. 7, lev. 117; CVA İtalya 40 (Torino 2), s. 10, no. 7, lev. 18; CVA İsviçre 14 (Basel 1), s. 124, no. 4, lev. 56.
- 17 C. Blegen-H. Palmer-R. S. Young, *Corinth XIII*, Princeton 1964, s. 164; C. G. Boulter, *Graves in Lenormant Street, Athens*, *Hesperia* 32, s. 113 v. d., mezar C 1 (M.Ö. 5. yüzyılın ortaları).
- 18 Agora XII, s. 93.
- 19 H. Bloesch, *Formen Attischer Schalen*, Berne 1940, s. 139-141.
- 20 Agora XII, s. 92.
- 21 y.a.g.e., s. 93.
- 22 Agora XII, s. 265, no. 434-438, lev. 20, fig. 5 (M.Ö. 475-460); CVA Polonya 9 (Varsovie 6), s. 20, lev. 9, no. 5 (M.Ö. yaklaşık 475).
- 23 Agora XII, s. 107.
- 24 Agora XII, s. 273, no. 540-541, lev. 24, fig. 6 ve 22; CVA İspanya 6 (Eivissa 1), s. 19, lev. 7, no. 2.

Çizim : 5

KILIKIA ÇATIÖREN'DE BİR GÖMÜT SUNAĞI

Çatiören kıyı Kilikia yerleşimlerinden Sebaste'nin (Ayaş) yaklaşık 13 km. kadar kuzeybatısında henüz ayrıntılıca araştırılmamış, ancak özellikle Kilikia'da ender görülen polygonal teknikte inşa edilmiş duvarlardan yapıma Hellenistik Dönem sur duvarları, tapınak ve kule yapılarıyla önemli bir yerleşimdir. Çatiören salt bugün çoğu ayakta kalabilmiş sağlam yapıları değil, sunak ve gömüt araştırmacıları için ilgi çekici olabilecek diğer bazı kalıntıları da barındırmaktadır. Bunlar içerisinde akropolün karşısındaki kayalık tepenin batı yamacında konumlanan bir gömüt (Resim: 1, 2) ve bunun yakınında bulunan silindirik bir sunak (Resim: 5, 6) özellikle gömüt-sunak ilişkisini belgelemesi bakımından kayda değerdir. Çünkü in situ buluntuların yetersizliği nedeniyle sunakların kullanımları ve onların tapınak ya da gömüt türü kült yapılarıyla ilişkileri¹ henüz tümüyle açıklığa kavuşturulabilmiş değil. Yani başında yerleşik bir oda gömüte ait olduğundan kuşku duymadığımız üzeri figürlü Çatiören sunağının tanıtımı bu bağlamda ayrı bir öneme sahiptir.

Çatiören'de kentin asıl önemli kalıntılarını barındıran akropolün karşısındaki tepenin üst yamacına kondurulmuş olan gömütten, günümüze in situ olarak ulaşan kalıntılar yan duvarlarından birini oluşturan iki sıra duvar bloku ile oda tabanına oyulmuş lahit teknesi ve bunun üst kapağıdır (Resim: 1, 2). Gömüt duvarlarına ilişkin bloklar, sütun tamburu ve alınlık parçaları, lahtın en çok on metre kadar uzağına dağılmıştır. Burada gömütün ayakta kalan mimarî parçalarının yetersiz olmasına rağmen gömütün türü ve ayakta duran biçiminin belirlenmesinde yeterli olduğu söylenebilir.

Gömüt tabanı kayalık alanın düzeltilmesiyle oluşturularak, duvar blokları aynı kaya düzlemi üzerine oturtulmuştur. Kaya içine oyulmuş dikdörtgen biçimli lahit teknesi odanın merkezinde olacak şekilde ve yan duvarlara paralel şekilde yerleştirilmiştir. Lahit kapağının kapıya yakın olanının bir bölümü tahrip

olmuştur (Resim: 2). Kapak üçgen biçimlidir ve korunmuş olan bölümünden de anlaşıldığı gibi köşelerinde çıkıntılar içerir. Kapağın uzun yan kenarında içinde gülbezek bulunan çelenk motifi vardır. Gömüt duvarını oluşturan duvar en çok 1.50 m. yüksekliğince ayakta kalabilmiştir. Bu ve çevreye dağılmış olan bloklardan gömüt duvarlarının düzgün yontulmuş dikdörtgen bloklardan oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Gömüt çevresinde izlenen kalıntılar içinde en önemlisi, sütun tamburları ve gömüt alınlığına aittir. Bunlardan alınlıkta olanı, köşelerinde akroterler olan üçgen alınlıklı bir monolit bir parçadır (Resim: 3). Alınlığın içi ayrıca üçgen şekilde oyularak bunun içine yan yana iki çelenk motifi yerleştirilmiştir. Bağ uçları yanlara doğru salınmış çelenklerden birinin içi gül bezek, diğerinin ise rüzgâr gülü ile doldurulmuştur. Üçgen alınlığın tepesinde ise iki ay motifi görülür (Resim: 3). Üçgen alınlığın alt kısmında bir bölümü tahrip olmuş olan yazıt kazınmıştır. Biri yapının birkaç metre arkasında korunmuş olan yuvarlak sütun tamburu yapının cephesinde olmalı. Alınlığın altında izlenen üzeri geniş yapraklı konsol, sütun tamburlarının üstte birer konsol içerdiğini belgelemektedir.

In situ kalıntılar ve gömüt çevresine dağılmış olan parçalar ışığında gömütün yeniden kurması yapılabilmektedir. Buna göre kalıntı, merkezinde ana kaya tabanına oyulmuş dikdörtgen bir lahit ve bunu çevreleyen tek odalı bir gömütten oluşur. Bu gömütün cephesi bağımsız çift sütun üzerinde yükselen üçgen alınlıklıdır. Kalıntı bu biçimiyle Termessos² antik kentinde benzerlerini bulduğumuz, içindeki bir lahti çevreleyen basit bir gömüt yapısıdır.

Gömütün 15 m. kadar önüne sürülenmiş sunağın gerçek yerini ise kesin olarak bilmiyoruz. Büyük olasılıkla gömüt gibi ana kaya üzerine oturtulmuş olması gerekir. Eğimli alana kondurulmuş gömütten başka yakın çevrede hiçbir yapı kalıntısı bulunmamaktadır ve kanımca sunak yakınındaki bu gömüte aitti ve bir zamanlar onun önündeki kayalığın üzerinde ayakta

Çizim 1: Sunak, cepheden

duruyordu. 1.50 m. yüksekliğinde ve 0.75 m. çapındaki sunak, genel hatları ve profilleriyle oldukça iyi korunmuş olmasına karşın, gövde üzerine işlenmiş büst figürleri ise tanınamayacak denli aşınmıştır (Resim: 5-6). Sunak tablası normal uygulama olan düz şekilde kesilmemiştir; yukarı doğru yükselen bir koni şeklindedir. Koni altındaki üst profil içbükey kalın bir kuşak ve onun altında ince bantlarla detaylandırılmış dış taşkın içbükey kesitlidir. İçbükey, torus ve onun altındaki düz topuk ise yalın taban profilini oluşturur. Gövde üzerine vücutlarının salt üst kısmıyla işlenmiş yan yana iki giysili figür ve onların alt kısmına bir üçüncü figür işlenmiştir. Sunak gövdesinin üst kısmına yerleştirilmiş soldaki figürün baş kısmı tümüyle tahrip olmuştur (Resim: 5). Giysi, figürün göğüs kısmını açıkta bırakacak şekilde işlenmiştir. Giysi kıvrımlarını salt sol omzunda ve alt gövdesinde izleyebiliyoruz; kıvrımlar sayılabilecek kadar az ve yukarıdan aşağıya doğru yelpaze şeklinde genişleyen ağır, hareketsiz bir yapıdadır. Kıvrımlar arasında derin çanaklar oluşmuştur. Sunak gövdesini soldan sınırlayan bu figür, büyük olasılıkla bir erkeğe ait olmalıdır. Bunun yanındaki -büyük olasılıkla bir kadına ait- figür ise yoğun aşınım nedeniyle güçlükle seçilebiliyor. İzlerden sağ elini dirsekten kırarak yukarıya, sol omzuna doğru kaldırdığı anlaşılıyor. Bu kolu, vücudu sıkıca saran giysi altında kalmış; sol kolunu ise aşağıya doğru bırakmıştır. Uzunları sıkıca saran giysi kıvrımları çizgisel şematiklikte verilmiştir. Sunak gövdesine iki figürün ortasına, alt kısma yerleştirilmiş üçüncü figürde, uzuvlar ve giysi kıvrımlarını, aşınım nedeniyle izleyemiyoruz. Ancak genel hatlarıyla genç bir erkek figürü olmalıdır (Resim: 5, 6). İzlerden giysinin yuvarlak yakalı ve sade olduğu söylenebilir. Dirsekten kırarak yukarıya doğru kaldırdığı sağ elinde üzüm salkımı, sol elinde ise güvercin ya da keklîğe benzeyen bir kuş

tutmaktadır³.

Çatiören sunağı, yakınındaki bir gömüte ait olmasının önemi dışında bazı ilginç özellikler de gösterir. Sunu tablasının, alışlageldiği gibi düz değil, tıpkı bir koni şeklinde biçimlendirilmesi buna bir örnektir. Gerçi, Hellenistik Çağ yuvarlak sunaklarında tablanın bazen amphalos şeklinde biçimlendirildiği⁴ bazı örneklerden başka, Kyme'de bulunmuş ve bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan bir örnekte izlediğimiz gibi⁵, tepesi ateş yakmak ya da ölü küllerinin konması için yukarı doğru konik şekilde yükseltilmiş örnekler de bilinmektedir. Ancak, Çatiören sunağının üst kısmı bunlardan farklı yapıdadır ve burada işlevsellikten çok belki de henüz başka örneklerini bilmediğimiz yöresel bir sunak formundan söz edilebilir.

Sunak gövdesine işlenmiş figürlerdeki aşınım nedeniyle, onu ve ait olduğu gömütü tarihlendirmek güçtür. Öte yandan kullanılacak verilerin yetersiz olduğu da bir gerçektir. Ancak erkek figürün sol omzundan aşağı sarkan giysi kıvrımları ile kadın figürünün sol kolu üzerinde az bir bölümünü izleyebildiğimiz kıvrımlardaki katı, hareketsiz ve şematik yapı bizi, benzerlerini mezar stellerinin geç Kaiserler Çağı örneklerindeki⁶ figürlerin giysi stiline yaklaştırmaktadır. Ve kanımca Çatiören sunağı için yaklaşık aynı dönemi önermek yanlış olmayacaktır.

Resim 1: Çatiören gömütü. Kalıntılar genel.

Resim 2: Çatiören gömütü. Kalıntılar genel

DİPNOTLAR

- * Neşe K. DİLER, Muğla Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. MUĞLA/TÜRKİYE.
Fotoğraflar için A.Diler'e, çizim için B.Can'a teşekkür ederim.
- 1 Iassos'ta tonoz örtülü bir oda gömütün hemen yanı başında etrafı duvarlarla çevrelenmiş bir alanda bulunmuş in situ örnek bunlardan biridir, F. Tomasello, L.Acquedotto Romano E La Necropoli Presso L'Istmo (1991) 162 Res.54.
- 2 K.G.Lanckoronski, Pisidiens II (1892) 78 Res.29. Bu Tür gömüt odalarının içinde salt bir lahit bulunan basit birer edikula şeklinde olanlarının yanı sıra (Lanckoronski 72 Res.23) önü sütunlarla donatılmış, tıpkı bir tapınak görünümünü anımsatan örnekleri (Lanckoronski Res.76) de vardır.
- 3 Bir elinde güvercin, diğer elinde üzüm salkımı tutan figürlere, özellikle Geç Roma ve Bizans çağı mezar stellerinde sıkça rastlanılmaktadır. E.Pfuhl-H.Möblus, Die Ostgriechischen Grabreliefs, I Nr.783. Asma çubuğu ve üzüm salkımının altarlarda kullanımı için ayrıca Bak. E. Haspels, AJA 66-3 1962 Lev.75, Res.3.
- 4 P.M.Fraser, Rhodian Funerary Monuments (1977) Res.110 a.
- 5 C.G.Yavis, Greek Altars: Origins and Typology (1949) 149, Res.40; D.Berges, Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens (1986), Res.134 a-c.
- 6 E.Pfuhl-H.Möblus, Die Ostgriechischen Grabreliefs, I Nr.589.

Resim 3: Gömüt alınlığı

Resim 4: Sunak. Arkadan görünüm

Resim 5: Sunak. Cepheden

1996 YILI YORTANLI NEKROPOLİS KAZISI

İSKELET POPÜLASYONU ÜZERİNDE PALEOANTROPOLOJİK ÇALIŞMALAR

The human skeletal remains recovered from the Yortanlı excavation during the 1996 excavation seasons. The skeletons mainly belong to the late Byzantine period. Totally 107 individuals were divided age groups and determined sexualities. All of the skeletons were analyzed and their cranial measurements were taken, also, indices were evaluated to show similarities or differences between the other Byzantine populations. In addition to these, comparisons were made with other Byzantine populations from Anatolia. Then, life style of Yortanlı population was estimated according to variations and pathologies.

1- GİRİŞ

Geçmişini araştırmak, geleceği iyi ve doğru yorumlamanın yollarından biridir. Arkeologlar geçmişini araştırırken, daha çok kültürel kalıntılara dayanarak, yer ve zaman içindeki değişim etkenleri ve toplumun biçimlenmesindeki değişimleri yorumlarlar. Bu toplumu yeniden oluşturma çabaları daha çok etno-historik bilgilere dayanırsa da, iskelet kalıntılarında birinci derecede gereksinim vardır. Çünkü eski toplumların biyolojik yapısı ve demografik yapısıyla ilgili bilgilerin kaynak materyali iskeletlerdir (Alpağut,1990).

Yaklaşık 50 yıldan beri yoğun bir şekilde sürdürülmekte olan kazılar sayesinde Anadolu'da yaşamış eski popülasyonlara ait birçok insan iskeleti gün ışığına çıkarılmıştır. Bu iskelet materyalleri birçok yerli ve yabancı araştırmacı tarafından incelenerek yayımlanmıştır. Böylece, Anadolu'da yaşayan insanların zengin bir biyolojik ve kültürel geçmişlerinin olduğu gözler önüne serilmiştir (Özbek, 1994). İşte, Yortanlı da Anadolu'da yaşamış eski popülasyonlardan biridir.

Yortanlı nekropolü, İzmir İli, Bergama İlçesi, Çaltıköy Köyü, Yortanlı Barajı inşaat alanında yer

almaktadır. Yortanlı kurtarma kazısı 1994 yılından itibaren Bergama Müze Müdürlüğü tarafından sürdürülmektedir. Baraj alanı içinde Geç Bizans Dönemine ait yerleşim birimleri ve ışıklar açığa çıkarılmıştır. Yerleşim birimleri yakınında açığa çıkarılan ve kısmen 1995 yılında başlanan nekropolis kazısına 1996 yılında da devam edilmiştir. 1995 yılında kısmen de olsa nekropol alanında yapılan kazı çalışmasında, nekropol alanı üzerinde küçük çaplı mimarî kalıntılar açığa çıkarılmıştır. 1996 yılı çalışmalarında bu mimarî kalıntılar üzerinde kazıya başlandı. Bunlar küçük ve kopuk duvar dizgisi halindeydi. Yapılan çalışmalarda üst kısımdaki düzensiz örgülerin altında daha düzenli taş örgüye rastlandı. Bu örgü üzerinde boyalı sıva parçaları da ele geçirildi. Üstteki örgünün ise çok daha geç döneme ait (Erken Osmanlı) olabileceği görüldü. Bu duvar kalıntılarıyla beraber bir tuğla taban parçası açığa çıkarıldı (Resim: 1). Buranın komple bir dinî yapı olduğu düşüncesi üzerinde duruldu. Bu durumda dinî bir yapı etrafında mezarlardan söz edilebilirdi. Ancak kazı çalışmaları ilerledikçe, açığa çıkan tuğla taban döşemeye ait parçanın ve duvar kalıntılarının altından mezarların gelmesi yapının nekropole oranla daha geç bir evreye ait olduğunu ortaya koydu.

Kazı alanı, Partheneon adı verilen antik yerleşimin hemen yanında yer almaktadır. Jeolojik olarak iki antiklinal oluşum arasında yer alan nekropolis, zaman zaman dere yatağı halini almış küçük bir yükselti halindedir.

Kazı çalışmalarına başlarken tüm kazı alanı topografik harita üzerinde 25x25 m² alanlara bölündü. Bu alanlar doğu-batı ve kuzey-güney olmak üzere harf ve rakamlarla tanımlandı. Bu alanlarda kendi içinde 5x5 m² ölçümlü plan karelere ayrıldı ve bunlar da yine harf ve rakamlar ile tanımlandı. Bu alanlar içinde nekropolis alanı, N ve M XIII olarak tanımlanan alanları kapsamaktadır (Plan: 1). Nekropol alanı tek tabaka olup, Geç Bizans Dönemine tarihlenmektedir. 1996

yılı nekropol çalışmalarında yüzün üzerinde mezar açılmıştır. Mevcut mezarların açılması ve gerekli işlemlerin tamamlanmasından sonra, gerek makroskopik gerekse mikroskopik olarak antropolojik çalışmalara başlanmıştır.

2- GEREÇ VE YÖNTEM

Üzerinde çalışılan materyalin tamamını Yortanlı Barajı, kurtarma kazısı, nekropolisinde açığa çıkan Geç Bizans Dönemi iskeletleri, mezar buluntuları ve mimarî oluşturmaktadır. 1996 yılı kazısında gün ışığına çıkarılan çeşitli yaş ve cinsiyetteki 107 insana ait iskeletler üzerinde gerekli ön çalışmalar tamamlandıktan sonra yaş ve cinsiyetleri saptanmıştır. Yaş saptamasında Nemeskeri kompleks yöntemi kullanılmıştır. Bebek ve çocuklarda ise diş sürmesinden (eruption) yararlanılarak yaş saptaması yapılmıştır. Cinsiyet saptanmasında ise kalça kemiği (pelvis), kafatası (cranium) ve diğer kemiklerdeki tüm kriterler kullanılmıştır (Ubalaker,1978; Nemeskeri, 1970; Olivier,1969; Brotwell,1981)

Mezar buluntuları, ev mimarîsi, işlikler ve saptanabilen iş kolları (dokumacılık ve demircilik) değerlendirilerek toplumun yaşam biçimleri hakkında değerlendirme yapılmıştır.

3- BULGULAR

3.1. Paleodemografik Bulgular

Yortanlı popülasyonunda analizi yapılan toplam 107 adet insan iskeletinin 30 adetini bebek ve çocuklar oluşturmaktadır. Bu da toplumun % 28,05'ini oluşturmaktadır. Popülasyonda genç bireyler toplumun % 6,54'ünü, yetişkinler %39,5'ini, olgun bireyler % 17,75'ini, yaşlı bireyler ise % 8,41'ini oluşturmaktadır (Tablo: 1).

YAŞ ARALIĞI	N	%
Erken Çocukluk ve Çocukluk (0 - 12)	30	28,05
Gençlik (12 - 20)	7	6,54
Yetişkinlik (20 - 40)	42	39,25
Olgunluk (40 - 60)	21	19,62
Yaşlılık (60 - X)	7	6,54
TOPLAM	107	100

Tablo 1: Yortanlı bireylerinin yaş aralıklarına göre dağılımı.

Cinsiyet ve yaş tayini yapılan toplam 77 erişkin bireyde cinsiyet dağılımına bakıldığında; toplum içinde 39 adet dişi birey olduğu ve popülasyonun % 36,44'ünü oluşturduğu, erkek bireylerin ise 38 kişi ile toplumun %35,51'ini oluşturduğu saptandı. Bireyler yaş aralıklarına göre sınıflamaya tabi tutulduğunda, 12-20 ve 60-X yaş aralıklarının dişilerde %12,82 gibi en küçük değere sahip olduğu, erkeklerde de aynı yaş aralıklarının en küçük değerlere düştüğü görülmektedir (Tablo: 2). Her iki cinsiyet grubu için de 12 - 20 ve 60 - X yaş grupları aralığında birey sayısının çok küçük değerlere sahip olması oldukça dikkat çekicidir. 60 ve daha yukarı yaşlarda birey sayısının az olması ortalama yaşam süresine bağlı olarak açıklanabilirse de, 12 - 20 yaş aralığında bireylerin az sayıda oluşu da ancak kazısı devam eden yerleşim birimlerinin

Resim : 1

tamamen açılması sonucunda toplumun sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgiler edinildiği zaman açıklanabilir. Zira 0 - 12 yaş aralığında 30 kişiye rastlanırken, 12 - 20 yaş aralığında fert olmayışı da toplumsal olgularla açıklanabilir.

	DİŞİ		ERKEK	
YAŞ ARALIĞI	N	%	N	%
12 - 20	5	12,82	2	5,26
20 - 40	23	58,97	19	50,00
40 - 60	6	15,39	15	39,48
60 - x	5	12,82	2	5,26
TOPLAM	39	100	38	100

Tablo 2: Yortanlı iskeletlerinin yaş ve cinsiyete göre dağılımı

Aynı yaş grubunda bulunan bir kuşağın, yaşlar ilerlerken, ölümler nedeniyle yavaş yavaş nasıl ortadan kalktığını gösterebilmek için popülasyona ait yaşam tablosu hazırlandı. Yaşam tablosunun güvenilirliği doğal olarak iskelet sayısının artışı ile doğru orantılıdır. Yortanlı popülasyonu da 107 bireyle temsil edildiğinden dolayı, yaşam tablosu oluşturulması için uygun bir popülasyondur. Popülasyon içindeki yaş grupları arasındaki dengesizlik en iyi beşerli yaş grupları halinde oluşturulan yaşam tablolarında izlenebilmektedir. İnsan toplumlarının demografik analizinde genellikle kullanılan yaşam tablolarında antik toplumlarda beşerli gruplar beş yıl aralıklarla verilirken, güncel

Resim : 2

Resim : 5

Resim : 6

	Dişi	Erkek
İznik (Özbek, 1984)	---	167,4 cm.
Kocamustafapaşa (Çiner, 1971)	149,70 cm.	163 cm.
Topaklı (Çoşkun, 1988)	154 cm.	165,5 cm.
Yortanlı	153 cm.	163 cm.

Tablo 4: Bizans popülasyonlarında boyun karşılaştırılması

karşılaştırma yapıldığında Yortanlı, Geç Bizans insanların erkek bireylerindeki boy ortalamasının 163 cm. ile Kocamustafapaşa Bizans toplumuyla aynı boyda olduğu, buna karşılık İllipınar Bizans Dönemi iskeletlerindeki boy uzunluklarına göre daha kısa oldukları saptandı. Ancak dişi bireyler için değerlendirme yapıldığında, Kocamustafapaşa popülasyonu dişi bireylerinin Yortanlı bireyelerine oranla kısa olduğu görülür (Tablo: 4).

Görüldüğü gibi, Anadolu Bizans popülasyonlarında boy ölçüleri konusunda çok değişken sonuçlar bulunmamaktadır. Boy uzunluğunun Neolitik Dönemden sonraki yaklaşık 8500 yıllık dönem içerisinde de birbirine yakın değerler göstererek küçük dalgalanmalar halinde evrimleştiği söylenebilir (Bkz. Güleç, 1990).

3.2.2. Kafatası Endisleri

Yortanlı popülasyonu kafatasları üzerinde alınan ölçüler ve hesaplanan endislerden yapılan değerlendirmeler sonucunda, bu popülasyonun cinsiyete göre kafa ve yüz biçimine ilişkin genel morfolojik yapı belirlenmeye çalışılmıştır (Tablo: 4, 5). Endislerin hesaplanmasında ve değerlendirilmesinde Olivier'in (1968) tekniği ve sınıflaması temel alınmıştır.

Cranial Endis

Toplam 20 kafatasından alınan ölçüm sonuçlarına göre; popülasyonun büyük bir çoğunluğunun (11 kişi) brachycranial, 4 kişinin hyperbrachycranial, 3 kişinin ise mesocranial oldukları görülmüştür. Dolichocranial birey çok az sayıdadır (2 kişi). Bu endis değeri aynı döneme tarihlenen diğer popülasyonlarla karşılaştırıldığında ise, Boğazköy (Witter-Bachofen, 1993), Efes Meryem Kilisesi (Üstündağ, 1993), Kocamustafapaşa (Çiner, 1971), Sardis (Bostancı, 1969) ve Topaklı (Güleç, 1987) popülasyonlarında mesocranial kafa yapısının daha

Sardis erkek bireylerinde ve İznik popülasyonunda (Özbek, 1984) yaygın olduğu gözlenmiştir.

Yükseklik-Genişlik Endisi (Basion'a göre)

Popülasyonda metriocrane (orta genişlikte) kafa yapısına sahip bireylerin çoğunlukta olduğu (12 kişi), buna karşın tapeinocrane (alçak genişlikte) kafa yapılı bireylerin 5 kişiyle, acrocrane (yüksek genişlikte) bireylerin de 1 kişiyle temsil edildiği görülmüştür. Diğer Bizans popülasyonlarıyla karşılaştırıldığında ise Efes, Kocamustafapaşa, Sardis erkek, Boğazköy popülasyonlarının da metriocrane kafa yapısına sahip oldukları, buna karşın Sardis dişi ve İznik popülasyonlarının kafa yapısının tapeinocrane oldukları gözlenmiştir.

Yükseklik-Uzunluk Endisi (Basion'a göre)

Popülasyonun büyük çoğunluğu (12 kişi) hypsocrane (yüksek uzunlukta), 4 kişi orthocrane (orta uzunlukta) ve 2 kişi de chamaecrane (alçak uzunlukta) kafa yapısına sahiptir. Diğer Bizans popülasyonlarından Boğazköy, Efes dişi, Sardis erkek, Topaklı ve İznik'te orthocrane kafa yapısının yaygın olduğu karşılaştırma sonucunda gözlenmiştir. Bu popülasyonlardan sadece Kocamustafapaşa erkek ve Efes erkek bireylerinde chamaecrane kafa yapısı yaygındır.

Transvers Frontal Endis

Bu endis değeri bakımından yaygın olarak (11 kişi) divergent (ayrılan) bir alına sahiptir. 6 kişide ise markedly divergent (belirgin ayrılan) bir alın yapısı görülmektedir. Paralel alın yapılı birey hiç yoktur. Diğer Bizans popülasyonlarının da çoğunlukla divergent bir alın yapısına sahip oldukları gözlenmektedir. Yine alın yapısıyla ilgili fronto-parietal endis bakımından Yortanlı popülasyonu siterometopia (dar alınlı) (6 kişi), metriometopia (normal alınlı) (5 kişi) ve curymetopia (geniş alınlı) (4 kişi) bireylerin birlikteliğini sergilemektedir. Ancak ortalama değer bakımından dişi bireyler metriometopia, erkek bireyler ise curymetopia alın yapısına sahiptirler. Diğer Bizans popülasyonlarında da metriometopia ve curymetopia alın yapısına sahip bireylerin yaygın olduğu gözlenmektedir.

Palatal Endis

Bu endis değerine göre, popülasyonda büyük bir

Resim : 5

	Dişi	Erkek
Iznik (Özbek, 1984)	---	167.4 cm.
Kocamustafapaşa (Çiner, 1971)	149.70 cm.	163 cm.
Topaklı (Çoğkun., 1988)	154 cm.	165.5 cm.
Yortanlı	153 cm.	163 cm.

Tablo 4: Bizans popülasyonlarında boyun karşılaştırılması

karşılaştırma yapıldığında Yortanlı, Geç Bizans insanların erkek bireylerindeki boy ortalamasının 163 cm. ile Kocamustafapaşa Bizans toplumuyla aynı boyda olduğu, buna karşılık İlipınar Bizans Dönemi iskeletlerindeki boy uzunluklarına göre daha kısa oldukları saptandı. Ancak dişi bireyler için değerlendirme yapıldığında, Kocamustafapaşa popülasyonu dişi bireylerinin Yortanlı bireyelerine oranla kısa olduğu görülür (Tablo: 4).

Görüldüğü gibi, Anadolu Bizans popülasyonlarında boy ölçüleri konusunda çok değişken sonuçlar bulunmamaktadır. Boy uzunluğunun Neolitik Dönemden sonraki yaklaşık 3500 yıllık dönem içerisinde de birbirine yakın değerler göstererek küçük dalgalanmalar halinde evrimleştiği söylenebilir (Bkz. Güleç,1990).

3.2.2. Kafatası Endisleri

Yortanlı popülasyonu kafatasları üzerinde alınan ölçüler ve hesaplanan endislerden yapılan değerlendirmeler sonucunda, bu popülasyonun cinsiyete göre kafa ve yüz biçimine ilişkin genel morfolojik yapı belirlenmeye çalışılmıştır (Tablo: 4, 5). Endislerin hesaplanmasında ve değerlendirilmesinde Olivier'in (1968) tekniği ve sınıflaması temel alınmıştır.

Cranial Endis

Toplam 20 kafatasından alınan ölçüm sonuçlarına göre; popülasyonun büyük bir çoğunluğunun (11 kişi) brachycranial, 4 kişinin hyperbrachycranial, 3 kişinin ise mesocranial oldukları görülmüştür. Dolichocranial birey çok az sayıdadır (2 kişi). Bu endis değeri aynı döneme tarihlenen diğer popülasyonlarla karşılaştırıldığında ise, Boğazköy (Witter-Bachofen,1993), Efes Meryem Kilisesi (Üstündağ, 1993), Kocamustafapaşa (Çiner,1971), Sardis (Bostancı,1969) ve Topaklı(Güleç,1987) popülasyonlarında mesocranial kafa yapısının daha yaygın olduğu, brachycranial kafa yapısının sadece

Resim : 6

Sardis erkek bireylerinde ve Iznik popülasyonunda (Özbek,1984) yaygın olduğu gözlenmiştir.

Yükseklik-Genişlik Endisi (Basion'a göre)

Popülasyonda metriocrane (orta genişlikte) kafa yapısına sahip bireylerin çoğunlukta olduğu (12 kişi), buna karşın tapeinocrane (alçak genişlikte) kafa yapılı bireylerin 5 kişiyle, acrocrane (yüksek genişlikte) bireylerin de 1 kişiyle temsil edildiği görülmüştür. Diğer Bizans popülasyonlarıyla karşılaştırıldığında ise Efes, Kocamustafapaşa, Sardis erkek, Boğazköy popülasyonlarının da metriocrane kafa yapısına sahip oldukları, buna karşın Sardis dişi ve Iznik popülasyonlarının kafa yapısının tapeinocrane oldukları gözlenmiştir.

Yükseklik-Uzunluk Endisi (Basion'a göre)

Popülasyonun büyük çoğunluğu (12 kişi) hypsycrane (yüksek uzunlukta), 4 kişi orthocrane (orta uzunlukta) ve 2 kişi de chamaecrane (alçak uzunlukta) kafa yapısına sahiptir. Diğer Bizans popülasyonlarından Boğazköy, Efes dişi, Sardis erkek, Topaklı ve Iznik'te orthocrane kafa yapısının yaygın olduğu karşılaştırma sonucunda gözlenmiştir. Bu popülasyonlardan sadece Kocamustafapaşa erkek ve Efes erkek bireylerinde chamaecrane kafa yapısı yaygındır.

Transvers Frontal Endis

Bu endis değeri bakımından yaygın olarak (11 kişi) divergent (ayrılan) bir alına sahiptir. 6 kişide ise markedly divergent (belirgin ayrılan) bir alın yapısı görülmektedir. Paralel alın yapılı birey hiç yoktur. Diğer Bizans popülasyonlarının da çoğunlukla divergent bir alın yapısına sahip oldukları gözlenmektedir. Yine alın yapısıyla ilgili fronto-parietal endis bakımından Yortanlı popülasyonu siterometopia (dar alınlı) (6 kişi), metriometopia (normal alınlı) (5 kişi) ve curymetopia (geniş alınlı) (4 kişi) bireylerin birlikteliğini sergilemektedir. Ancak ortalama değer bakımından dişi bireyler metriometopia, erkek bireyler ise curymetopia alın yapısına sahiptirler. Diğer Bizans popülasyonlarında da metriometopia ve curymetopia alın yapısına sahip bireylerin yaygın olduğu gözlenmektedir.

Palatal Endis

Bu endis değerine göre, popülasyonda büyük bir çoğunlukla 29 kişi brachystephyline (dar damak yapısı)

Resim : 9

beslenme farklarından kaynaklanan çevresel faktörlerin etkilerinin olabileceği ileri sürülmektedir. Pleistosen devirden sonra kültürel değişimler ile beyin, diş ve çene ölçülerinin değişimleri arasındaki karşılıklı ilişkinin yoğunlaşması sonucunda gonial açı genişlemiş ve ramusun eğimi artmıştır. Hominidlerde karakteristik bir özellik olan dik bir ramus, evrimde giderek eğik bir görünüm kazanmıştır. Örneğin, gonial açı değeri *Sinanthropus*'ta 97° , Heilidelberg (Mauer) alt çenesinde 98.6° , Malarnaud alt çenesinde (neanderthal) 109° 'dir. Buna karşın bazı güncel insan gruplarında bu değer 120° 'nin üzerine çıkmıştır (Bkz. Alpagut,1978:72).

Gonial açı değerleri ortalama olarak eski Anadolu popülasyonlarından *Homo sapiens Çevlikiyensis*'te $126-128^\circ$, Antalya Belbaşı'nda 120° , Çatalhöyük'te (Neolitik) 119.5° , Kalkolitik+ Eski Tunç I + Asur Ticaret Kolonileri + Hitit Devri + Frig Devri alt çenelerinden oluşturulan seride 121.5° , Roma ve Bizans Devri insanlarında 121.3° ve Osmanlı Döneminde 126.5° olmuştur (Alpagut,1978). Görüldüğü gibi Anadolu popülasyonlarında Neolitikten Osmanlı Devrine kadar gonial açı değeri gitgide artış göstermiştir. Geç Bizans Dönemine tarihlenen Yortanlı

Resim : 10

Resim : 11

popülasyonunda ise gonial açı toplam 23 bireyde ölçülerek ortalama değerler 118.7° olarak hesaplanmıştır. Bu değer cinsiyetler göz önünde bulundurulduğunda ; toplam 13 dişide 119.6° , toplam 10 erkekte 117.5° olarak hesaplanmıştır. Ancak, Oliver'in belirttiğine (1969:188) uygun olarak popülasyon içinde geniş varyasyonlar söz konusudur. Örneğin, gonial açı değeri dişilerde $107-128^\circ$, erkeklerde ise $108-127^\circ$ arasında bir varyasyon göstermektedir.

3.3. Ölü Gömme Adetleri ve Yaşam Biçimi

Yortanlı nekropolis kazısında açığa çıkarılan insan iskeletleri beraberinde bulunan maddî kültür öğeleri ile mezar tipleri, iskeletler üzerinde belirlenen varyasyonlar ve nekropolis yakınındaki güncel yerleşim yerleri buluntuları, toplumun yaşam biçimi hakkında bazı ip uçları verebilmektedir.

Geç Bizans Dönemine tarihlenen bu topluluğun 14. yüzyıl dolaylarında yaşadığı bilinmektedir. Yortanlı'ya yakın merkezlerden biri olan Pergamon'da da bu toplumun izlerine rastlanmaktadır. 14. yüzyıl sonlarına doğru doğrudan gelen akınlar sonucu, Yortanlı'da küçük bir köy yerleşimi halinde yaşayan bu grubun, Pergamon'a göç ettiği düşüncesi Pergamon kazı başkanı Dr. Wolfgang Radt ile yapılan görüşmelerde de doğrulanmıştır.

Bizans'ın, güçlü olduğu dönemlerde ileri gelen askerlerine verimli topraklar bağışladığı tarihsel bilgiler dahilindedir. Yortanlı yerleşiminin de bu şekilde oluştuğunun aksi kanıtı yoktur.

Yortanlı popülasyonunun ölü gömme adetleri ve mezar tipleri yortanlı popülasyonunun yaşam biçimi hakkındaki değerlendirmelere ışık tutucu niteliktedir. Nekropol içinde genel olarak iki tip mezar saptanmıştır. Bunlardan biri sadece çatı kiremitleri ile örtülü mezarlardır (Resim: 2). Bu tip mezarlar iki çatı kiremitinin yine çatı biçiminde birleştirilmesi, baş ve ayak uçlarının da yine çatı kiremitiyle kapatılmasıyla oluşturulmuş mezarlardır. Diğer tip mezar ise taş kapak ile örtülmüş mezarlardır (Resim: 3). Bu mezarlarda kullanılan taş kapaklar yörede bolca bulunan, tortul kayaç türünden ve yassı plakalar

Resim : 12

Resim : 13

Resim : 14

- halinde oluşan kayaçlardır. Yöresel olarak kayrak taşı diye tanımlanmaktadır. Kayrak taşı ile örtülü mezarlar da kendi içinde 5 sınıfa ayrılabilir: 1. Etrafında hiç bir malzeme kullanılmadan doğrudan toprağa gömü (Resim: 4). 2. Etrafi düzensiz iri çakıl taşları ile çevrili doğrudan toprağa gömü (Resim: 5). 3. Etrafi kayrak taşları ile çevrili, doğrudan toprağa gömü (Resim: 6). 4. Etrafi kısmen de olsa düzgün taşla çevrili apsisli mezarlar (Resim: 7). 5. Etrafi tuğla örülü ve harçlı mezar⁵ (Resim: 8).

Açılan mezarların bazılarında iskeletle birlikte çiviler de bulunmaktaydı. Mih adı verilen bu çiviler başlangıçta yorumlanamamıştı. Daha sonra çivilerin mezar içinde, belirli bir düzen halinde bulunması da bunların gömüde kullanılan ahşap sandukalara ait olduklarını gösterdi (Resim: 9). Bu çivilerle birlikte, bir iki mezarda da olsa, ahşap izine rastlanması bu düşünceyi destekliyordu. Gömülerin tamamı kuzeybatı-W güneydoğu yönünde olup sırtüstü yatar durumdadır. Kollar dirsekten doksan derece bükülmüş, eller göğüs üzerinde bitişiktir. Gömülerin çoğunda başın koyulduğu kısmın özel olarak apsis biçiminde örüldüğü, boyunun her iki yanına birer çatı kiremiti parçası gelen ve ayak ucuna doğru daralan mezar tiplerinin yaygın olması, popülasyonda orta boylu, geniş omuzlu, tıknaz kişilerin çoğunlukta olduğunu gösteren bulgulardır. Baş kısmında apsis biçimli örgü olmasa da, bu tipteki bireylerin yatabileceği tipte birçok mezarın varlığı da bu durumu doğrulamaktadır.

Açılan mezarların çoğunda bebek ve çocuk iskeletine rastlanmaktaydı. Toprağın asit oranının fazla olması, çöken ağır mezar taşları altında ezilmesi gibi nedenlerden dolayı bunların çoğu adeta erimiş durumdaydı. Dikkate değer diğer bir özellik ise genelde bebek ve çocuk mezarlarının çatı kiremitiyle yapılmış olmasıydı. Çocuk ve yetişkin diş bireylerde cam pazubent (Resim: 10), bronz ve gümüş küpe (Resim: 11), kolye gibi mezar buluntularına rastlanmasına karşın, erkek bireylerde sadece üç mezarda haç bulundu. Bu haçların ikisi bronz haç röliker (Resim: 12). diğer bir tanesi ise demir olup tören haçıdır. Yortanlı popülasyonunun savaşla içiçe yaşadıkları ve ok ve yayın da bir savaş gereci olarak kullanıldığı, tarihî bilgiler ve diş bireylerden birinin omuz başına saplanan ok yarasıyla ölmesinden anlaşılmaktadır (Resim: 13). Erişkin bireylerde 25-40 yaş aralıklarında en yüksek ölüm oranlarına rastlanması da savaş nedeniyle bu yaşlarda ölüm risklerinin fazla olduğu biçiminde açıklanabilir. Ayrıca, bebek ve çocuk ölümlerinin yüksek oranda olmasının nedenleri üzerine yapılan makroskopik gözlemlerde de, bu gruptaki yüksek ölümlerin çoğunlukla ateşli hastalıklardan kaynaklandığı söylenebilir. Bu belirlemede dişler üzerindeki belirtilerden yararlanılmıştır.

İskelet serisi üzerinde gözlemlenebilen varyasyon ve patolojilere bakıldığında, 15 bireyin tibia distal ucunda çömleme faseti (squatter's facet) denen olguya rastlanmıştır. Bu tür fasetin genelde çömelerek iş yapma sonucunda oluştuğu bilinmektedir. Yortanlı popülasyonunda da bu fasetin oluşmasında iki önemli etkenin olabileceği düşünülmektedir. Bunlardan biri

tarım olarak belirlenirken, diğeri ise Yortanlı kazısında açığa çıkarılan ve işlik olarak adlandırılan mekânların tabanlarında saptanan çukurluklardır. Bu çukurların işlevinin ne olabileceği konusundaki değerlendirmeler, bunların dokuma tezgâhıyla ilişkili olabileceği konusundaki kanımızı güçlendirmiştir. Bilindiği gibi, yere monte edilen dokuma tezgâhlarının pedal biçimli fonksiyonel kollarının yerleştirilmesi için bu tür çukurlar açılmakta ve dokuma tezgâhı bu çukurun üzerine monte edilmektedir. Dokuma tezgâhının pedallarının kullanımı sırasında ise ayak ile alt bacak arasındaki açı pedala basmak amacıyla sürekli olarak dar tutulmak zorundadır. Bu da çömleme fasetinin oluşmasına yol açabilir. Ayrıca, kazı merkezine yakın bazı köylerdeki eski evlerde de bu tür çukurların varlığı ve dokuma tezgâhının pedallarının yerleştirilmesi işlevine yönelik olarak açıldıklarının saptanması da bu yorumu doğrular niteliktedir.

Evrimsel gelişimine bakıldığında, prehistorik ve protohistorik toplumlarda sıkça rastlanan, erkeklerden daha çok kadınlarda rastlandığı bilinen ve dirseğin gerekenden fazla açılmasına yol açan (bkz. Olivier, 1969:230) olecrani foremen olgusuna ise toplam 7 bireyde rastlanmıştır. Bu olguya popülasyon içinde sıkça rastlanması bu özelliğin genetik kökenli olduğunu ve kalıtsal olarak aktararak bugün de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Yetişkin bireylerde diş aşınması ve mine yapıları ile uzun kemiklerde compact doku yapıları incelendiğinde, oldukça iyi bir beslenme rejimine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Toplumun ekonomik düzeyinin iyi olduğuna ilişkin bir diğer kanıt da özellikle diş bireylere ait mezarlarda açığa çıkan gümüş ve altın kaplama süs eşyalarına rastlanmasıdır. Aynı dönem, Pergamon insanlarına ait mezarların bu tür süs eşyalarından yoksun oldukları da yine kazı başkanı Dr.Radt ile yapılan görüşmede öğrenilmiştir.

Popülasyonda yetişkin yaştaki bazı bireylerde daimî dişlerin yeni sürdüğünün saptanması da ayrıca üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulması gereken ilgi çekici bir konudur. Bu olgu çoğunlukla da caninelerde gözlenmektedir (gömülü canine vakası). Yortanlı popülasyonunda görülen bu olgunun Bergama yaşayan popülasyonunda olup olmadığını öğrenmek amacıyla ilçede bulunan diş hekimleriyle görüşüldüğünde, Bergama güncel popülasyonda da bu olguya rastlandığı öğrenildi. Ancak, konuyla ilgili kayıt tutulmadığından güncel toplumdaki dağılımı saptanamadı.

Yortanlı popülasyonunda, az sayıda olsa da, diş çürüklerinin ve diş kökü iltihaplarının ileri derecede olduğunun gözlenmesiyle, mine kısmını tamamen eritmiş ve apexi açıkta olan çürüklerdeki şiddetli ağrıya karşı haşhaş çiğnenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira, yaşayan güncel toplumda yapılan araştırmalardan elde edilen bilgilere göre; bu tür çürüklerin neden olduğu şiddetli ağrılara karşı yaşlı insanların geçmişte ekimi serbest olan haşhaş çiğnedikleri öğrenilmiştir. Hatta, yaşlı insanlar ebeveynlerinin de bu yöntemi kullandıklarını belirtmişlerdir.

Ayrıca bir bireyin os occipitali üzerinde trepanation (kafatası ameliyatı) izine rastlandı. Ancak, bu olguya

İlişkin radyolojik belirlemeler henüz tamamlanmadığından burada ön yargılı yorumlardan kaçınmak için konuyla ilgili kesin sonuçları açıklamamın da etelenmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Toplumun iki katlı evlerin yanı sıra tek katlı taş binalarda da oturdukları Bergama Müzesi uzmanlarınca saptanmış durumdadır. Evlerin tabanları da yine taş plaka veya çatı kiremiti parçalarıyla döşenmiş durumdadır. yörenin taş ve ağaç gibi hammaddeye elverişli oluşu da bu mimarînin yaygın olmasında etkili olmuştur. Kazı alanının hemen yanında yer alan günümüz köy yerleşimlerindeki mimarî incelendiğinde de, yine taş duvarlı binaların iç avluya açılan girişlerle oluşturulduğu ve mekân içindeki ocakların varlığının halen sürdüğü saptanmıştır. Zira, Yortanlı Bizans mimarîsinde de mekân köşesinde oluşturulan ocaklar (Resim: 14) ve bir iç avluya açılan çok sayıda kapalı mekân saptanmış durumdadır. Kiler olarak kullanılan mekânlarda erzak koymak için oluşturulmuş yüksek seki oluşumuna çağdaş köylerde ve Yortanlı antik dönem mimarîsinde de rastlanmıştır. Bu konudaki antik kültür-güncel kültür benzerliği ve sürekliliği oldukça ilgi çekici görünmektedir.

4- SONUÇ

Geç Bizans Dönemine tarihlenen Yortanlı popülasyonunun biyolojik, demografik yapısını ve yaşam biçimini ortaya koyabilmek amacıyla yapılan bu çalışmada elde edilen sonuçlar aşağıda belirtilmiştir.

- 1- Toplam 107 bireyden oluşan popülasyonda yaş aralıklarına bakıldığında, yetişkin bireyler, popülasyonun % 39.25'ini, bebek ve çocuklar ise 28.05'ini oluştururlar. Buna göre 0-12 yaş ve 20-40 yaş aralıklarının ölüm riskinin daha fazla olduğu söylenebilir. Toplam 77 erişkin bireyde cinsiyet dağılımına bakıldığında ise, dişi (36.44) ve erkek (35.51) bireylerin toplum içinde hemen hemen eşit temsil edildikleri görülür. Yaşam tablosuna göre ise; doğumdaki yaşam beklentisi 28.53, ölüm hızı ise 35.05'dir. Popülasyonun bütününde ölüm yaşı ortalamasının (29) düşük olmasında bebek ve çocuk ölüm oranının yüksek olmasının etkili olduğu söylenebilir.
- 2- Yortanlı popülasyonu morfolojik yapı olarak orta (dişiler) veya ortaaltı(erkekler) boy grubuna giren, brachicranial, metriocrane (orta genişlikte) ve hypsycrane (yüksek uzunlukta) kafa yapısına sahip, divergent (aynlan) ve siterometopia (dar) alın yapılı, brachystephyline (dar damaklı), leptorhine (dar burunlu), hypsiconch (yüksek orbitli), leptoprozoik (uzun yüzlü), mesone (orta üst yüzlü), dolichouronic (dar üst alveolar arkli) ve brachygnath (geniş-kısa alt çeneli) bireylerin çoğunlukta olduğu bir popülasyondur.
- 3- Toplumsal yaşamla ilgili olarak ise genelde tarım ve zanaata dayanan bir üretim etkinliğinin yanı sıra, savaşın günlük yaşamda önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Patolojiye fazla rastlanmaması, compact doku ve sağlıklı diş yapısının varlığına dayanarak iyi bir beslenme rejimine sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca, etno-arkeolojik çalışmalara dayanarak da antik ve güncel kültür arasında kültürel benzerlik ve kültürel süreklilikten söz edilebilir.

KAYNAKLAR

- ALPAGUT, B.: "Anadolu Paleodemografisine Bir Bakış", 10. Türk Tarih Kong., Ankara: T.T.Kurumu yayını 17-25. 1990
- ALPAGUT, B.: "Human Skeletal Remains From Beyköy" Antropoloji Dergisi, Sayı. 12, Ankara D.T.C.F. Yayını., 299-316. 1985
- ALPAGUT, B.: "İnsan Evriminde Çevresel Etkilerin Dişlere ve Bigonial Açığa Etkileri; Eski Anadolu Toplumları Üzerinde Bir Deneme" Antropoloji Dergisi, Sayı:8, Ankara D.T.C.F. Yayını 67-77. 1978
- BOSTANCI, E.: Sardis Kazısından Çıkan Kafataslarının İncelenmesi ve Eski Anadolu Halkları ile Olan Münasebetleri, Ankara. D.T.C.F. Yayını 1969
- BROTWELL, D.R.: Diging Up Bones, Oxford: Oxford Univ. Press. 1972
- ÇİNER, R.: "İstanbul (Kocamustafapaşa)'da çıkan İskelet Kalıntılarının Tetkiki" Antropoloji Dergisi, Sayı: 5 , D.T.C.F. Yayını. Ankara 1971
- COŞKUN M.: Topaklı Popülasyonunun Boy Açısından İncelenmesi ve Anadolu Kronolojisindeki Yeri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1988
- GÜLEÇ, E.: "Paleoantropolojik Verilere Göre Eski Anadolu Bireylerinin Boy Açısından İncelenmesi" V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. Ankara: K.B. A.M.G..Müd. 147-161. 1990
- GÜLEÇ, E.: "Topaklı Popülasyonunun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi" V. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara: K.B. Es.Es.Müz.Gn.Md. 357-374. 1988
- MARTIN, M., Saller K.: 1957-1959: Lehrbuch der Anthropologia Band I., Gustav Fischer Verlag. Stuttgart, 1957
- MARTIN M., Saller K.: Lehrbuch der Anthropologia Band II., Gustav Fischer Verlag. Stuttgart, 1959
- NALBANTOĞLU, E.: Biyolojik Yaşlandırma Yöntemleri Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. D.T.C.F. Ankara. 1989
- NEMESKERI, J.: "Determination of Sex and Age From Skeletal Finds" History of Human Life Span, Budapest: Akademia Kiado. 1970
- OLIVIER, G.: Practical Anthropology, Springfield, Illinois: Charles C. Thomas Publisher. 1969
- ÖZBEK, Metin: "Anadolu'da İnsan Irklarının Tarihsel Gelişimi", XI.Türk Tarih kongresi, (5-9 Eylül 1990), Ankara: T.T.K. Yayını. 1994
- ÖZBEK, Metin: "Roma Açık Hava İstasyonundan (İznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, Ankara. H.Ü.Yayını, s.81-89. 1984
- UBALAKER, Douglas H.: Human Skeletal Remains : Excavation, Analysis Interpretation. Smithsonian, Adline Puplicing Company. Chicago. 1978
- WITWER- BACKHOFEN, U.: "Anthropologische Untersuchungen Das Byzantinischen Friedhofs Babaköy-Hattuşa" IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, K.B. Es.Es.Müz.Gn.Müd. Yayınları. 318-400 Ankara: 1986

DİPNOTLAR

- * Yrd.Doç.Dr. Ercan NALBANTOĞLU, Antropolog, M.K.Ü. Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Hatay/TÜRKİYE.
Yrd.Doç.Dr. Hüseyin TÜRK, Antropolog, M.K.Ü. Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Hatay/TÜRKİYE.
Candan NALBANTOĞLU, Uzman Arkeolog, Müze Müdürlüğü, Antakya-Hatay/TÜRKİYE.
- 1 1995 yılı kazı sonuçları Dr. Ercan Nalbantoğlu tarafından Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce düzenlenen Kurtarma Kazıları Sempozyumu'nda sunulmuş ve yayınlanmak üzere teslim edilmiştir.
 - 2 Bu mezarların başucu kafatasının girebileceği şekilde, özel olarak tuğla ile apsis biçiminde yapıldığı için bu tanımlama kullanılmıştır.
 - 3 Tuğla örgülü mezar, nekropolis içinde 1 adet olarak bulunmaktadır.

BIYOLOJİK EVRİM - KÜLTÜREL EVRİM İLİŞKİSİ¹

İNDİRGEMECİ OLMAYAN BİR YAKLAŞIMLA

1- GİRİŞ: PROBLEM

Çağının değer yargılarına boyun eğmek zorunda kalan Darwin 1859 yılında yayınladığı ve bugün de evrimin temel mekanizması olan doğal seçilimi açıkladığı Türlerin Kökeni'nde insanın evriminden söz etmekten özellikle kaçındı. İnsanın evrimiyle ilgili düşüncelerini 1871 yılında yayınladığı İnsanın Türeyişi'nde açıkladı. Bu kitabında insan ve öteki memeli türleri arasında fiziksel yapı ve davranışlar açısından temelde pek farklılık olmadığını ileri sürdü. İnsan ve yukarı hayvanlar arasındaki zihinsel farklılığın nitel değil, nicel olduğunu ve bu benzerliklerin insanın kültürel ve ahlakî yaşamı için de geçerli olduğunu savundu.

Darwin, biyolojik evrimin temel mekanizması olan doğal seçilimi insanın kültürel yaşamına olduğu gibi uygulamaya çalıştı. İnsanın yalnızca biyolojik evriminin değil, aynı zamanda toplumsal, düşünsel evriminin de yaşam savaşında doğal seçim yasasının ürünü olduğunu ileri sürdü. İnsanın bilince ve ahlak duygusuna sahip olduğunu belirtmesine karşın, insanın bu niteliklere sahip olmasının biyolojideki seçilimin en geniş anlamda kültürel yaşamda da değişmeden işlemediğini engellediğini göremedi. Kuşkusuz kültürel evrimde de bir seçim süreci yaşanmaktadır; ancak bu doğadakiyle özdeş değildir. Açıkçası Darwin, iki ayrı varlık alanını ilgilendiren biyolojik yaşamın evrimsel gerçekleriyle kültürel yaşamınkileri birbirinden ayırmakta başarılı olamamıştır. Evrim görüşü, Charles Darwin'in evrim kuramını ortaya koymasından beri birçok değişmeye uğramıştır. Bununla birlikte, özellikle insan evrimi konusunda Darwin'in etkisi günümüzde de sürmektedir. Bunda, insanın evrimsel gerçekleriyle ilgili kavramların yeterli ve doğru bir biçimde tanımlanamamış olması etkili olmuş gibi gözükmektedir. Gerçekte kavram karmaşası sorunu sadece evrimin değil, belki tüm toplum bilimlerin aşılması gereken temel sorunlarından biridir. Bir konuda tartışmaların açıklığa kavuşması için gereken ilk aşama konuyla ilgili kavramların yeterli ve doğru tanımlanmasıdır. Kavramlar netleştikçe, konuyla

ilgili değerlendirme de doğru ve yeterli olabilir. İnsan evrimiyle yeni ve biyokültürel bir senteze ulaşılması için de ilkece öncelikle kavramsal bir çalışma, sonra konuyla ilgili tartışmalar yapılmalıdır.

Darwin'in insan evrimi konusundaki görüşleri evrim düşüncesini bugün de etkilemektedir. Ancak, insanın biyolojik ve kültürel evrimi arasındaki ilişki konusunda değişik, birbirinin karşısında görüşler ortaya atılmaktadır. Yine günümüzde, insanın evriminin durduğu ya da kültürel evrimin biyolojik evrimin yerini aldığı savunulmaktadır. Aslında bu tartışma konusu, "insanın evrimini canlılığın evriminden ayrı ele alabilir miyiz?", "insanın biyolojik ve kültürel evrimi arasındaki ilişki nedir?" gibi sorularla bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Bu yazıda bu sorulara indirgemeci olmayan bir bakış açısıyla yanıt verilmeye çalışılacaktır.

2- İNDİRGEME VE İNDİRGEMECİLİK KAVRAMI

İndirgeme, karmaşık bir ilişkiyi, olay ve bağlamı yalına, yerine göre teke ya da tek nedene indirme, bir şeyi başka bir şeyin konumuna getirme işlemidir. Terimin felsefede kullanılan bu anlamı, matematikteki, "bir anlatımı daha kısa ya da daha yalın bir biçime sokma" anlamından türetilmiştir. Bir alandaki olaylar, başka bir alandaki olaylara çok benzeyebilirler, ancak hiçbir zaman birbirlerine indirgenmemelidirler². İndirgemecilik, bir araştırmada incelenen karmaşık ilişkilerin veya bütün öğelerin tümüne birden yer vermek anlamında da kullanılabilir. Gerçekte bilimsel bakış açısı, bir bütünün tüm öğelerinden birinin üzerinde veya bir ilişkiler ağının sadece birinde yoğunlaşarak çalışmayı gerektirir. Ancak bütünü bir tek öğeye bağlı olarak açıklamamak, karmaşık ilişkiler ağını bir tek ilişkiye indirgeyerek açıklamamak ve bütünü ilişkiler ağının varlığını göz önünde bulundurmamak koşuluyla. Bu anlamda bazı indirgemeci gibi gözükken çalışmaların bütüncül olabileceğini göz önünde bulundurmamak gereklidir³.

Bir açıdan indirgemecilik, bilimsel düşüncünün tarihsel bir sorundur. Bunun genel bir nedeni, insan düşüncesinin tek nedencilik eğilimidir. Bu tek nedencilik

eğilimi, dinsel, ideolojik düşüncenin yanı sıra, bilimsel düşünüşte de vardır. Bilimsel düşünüşte tek nedencilik yoluyla bazen aşırı iyimserliklere ulaşılır ya da var olan geleneksel disiplinlerle iyi anlaşılabilen bir konuyu daha iyi anlatma iddiasında olan yepyeni bir bilgi dali doğup gelişmeye başlar. Onun öteki alanları da açıklayabileceği umudu doğar. Bütünü açıklayacak bir bilgi dali olduğu kuruntusuna kapılır (Bkz. Şenel,1995:8). Tıpkı son yıllarda ortaya çıkan sosyobiyojoloji örneğinde olduğu gibi.

Ontolojik olarak varlığın ya da tüm varlık alanının, inorganik (cansız), organik (canlı) ve süper-organik (canlı-üstü) olmak üzere üç görünüm alanı vardır. Bunlar kuşkusuz birbirlerinden bağımsız varlık alanları değildir. Bir bütünün boyutlarını oluştururlar. Ortak yanları vardır ve birbirleriyle sürekli ve kesintisiz bir etkileşim içindedirler. Ancak kendilerine özgü özellikleri de vardır. İnorganik varlık alanında yalnızca nedensellik ilişkisinden söz edilebilir. Organik varlık alanında nedenselliğin yanı sıra işlevsellik ilişkisi de söz konusu olabilir. İnsana özgü düşünce ve kültür dünyasından oluşan süper-organik varlık alanında ise nedensellik ve işlevsellikğin yanı sıra ereksellik de söz konusu olabilir. Çünkü insanın davranışı çoğunlukla bir ereğe yöneliktir. İnorganik varlık alanına ereksellik yüklemek bir indirgeyiciliktir. Organik varlık alanına ait genlere erek yüklemek ise bir görünümüyle indirgemecilik, bir görünümüyle de genellemeciliktir. Dolayısıyla, süper-organik varlık alanına ait toplumsal davranış ve kurumları sadece genlerle açıklamaya çalışmak, karmaşık bir olay olan davranışı biyolojiye ve genlere indirgemek anlamına gelen biyolojik bir indirgemeciliktir ve nerede tek nedencilik, indirgemecilik varsa, orada bir ideolojinin varlığından kuşkulananmak gereklidir (Bkz. Şenel,1995:9 ;Güvenç,1984:315-317).

Ontolojik bakımından insan organik, inorganik ve süper-organik varlık alanlarının ara kesitinde yaşayan bir varlık türüdür. İnsan, sayıları milyonlara ulaşan canlılar dünyasının varlık türlerinden yalnızca birdir; ancak sıradan, herhangi birisi de değildir. Çünkü insan, kendi ötesinde süper-organik varlık alanları (kültürler ve uygarlıklar) yaratmış bir canlıdır. Üç varlık alanı arasında, insan açısından da anlamlı ve düzenli ilişkiler vardır. İnsan evriminde bu üç varlık alanının birbiriyle olan ilişkileri söz konusudur (Güvenç, 1984: 314,315). Bütüncül bir evrim düşüncesi, bu üç varlık alanını temsil eden, insanın biyolojik yapısı, onun doğal çevresi ve kültürüne ve bu üçünün birbiriyle ilişkisine yer vermek zorundadır. Öyleyse, bu makalede tartışılan insanın biyolojik ve kültürel evrimi arasındaki ilişkinin nasıl olduğu konusunda da, bu bütüncül bakış açısına sahip olmak gerekmektedir.

3- BİYOLOJİK EVRİM: Tüm Canlılığa Özgü Bir Süreç

Canlılar dünyasındaki varlıklarla onların niteliklerini, birbirleriyle ve cansız doğa ile ilişkilerini, ortaya çıkış ve gelişmelerini, yok oluşlarını zamanın akışı içinde açıklamak amacıyla ileri sürülen kavramsal yapıları evrim kuramları adı altında toplayabiliriz (Örs, 1986: 22). "Evrim" terimi, genellikle gelişerek değişme anlamında kullanılır (Hançerlioğlu, 1989: 102). Evrim, yapı ve fonksiyon karmaşıklığı ve parçaların daha fazla

çeşitliliği yönündeki artan bir gelişme sürecini belirtmek için de kullanılabilir (Ginsberg, 1961:97). Bugüne kadar evrim kavramının birçok tanımı yapılmıştır. Bu konuda daha sonra göreceğimiz modern sentezin kurucusu olan Julian Huxley'e göre (1956: 3); evrim, "Kendi kendini devam ettiren, kendiliğinden değişen ve kendini aşan, zaman içinde doğrusal olduğu için geriye dönemeyen, yenilik, farklılık, daha karmaşık örgütlenme ve artan bilinçli düşünsel aktivite yaratan bir süreçtir."

Çok genel bir anlamda ise evrim, değişme + süreklilik biçiminde tanımlanabilir. Canlılar ve cansızlar dünyasının geçirdiği ve geçirmekte olduğu evrim süreçleri gerçekte bir süreklilik içinde ve birlikte düşünülebilir. Burada ilk canlılık örneklerinin ortaya çıkışı gibi, çok büyük nitelik sıçramalarını da içine almak üzere belki dümdüz olmayan, ancak aralıksız ve kesintisiz bir akış söz konusudur. Bu akış içerisinde süreklilik ve değişme birlikte olmakta, birbirini bütünlemektedir. Düşünebileceğimiz en geniş bakış açısıyla genişletilmiş böyle bir evrim kavramı, var olmuş ve var olan, olup biten, sürüp giden, değişen, bunun yanında ortadan kalkmış ve kalkmakta olan her şeyi kapsamakta, zaman-mekân boyutunda geride hiçbir boşluk bırakmamaktadır (Örs, 1986a: 23).

Evrim planlı ve amaçlı değil, rastlantılara bağlı bir süreç olduğu için gelişme ya da ilerleme değil, önceden belirlenmiş yönü olmayan bir değişimdir. Rastlantılara bağlı olduğu için de geriye dönülemezlik ve eşsizlik ilkesi geçerlidir. Evrimde her olay ve her organizma kendine özgü (eşsiz) olmasından dolayı, bu olayın ya da organizmanın yeniden oluşması olanaksızdır. Bir organizmadaki iki hücre bile birbirine tam olarak benzemez, her birey eşsizdir ve her ekosistem kendine özgüdür. Popülasyonlar ve türler bir bütün olarak tektir ve kendine özgüdür. Evrim, seçim + uyum mekanizmasına dayanan bir süreçtir veya ard arda gelen süreçler zinciridir. Doğal seçim yoluyla evrim bu anlamda iki aşamalı bir süreçtir. İlk aşama recombination, mutasyon ve rastlantı yoluyla genetik varyasyonların ortaya çıkmasıdır. İkinci aşama ise bu varyasyonun seçim + uyum yoluyla düzenli hale gelmesidir. Doğadaki bitmez tükenmez varyasyon olgusundan ve biyolojik sistemlerin eşsizlik derecelerinin yüksekliğinden dolayı doğal seçim başarılı bir biçimde işler. Eşsiz bir biçimde farklı olan bireyler popülasyonlar ve türler içinde yer alırlar. Bir türün tüm üyelerinin tek bir gen havuzundan çıkmaları ve bu gen havuzuna katkıda bulunmaları popülasyon genetiğini gerekli kılmıştır.

Bu popülasyon düşüncesine bağlı olarak evrim kavramının yaygın olarak kabul edilen tanımı "bir popülasyon içindeki gen frekansındaki değişme" biçimindedir. Temel süreçler ve mekanizmalara dayanarak şöyle bir evrim biçimlendirmesi ortaya çıkar (Bozcuk, 1994: 9) : {Üreme yeteneği (çoğalma için geometrik artış yeteneği) + çevresel kısıtlamalar (kısıtlı kaynaklar)}→{varolma için mücadele (rekabet)+ kalıtlanabilir varyasyonlar}→{doğal seçim (uyumsal özelliklerin kalıcılığı)+çevresel değişimler} {evrim(uyumdaki farklılıklar)}

Böyle bir evrim kavramı ve süreci yeryüzündeki tüm canlılar için geçerlidir. Belli bir memeli ve primat geçmişinden süzülerek bugüne gelen insanın evrimi de

canliliğin evriminden ayrı olarak ele alınamaz. Bütün bu evrimsel geçmişimizin izlerini bugün de taşıyoruz. Ancak, insanın öteki canlılardan farklı bir özelliği vardır: Bir kültür ürünü olması. Kültürel evrim yalnızca insan türüne özgüdür ve insanla birlikte başlamıştır. İnsanın evrimini iyi anlamak için de ona özgü bu özelliği genel boyutlarıyla yakından tanımak gereklidir.

4- KÜLTÜREL EVRİM İnsana Özgü Bir Süreç

Belki en genel anlamıyla kültür, toplumun bir üyesi olarak insanın evrim sürecinde kazandığı biyolojik donanımları temelinde ortaya çıkan, toplumsal etkileşim yoluyla sürdürülen ve öğrenme yoluyla sonraki kuşaklara aktarılan maddî-manevî yaşam tarzı ve dünya görüşünün birleşiminden oluşan yaşam biçimidir. İnsanlar kültürleri sayesinde çevreyle uyum içinde varlıklarını sürdürebilmektedirler.

Doğanın yasa ve dayatmaları insanın özgürce amaçlarını gerçekleştirebildiği ve kendi kaderini yönlendirebildiği belirli bir alanın sınırlarını belirlemektedir. Biz bu alana kültür diyoruz. İnsan, kültürlü sayesinde öteki hayvanlar gibi aşırı özelleşmiş bir canlı olmaktan kurtulmuştur. Öteki canlılar kalıtsal yapıları yüzünden anı çevre değişimlerinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle yeryüzünün ancak özel bir alanına öylesine uyum sağlarlar ki, bu alanın dışında yaşayamazlar. Ancak, insan bir uyum aracı olan kültürüyle her çeşit çevreye uyum sağlamış ve her çevrede yaşamını sürdürebilmiştir. Aşırı özelleşmemiş olması onun yeni çevrelere uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Bu da onun evrimsel varoluşunu birlikte getirmiştir. Ancak kültürün de belli bir evrimsel geçmişe sahip olduğu unutulmamalıdır.

İnsan kültürel evrimi ile çevresine uyum sağlamış ve onu değiştirmiştir. O, öğrendiği bilgileri kendisinden sonraki kuşaklara aktaran ve kültürel olarak evrim geçirmeye yetkin bir canlıdır. Biyolojik evrimimizi etkileme yollarından hiçbirine sahip olmasak bile (ki bu da olanaksız görünmüyor), kültürel evrimimizi kesinlikle etkileyebiliriz. Ancak insanın kültürel evriminin genetik ve çevresel değişkenlere bağlı olduğu gerçeği de unutulmamalıdır. Örs'e göre (1985: 26; 1986b: 10); insanın kültürel olarak bilinen evrimi, gerçekte biyolojik evrime eklenmiş olmayıp, daha geniş açıdan bakıldığında, canlıların genel evriminin oldukça farklılaşmış bir uzantısı olarak görülebilir; bu iç içe birlikte yürümektedir ve şimdi insan türünün biyokültürel evriminden söz edilmektedir.

Genel olarak kültürel evrimciler, bir tür olarak insanın biyolojik evrimini hiç dikkate almaksızın, bir tür genel ilerleme veya gelişme ölçütüne dayanarak kültürleri ve toplumları çizgisel bir skala boyunca dizmeye çalışmışlardır. Bu skala, ilkel, basit, kompleks, alçak, yüksek gibi kavramlara dayanarak ve vahşet, barbarlık yoluyla uygarlığa doğru bir ilerleme yönünde tek çizgili ya da çizgisel (unilinear) bir bakış açısıyla anlatılmaktadır. Ancak, evrim kavramı düzenli, planlı ve yönlü değişime türlerine zıt olarak, ilişkili formların ardıllığını gerektirir. Bilinen her olgunun karakteristikleri ve soy ilişkisi veya atası (kökeni) hakkında bir şey bilmeksizin tam anlamıyla anlaşılabilir veya

açıklanamaz. Kültürün evrimini araştırmak için tek çizgili ya da çizgisel değil, çok çizgili (multilineer) ve yalnızca kültürel değil, biyokültürel bir bakış açısı gereklidir. Böyle bir bakış açısını başta J. Steward'da (1955) olmak üzere, J. Bronowski (1987) ve G. Child'e'da (1978) görmek olanaklıdır⁴.

Temel mekanizmalara ve süreçlere dayanarak şöyle bir kültürel evrim biçimlendirmesi yapılabilir: {Biyolojik donanımlar} + {(çevresel kısıtlamalar) + var olmak için toplumlararası mücadele (rekabet) -{yenilik (keşif ve icatlar + kültürel ödünç alma + diffüzyon) + öğrenme yoluyla aktarım} } * {kültürel seçim (uyumsal özelliklerin kalıcılığı) + çevresel değişimler } * {evrim}

5- BİYOLOJİK EVRİMLE KÜLTÜREL EVRİMİN İLİŞKİSİ

İnsanın evrimini iyi anlamak için onun biyolojik ve kültürel yapısı arasındaki ilişkinin nasıl olduğunu saptamak gereklidir. Konuyla ilgili tartışmalarda yaygın olan yaklaşım, biyolojik ya da kültürel yapılardan birinin ön plana çıkarılması yönünde olmuştur. Çoğunlukla ağır basan eğilim ise kültürel evrim sürecinin ön plana çıkarılması yönündedir. Bu görüşü savunanlar kültürel evrimin biyolojik evrimin yerini aldığı, biyolojik evrimin durma noktasına geldiği biçimindeki bir bakış açısına sahiptirler. Buna göre; insan evrimi, ilk aşamalarında biyolojik evrimin ağır bastığı, sonraki aşamalarında ise kültürel evrimin öne çıktığı iki ayrı evrede ele alınmaktadır. İlk aşamada doğal seçilimin baskın olduğu, ikinci aşamada ise kültürel seçilimin baskın olduğu düşüncesi de bu görüşün bir uzantısıdır. Bununla ilgili bir başka tartışma konusu da kültürel evrimin nerede ve ne zaman biyolojik evrimi geride bıraktığı sorusudur.

Bu görüşleri savunanların öne sürdükleri gerekçeler arasında şunlar bulunmaktadır. İnsan zihinsel yetenekleri ile doğaya egemen olmuştur. İnsanın doğaya hakim olması nedeniyle insan evriminde doğal seçim büyük ölçüde devre dışı kalmıştır. Kültür ve uygarlık alanlarındaki başarı ile biyolojik evrimin ters orantılı yürüdüğü söylenebilir. Evrimin ilk aşamalarında biyolojik evrimle kültürel evrim arasında pozitif bir geri beslenme vardı, ancak şimdi bu geri beslenme büyük ölçüde negatiftir. İnsan evriminin karakteri şimdi genetik değil, kültürel oldu. Tüm bunlara dayanarak, insanın biyolojik evriminin durma noktasına geldiği söylenebilir. Doğal seçilimin kendiliğinden işleyen mekanizmasıyla elde edilen bu başarının sonucunda, insan kendi başat evrimsel konuma sahip oldu. Aslında insanın hem biyolojik hem de kültürel yönünü göz önünde bulundurmaya çalışan, ancak bunu yaparken de yukarıda açıklananlara benzer bazı çelişiklere ve yanlışlara düşen bu bakış açısına çok sayıda çağdaş yazarla rastlamak olasıdır (Farrington, 1985: 95,121; Huxley ve ark., 1964: 242; Huxley, 1964: 252; Güvenç, 1984: 162-163; Yıldırım, 1989: 73-74...vb).

Gerçekte, bu çelişkili bakış açısının temel nedenlerinden biri insanın biyolojik evriminin çok yavaş, kültürel evrimin ise oldukça hızlı bir süreç olduğunun göz önünde bulundurulmamasıdır. İnsanın biyolojik evriminin çok yavaş olmasından dolayı, bu süreçteki değişimleri izlememiz olanaksızdır. Son 30 bin yılda kültürel evrimimizde bir hızlanma gözle görülür düzeydeyken, biyolojik yapıda nasıl bir değişim olduğu

kesinlikle bilinmemektedir. Bunun nedeni insanın biyolojik evriminin yavaş ve aynı zamanda da uzun erimli bir süreç olmasıdır. Biyolojik evrim durmuş gibi görünmesine karşın, bu görünüm aldatıcıdır. Evrim, canlıların gösterdiği biyolojik çeşitlilik ile çevresel çeşitliliğin karşılıklı etkileşimi sonucunda oluşan bir süreçtir. İnsan türünde de genetik ve çevresel çeşitlilik olduğu sürece evrimin durduğunu düşünmek doğru olmaz. Genetik yapının değişmeden kalabilmesi için, genetik sürüklenme, mutasyon, toplumlararası gen alış veriş ve doğal seçilimin olmaması gereklidir. Bu etkenlerin her biri gen oranlarını değiştireceğine göre, bir popülasyonda evrimin durması olanaksız görünmektedir. Tümüyle evrim ancak ve ancak, yaşamın yeryüzünden tümüyle silinmesi sonunda durabilir; tek bir canlı türünün evrimi de kuşkusuz onun ortadan kalkmasıyla sona erer.

Hardy-Weinberg ilkesine göre; bir popülasyondaki genotiplerin ve genlerin frekansları kuşaktan kuşağa değişmezler. Başka bir deyişle, Mendel kalıtım ilkelerinin geçerli olduğu bir popülasyonda, genetik çeşitlilik korunacaktır. Evrim ise sonuçta popülasyonun genetik yapısında, daha doğrusu gen frekanslarındaki değişimler olarak tanımlanabileceğine göre, Hardy-Weinberg ilkesi yalnızca bir popülasyonda evrimin durduğu zamanı tanımlar. Evrimin durması, bir popülasyonun sahip olduğu tüm genlerin bir sonraki kuşağa tam tamına aynı oranlarda geçmesi demektir ki, bu da gerçekleşmesi hemen olanaksız bir olaydır. Hardy-Weinberg ilkesinin geçerli olması için gerekli koşullar; bireyler arasındaki eşleşmelerin rastgele olması, toplumun çok büyük olması, hiç mutasyon oluşmaması, genotipler arasında yaşama ve üreme yeteneği bakımından farklılığın olmaması, doğal seçilimin işlememesi, göç olmamasıdır. Böyle bir popülasyon bulmak ise olanaksızdır (Kence,1982:6; 1994:13).

Çok karmaşık bir kalıtım yapısının, dolayısıyla bireyler arasında büyük farkların bulunduğu, en geniş anlamda çevresiyle çok değişik ilişkiler içinde olan, kendisine yeni çevreler yaratan, çok ileri ve karmaşık bir kültürel evrimin bulunduğu gözlediğimiz insan türünün, evrimsel akış içinde durağan kalmasının olasılığı yok denecek ölçüde küçük olmalı. İnsanın canlı ve cansız tüm doğadaki çok güçlü değişme eğilimine, biyokültürel evriminin birinci ögesi değişmeden kalarak karşı durması olasılığı, belki ancak tarihsel diyebileceğimiz, en çok on bin yıllık birimlerle ölçülebilecek zaman kesimleri için söz konusu olsa gerektir. Bundan dolayı, insan türünün biyolojik evriminin durmuş olması için hiçbir neden yoktur. Öteki tüm türler için olduğu gibi, insan türü için de evrimde kısa ya da uzun bir zaman içinde varlığını sürdürme, yeni bir türe değişme, hiç bir evrimsel ürün vermeden silinip gitme olasılıkları söz konusudur (Örs, 1986b: 10; 1993: 3).

İnsan evrimi konusunda tutarlı bir bakış açısına sahip olan birçok bilim adamı bulunmaktadır. Çağdaş sentezin ve popülasyon genetiğinin önde gelen temsilcilerinden biri olan Dobzhansky'nin bu konudaki düşünceleri şöyledir:

"İnsan evrimi tamamlanmış veya durmuş değildir. Bu onun biyolojik ve kültürel görünümünün ortaya çıkarttığı bir gerçektir. Bu görünümler onları farklı

yöntemler yardımıyla incelemeyi mantıklı kılacak kadar farklıdır...Sık sık gözden kaçırılan veya yanlış anlatıldığı için burada vurgulanması gereken, biyolojik ve kültürel evrimin aynı doğal sürecin parçaları olduğu gerçeğidir" (Dobzhansky, 1962: 22).

"İnsanlık hâlâ evrim geçirmektedir. Ancak, evrimin biyolojik olarak nereye yönlendiğini bilemeyiz. Evrimin başka bir çeşidi de kültürel evrimdir. Sadece insana özgü bir süreç olan kültürel evrimiyle insan bir dereceye kadar çevresine biçim verir ve ona uyum sağlar. Kültürel evrim, biyolojik evrimden çok daha hızlı bir süreçtir..." (Mayr, 1978: 10)

Bu konuda etkileyici bir görüş de Müller'e aittir: "Var olan genetik temellerimiz ile kültür, bizi uygarlığın çok ileri aşamalarına götürdü ve çok daha ileri uygarlık düzeylerine de taşıyabilir. İnsanın yardımıyla bile biyolojik ilerleme kültürünkünden çok daha yavaştır. İnanıyorum ki sadece kültürel değil aynı zamanda biyolojik evrimimiz de hiç akla gelmeyen zirvelere doğru devam edecek. Yalnızca pozitif değil, aynı zamanda daha etkili bir geri beslenme yoluyla bu iki süreç birbirini destekleyecektir..." (Huxley ve ark., 1964: 239).

Biyolojik evrimin durduğunu savunarak, onu canlılığın evriminden farklı bir konuma oturtmak antroposentrik bir bakış açısının yansımasıdır. Bu bakış açısına göre ve çoğu zaman açık olarak belirtilmese de, tüm doğa ve öteki canlılar insan için, insana yönelik olarak vardır ve insan tüm canlılardan üstün bir canlıdır. İnsanın, kuşkusuz, öteki canlılara göre bazı ayırt edici özellikleri vardır. Ancak, insan bir organizma olarak canlıların evrim sürecinin bir ürünüdür. Öbür canlıların doğayla mücadelede hayatta kalmak için güçlü pençeleri, kürkü, sivri dişleri, güçlü bacakları gibi çevreye uyum araçları varsa, kültür de insanın bir uyum aracı olarak görülebilir. Yine kültür insanın biyolojik evriminin farklılaşmış bir uzantısı biçiminde düşünülebilir. İnsan, kültürüne bağlı olarak varolma mücadelesinde bugüne kadar başarılı olmuş, belki daha önemlisi her türlü çevre koşullarında yaşamını sürdürebilmiştir. Genelde insan da öteki türler gibi kendine özgü bir türdür; ancak onun kendine özgülüğü ve eşsizliği biyolojik yapısı ile kültürünün birlikteliğinde yatmaktadır. Bu birlikteliğe bağlı olarak, insan sadece kendi evrimini araştıran tek tür olmamış, aynı zamanda kendi evrimsel varlığı için bir tehdit oluşturan tek tür konumuna gelmiştir.

İnsanın kültürel evriminin onun biyolojik evriminin yerini aldığı biçimindeki görüş de antroposentrik bakış açısının bir yansımasıdır. Çünkü biyolojik evrim insanı öteki canlılarla eşdeğer ve sıradan bir canlı yapan bir süreç olarak görülmektedir. Oysa kültürel evrim insana özgü bir süreçtir. Dolayısıyla, insanın biyolojik evrime bağımlı görülmesi onun için aşağılayıcı bir durum olarak algılanmaktadır. Bu da insanın antroposentrik bakış açısından kaynaklanan psikolojisine bağlıdır. İnsanın başka canlılarla ortak bir evrimsel geçmişe sahip olduğunun anlaşılması, antroposentrik dünya görüşüne büyük bir darbe vermiştir. Ancak insanın omuzlarına da önemli sorumluluklar yüklemiştir. Öteki canlıların evrimiyle kendi evrimini bilimsel ve nesnel biçimde açıklamak.

Gerçekte insanın evriminin her aşamasında biyolojik donanımlarıyla kültürü (yaşam biçimi) birbiriyle karşılıklı

ilişkili ve uyumlu bir birliktelik sergilemiştir. Var olan biyolojik donanımlara uygun ve koşut bir kültürel yapı söz konusudur. İnsanın biyolojik yanı (beden yapısı vb.) ile kültürel yanı (yaşam biçimi) birlikte gelişerek, bizim yüksek derecede başarılı bir tür olmamızı sağladı. İnsanın kültürü kazanmak, geliştirmek ve aktarmak için gerekli kapasitesi, biyolojik temeller üzerinde gelişen uyum sağlayıcı özelliklere bağlı olarak ortaya çıktı. Öte yandan, kültür de insanın biyolojisinden kaynaklanan yetersizliklerini aşmasında bir uyarılma aracı olarak işlev görmektedir. Sözgelimi, insan gelişiminin en önemli özelliklerinden biri yavruların çaresiz bir durumda doğmaları ve bu nedenle de uzun bir çocukluk dönemi yaşamak zorunda olmalarıdır. İnsan biyolojik bir zorunluluktan kaynaklanan bu yetersizliğini (öteki biyolojik yetersizliklerinde olduğu gibi) kültürleme (enculturation) süreci sayesinde aşmasını bilmiştir. Yine, insan evrimindeki önemli aşamalardan biri olan beslenme biçimindeki farklılaşmaya da bakıldığında, aynı biyoloji-kültür birlikteliğini görürüz. İnsanın atalarının bitkisel besinlerin yanı sıra eti de içeren yeni bir beslenme biçimine (omnivor) sahip olması, önemli bir sosyal örgütlenme ve işbirliğinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca, türün yeni bir diyete uyarlanmasıyla birlikte anatomide bazı ikincil değişimlerin gerçekleşebileceği de bilinmektedir. İnsan türündeki dış boyutundaki ve çenedeki küçülmeye beyin kapasitesindeki büyüme gibi. İnsanın biyolojisiyle kültürünün birlikteliğini sergileyen bu tür örnekler çoğaltılabilir. Bu örneklerin bize sunduğu gerçek; öteki türlerden farklı olarak, insanın biyoloji-kültür birlikteliği sayesinde ve biyokültürel bir evrim sürecinden geçerek bugüne ulaştığıdır.

Dobzhansky'ye göre (1962:22); Sol Tax insan biyolojisi ve kültürü arasındaki ilişkiyi kısaca şöyle ifade etmektedir:

"Her ne kadar genler aracılığıyla değil de sosyal olarak aktarılsa da, kültür insanın biyolojisinin bir parçasıdır. Kültür, zürafanın uzun boynu kadar, insan türünün kendine özgü bir özelliğidir. Kültür, insanın evriminin bir parçasıdır. İnsan, bir tür olarak, günümüzde var olan herhangi başka bir türden belki de çok daha hızlı biçimde ve sürekli olarak evrim geçirmektedir."

İnsana canlı dünyanın bir parçası olarak bakmak doğal ve bilimsel olarak kaçınılmazdır. Kuşkusuz insanı canlı dünyadan koparmak ne ölçüde yanlışsa, onun canlı dünyayı aşan özelliklerini görmezden gelmek de o denli eksik ve yanlıştır. Biyolojik evrim, insanın kültür ve uygarlık aşamasına geçmesine olanak vermekle birlikte, onun bu gelişmeleri doğrudan ve tek yönlü olarak belirlediği de söylenemez. Kültürel evrim de biyolojik evrimin doğrudan denetiminde değildir. İkisi arasında karşılıklı bir ilişki vardır ve biyolojik ve kültürel evrim aynı doğal sürecin içinde yer alan değişik görünümüdür.

İnsanın yüksek derecede zekâya sahip olması ve buna bağlı olarak da dil yeteneğine sahip olması, onun bütün kültürel başarılarının altında yatan, biyolojisinin bir gerçeğidir. Atalarımızın artan zekâ ve dil yeteneği insanın kültürel gelişiminde çok büyük bir öneme sahiptir. Zekâmız çevre ile karşılıklı ilişki kurmamızı

sağlayan davranışsal çeşitliliğimizden sorumludur. Zekânın evrimi ise bütünüyle beyinin ve sinir sisteminin fiziksel evrimine bağlıdır. Öte yandan, zekânın insana sağladığı, çevreyi değiştirmek ve dış uyarılara karşı farklı şekillerde tepki göstermek gibi üstünlük sağlayıcı özellikler, beyin ve sinir sistemindeki fiziksel değişikliklerin evrim sürecinde seçilimini sağladı. Bu, biyolojik ve kültürel evrim arasında pozitif bir geri beslenme olduğuna ilişkin iyi bir örnektir. Farrington'a göre (1985: 121-122); insan evriminde biyoloji ve kültür arasındaki ilişki konusunda Julian Huxley'in şu uyarısına kulak vermek gereklidir:

"Beyin zihinsel boyutun işlerliğine olanak sağlayan bir organımızdır; ancak, düşüncenin varlığı için gerekli tek zemin sayılamaz. Tek başına beyin, biyolojik açıdan anlamsızdır. En azından türdeşlerinden tümüyle yalıtılmış bir insanın da herhangi bir anlam taşımayacağı gibi."

Kuşkusuz, biyolojik ve kültürel evrim arasında bir bağlantı vardır. Ancak, tarihsel gelişim ile organik evrim, insan kültürü ile hayvanın vücudundaki donatım, sosyal kalıtla biyolojik kalıt arasındaki önemli ayrımları da gözden kaçırmamak kaydıyla. Her şeyden önce, kültür ile biyoloji, farklı varlık alanlarına ait gerçeklerdir. Dolayısıyla organik varlık alanına giren insanın biyolojik evriminin durduğunu ve süper-organik varlık alanına giren kültürel evrimin onun yerini aldığı ileri sürmek, bir süreci ve varlık alanını ötekiyle açıklamaya çalışan süreçsel ve ontolojik bir indirgeyicilik gibi görünmektedir. Aynı zamanda, insanın bugünkü ulaştığı aşamayı, biyolojik donanımlarını ve biyolojik evrimini görmezden gelerek, yalnızca kültürle ve kültürel evrimle açıklamaya çalışmak da kültürel indirgemecilik olarak değerlendirilebilir.

6- SONUÇ

İnsanın biyolojik evriminin durduğunu ve kültürel evrimin biyolojik evrimin yerini aldığı şeklindeki indirgemeci yaklaşıma bütüncül bir yaklaşımın sergilendiği bu çalışmada son söz olarak şunlar söylenebilir:

1- Öteki türlerin evrimiyle karşılaştırıldığında, insanın evrimi son derece karmaşık bir süreçtir. Bu nedenle, insan evrimi konusunda yapılan çoğu çalışmada bir çok çelişkili, indirgemeci, bundan dolayı da yanlış bakış açıları sergilenmiştir. Bu bakış açılarından ilki, insanın kültürüyle doğaya tam anlamıyla başat olduğu, doğanın tek hakimi olduğu ve onu istediği gibi değiştirebildiği şeklindeki antroposentrik görüştür. İnsan çevresine başarılı bir uyum yapmasına karşın, onun ekolojiye bağımlılığı sürmektedir. Öteki türlerin evriminde olduğu gibi, insan da çevresiyle karşılıklı ilişki içindedir. Evrimde çevre, tek başına belirleyici olmasa da, seçici bir rol oynar. Var olan varyasyonlardan ve genetik çeşitlilikten uygun olanları seçer, öbürlerini eler. Bu anlamda kültürel çeşitliliklerin de nedeni çevresel çeşitliliktir, denebilir. İkinci olarak, kültür düzeyinde açıklanabilecek bir dizi olay ve olguyu, genetik temele indirgeyerek açıklamaya çalışan biyolojik indirgemeciliktir. Sonsuz derecede karmaşıklıklar gösteren kültürel olguları yalnızca genetik düzeyde açıklamaya çalışan böyle bir yaklaşım, kültürler arası benzerlik ve farklılıkların

anlaşılması için yapılacak araştırmaları engeller ve gereksiz kılar: Üçüncüsü ise, kültürel yetkinliğin ve yeterliliğin biyolojik temelden kaynaklandığını görmezden gelerek kültürü kültürle açıklama yanlılığına düşen kültürel indirgemeciliktir. Bu yaklaşım da insanın biyokültürel bir canlı olduğu ve davranışının da bu nedenle biyoloji ve kültürün karşılıklı ilişkisi sonucunda ortaya çıktığı gerçeğini yadsır. İnsanın davranışının anlamını ve kökenini onun genel evriminde aramak gereklidir. Bazı davranışlarımız ağırlıklı olarak kalıtsal temelli olabileceği gibi, bazıları da ağırlıklı olarak kültürel temelli olabilir. Ancak, her davranışta insanın evriminden temel alan biyoloji ile kültürün karşılıklı ilişkisini bulmak olanaklıdır.

2- Öteki hayvanlarla akrabalığını açıkça kanıtlayan beden yapısıyla ilgili pek çok benzerliklere karşın, insan evrimsel süreçte hayvanlar dünyasındaki en yakın akrabalarında bile görülmeyen farklı ve kendine özgü bazı biyolojik ve davranışsal özellikler kazanmıştır: Dik durması ve ellerini kullanabilmesi, beyin yapısının karmaşıklığı, çene ve diş yapısının farklılığı, farklı beslenmesi sonucunda farklı diş ve çene yapısına sahip olması, alet kullanımı ve yapımı, ateşi bulması ve denetimi, avcılık, dil ve haberleşme sistemi, sosyal organizasyon. İnsanın evrimsel süreçte kazandığı bu biyolojik ve kültürel özellikler karşılıklı olarak birbirine bağımlı ve karşılıklı ilişki içindedir. Kültürel ve biyolojik özelliklerin pozitif bir geri beslenme mekanizmasının sonucunda evrimleştiği ve her bir özelliğin ötekini daha da güçlendirdiği ve pekiştirdiği çağdaş evrimsel görüş olarak kabul görmektedir. İnsanın bu biyokültürel yapısı onu başka canlılardan farklılaştıran temel özelliğidir. Ayrıca, insan evriminde biyolojik yapı ve kültür arasındaki ilişkinin yanı sıra, doğal çevrenin rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Çünkü, evrimdeki biyolojik ve kültürel değişiklikler doğal çevrenin sağladığı ortamda ortaya çıktığı gibi, bu değişikliklerin oluşma nedenlerinden biri de doğal çevrenin kendisidir. Bugün ulaştığımız biyokültürel aşama, insanın içinde yaşadığı doğal çevresine biyolojik ve kültürel olarak uyumunun bir sonucudur.

3- Sonuçta, biyolojik ve kültürel evrim arasındaki ilişkide insanın biyolojik donanımlarının üzerine yapılan kültürel varlığını, biyolojik evrime indirgeme yaklaşımı geçerli olmadığı gibi, kültürün de biyolojik yapıyı aşarak ondan bağımsız olarak ortaya çıkıp geliştiğini, biyolojik yapıyı tek yönlü olarak etkilediği ya da biyolojik evrimin yerini aldığı biçimindeki yaklaşım da doğru değildir. Yineleyelim ki, insanın biyolojik evrimi ile kültürel evrimi karşılıklı ilişki içinde birlikte işleyen süreçlerdir; aynı sürecin içinde yer alan değişik görünümlerdir. O halde, insanın sadece biyolojik evrimi ya da kültürel evrimi yerine, biyolojik bir canlı olarak insana, onun doğal çevresine ve onun yarattığı kültürene ve bunların karşılıklı etkileşimlerine yer veren, biyokültürel bakış açısı öne çıkarılmalı, indirgeyici veya tek yönlü belirleyici değil, bütüncül evrimsel yaklaşım temel alınmalıdır.

7- KAYNAKÇA

ARSEBÜK, Güven, 1990, İnsan ve Evrim,

- Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- BIELICKI, Tedausz, 1977, "The Intensity of Feedbacks Between Physical and Cultural Evolution", Anthropology Full Circle. (ed: Ino Rossi, John BUETTNER-Janusch and Dorian Coppenhaver), New York: Holt Rinehart and Winston.
- BOZCUK, Nihat, 1994, "Evrimsel Teorinin Doğuşu", Bilim ve Ütopya, Sayı:6, s. 6-10.
- BRACE, C. Loring, 1962, "Cultural Factors In The Evolution of The Human Dentition", Culture and Evolution of Man, (Ed: M.F. Ashley Mobntagu), New York: Oxford University Press.
- BRAIDWOOD R.J., 1995, Tarih Öncesi İnsan, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- BRONOWSKI, Jacob, 1987, İnsanın Yükselişi, (Çev: Aykut Göker), Ankara: V Yayınları.
- CHILDE, Gordon, 1978, Kendini Yaratan İnsan, (Çev: Filiz Karabey Ofluoğlu), İstanbul: Varlık Yayınları.
- DOBZHANSKY, Theodosius, 1962, Mankind Evolving, The Evolution The Human Species, New Haven and London: Yale Uni. Press.
- FARRINGTON, Benjamin, 1985, Darwin Gerçeği, Darwin Gerçeğinde Ne dedi, (çev: Bozkurt Güvenç, Yalçın İzbul), İstanbul: Cep kitapları Ano. Şti.
- GINSBERG, Morris, 1961, "Social Evolution", Darwinism and The Study of Society, A Centenary Symposium, London, Chicago: Tavistoch Publication-Quadrangle Books.
- GÜVENÇ, Bozkurt, 1984, İnsan ve Kültür, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜVENÇ, Bozkurt, 1970, Kültür Kuramında Bütüncüllük Sorunu Üzerine Bir Deneme, Ankara: Hacettepe Üni. Yayını.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, 1989, Felsefe Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HUXLEY, Julian, 1956, "Evolution, Cultural and Biological", Current Anthropology.
- HUXLEY, Julian, 1964, "The Evolutionary Vision", Evolution After Darwin, (Ed: Sol Tax, Charles Callender), Chicago: Chicago Uni. Press.
- HUXLEY, Julian, Robert M. Adams, E. Anderson vb., 1964, "Panel Five: Social and Cultural Evolution", Evolution After Darwin, (Ed: Sol Tax, Charles Callender), Chicago: Chicago Uni. Press.
- LEAKEY, R.E., 1978, Origins, London: Mcdonalds and Jane's.
- LEAKEY, R.E., 1981, The Making of Mankind, London: Michael Joseph Limited.
- LEAKEY, R.E., 1998 (1996), İnsanın Kökeni, (Çev: Sinem Gül), İstanbul: Varlık yayınları.
- KENCE, Aykut, 1994, "Evrimsel Kuramın Kalıtsal Temelleri", Bilim ve Ütopya, Sayı:6, s. 12-15.
- KENCE, Aykut, 1982, "Evrimsel Durdurulabilir mi?", Bilim Teknik, Sayı:181, Ankara: TÜBİTAK Yayını, s.5-9.
- MAYR, Ernst, 1978, "Evolution", A Scientific American Book, Evolution, San Francisco: W.H. Freeman and Company.
- ÖRS, Yaman, 1985, "Nereden Geldik Nereye Gidiyoruz? Evrim Kuramının Felsefi Dayanakları", Bilim Teknik, Cilt:18, Sayı:215, Ankara: TÜBİTAK Yayını.
- ÖRS, Yaman, 1986a, "Evrimsel Kuramın Düşündürdükleri, Bilimin İşlevini Bir Başka Etkinlik

- Üstlenebilir mi?", Bilim Teknik, Cilt:19, Sayı:226, Ankara: TÜBİTAK Yayını.
- S, Yaman, 1986b, "Evrimleşen Evren", Gökyüzü, Sayı:10.
- S, Yaman, 1991, Is The "Biological" Reducible To The "Physical" ?, (yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Middle East Technical Uni.
- S, Yaman, 1993, "Evrim Bir süreçtir, Durmaz", Cumhuriyet Bilim Teknik, Sayı:308.
- MONS, Eveleyn L., 1972, Primate Eviltion: An Introduction to Man's Place In Nature, New York: Mac Millan Publishing.
- WARD, Julian H., 1955, Theory of Culture Change, Urbana: University of Illinois Press.
- NEL, Adam, 1995, "Tek Nedencilik, İndirgemecilik ve Biyolojizm", Bilim ve Ütopya, Sayı: 15, s. 8-10.
- RK, Hüseyin, 1996, Kuramsal Yaklaşımlar İçğinde İnsanın Biyokültürel Evrimi, Ankara: Bilim Yayınları.
- WASHBURN, S. L., 1976, " Tool and Human Evolution", Avenues to Antiquity, (Ed: Brian M. Fagan), San Francisco: W. H. Freeman and Company.
- DIRIM, Cemal, 1989, Evrim Kuramı ve Bağnazlık, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

DİPNOTLAR

Dr. Hüseyin TÜRK Antropolog, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi, Paleantropoloji Anabilim Dalı, Sıhhiye /ANKARA

Bu yazının ortaya çıkma sürecinin başından sonuna kadar bir danışman gibi tartışmaları ve önerileriyle beni yönlendiren ve denetleyen saygıdeğer hocam Prof.Dr. Yaman Örs'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. İndirgemecilik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.Örs, 1991.

Bütüncülük ve İndirgeyicilik tartışması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güveng, 1970.

Steward, Childe ve Bronowski'nin biyokültürel bakış açısı için bkz. Türk, 1996.

Bu konuda bkz. Leakey, 1978, 1998 (1996); Brace, 1962; Bielicki, 1977; Washburn 1976; Braidwood, 1995; Simans, 1972; Arsebük, 1990; Örs, 1986; 1993; Dobzhansky, 1962; Mayr, 1978 Huxley ve ark., 1964 ...vb.

ANTANDROS İNSANLARINDA

AĞIZ SAĞLIĞI¹

Eski insan topluluklarının yaşam biçimi, beslenme alışkanlıkları, sağlık yapısı ve nüfus hareketleri hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmı, iskelet kalıntıları üzerindeki araştırmalarla gün ışığına çıkarılmaktadır. Dişler, dayanıklı ve sert yapıları gereği, gömü sonrasında meydana gelen olumsuz koşullardan görece daha az etkilenmektedir (Lukacs: 1985; Hillson 1990, 1996; Kelley ve Larsen: 1991). Bu özelliğiyle dişler, arkeolojik kazılarda kötü durumda ele geçirilen iskelet topluluklarında, antropologların en fazla başvurduğu veri kaynağını oluşturmaktadır. Antropologların dişler üzerindeki ilgisi, bunların korunma durumlarından çok, evrimsel süreçlerin aydınlatılması, topluluklar arasındaki genetik yakınlık derecelerinin belirlenmesi, büyüme ve gelişme esnasında karşılaşılan sorunların saptanması, toplulukların beslenme biçimleri ve yaşam tarzlarına yönelik bilgileri üzerlerinde barındırması, ağız sağlığı ve genel sağlığı yansıtmaları gibi birçok özelliği nedeniyle (Scott ve Turner II 1988; Hillson 1996; Lukacs: 1995).

Diş ve dişi çevreleyen dokuların besinlerle doğrudan temasından dolayı, çene ve dişlerde gözlenen lezyonların sıklığı ve etiolojisi ile beslenme alışkanlığı ve yaşam biçimi arasında ilişkiler belirlenmiştir. Bu ilişki, sınırlı ölçüde bilgiye sahip olduğumuz eski insan topluluklarının besin hazırlama teknikleri, besin türleri ve niteliği, ağız sağlığı, genel sağlıkları, beslenme alışkanlıkları ve yaşam biçimleri gibi biyokültürel özelliklerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Antandros nekropolünde gün ışığına çıkarılan insan iskelet serisi, yukarıda ortaya konulan bu yaklaşım içerisinde ele alınmaktadır.

MATERYAL VE METOT

Bu çalışmada ele alınan iskelet kalıntıları Balıkesir İli, Altınoluk beldesi'nin merkezine 2,5 km. uzaklıkta Kaz Dağı'nın eteklerinde yer alan bir nekropolden gün ışığına çıkarılmıştır (Özeren ve ark. 1997)². Mezarlık alanı, Antandros antik kentine yakın olması nedeniyle bu isimle anılmaktadır. Mezarlıkta 1995 yılında Bursa

Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kazılarda 28'i lahit, 35'i pithos, 42'si stroter çatılı, 22'si kremasyon, yedisi amphora, ikisi taş sanduka biri ise basit toprak olmak üzere toplam 126 adet mezar açığa çıkarılmıştır. Arkeolojik buluntuların yardımıyla mezarlar M.Ö. 7-2 yüzyıla tarihlendirilmiştir (Özeren ve ark. 1997; Yalman: 1993).

Bursa Müzesi tarafından sürdürülen kazılarda saptanan mezarlar müze asistanları tarafından gün ışığına çıkarılarak, iskelet kalıntıları 1997 yılında bölümümüz laboratuvarına teslim edilmiştir. Laboratuvarımıza ulaşan kalıntılar 126 mezardan yalnızca 53 adetini içermektedir. İncelenen 53 mezarda toplam 60 bireye ait iskelet kalıntısının bulunduğu belirlenmiştir. İskeletler oldukça kötü durumda korunmuş olup büyük oranda eksik ve parçalıdır. İskeletlerin 19'unda ölü yakma (kremasyon) geleneği mevcuttur. Bunlardan 13'ünün açık ve koyu kahverengi halinde ele geçmesi, iskelet kalıntılarında morfolojik açıdan herhangi bir bozulmanın oluşmaması, bu iskeletlerin düşük ısı ateşte, kısa süreli yakıldığına işaret etmektedir (Ubelaker 1989; Brothwell 1981; Wahl 1981). Antandros topluluğunda kremasyon uygulanan 6 bireyde, kemikler açık gri ve beyaza dönüşmüş, boylarında kısalma gerçekleşmiş, belirgin bükülmeler ve enine yarıklar oluşmuştur. Kemiklerde karşılaşılan durum, bu bireylerin etli iken yakıldığına, yakma işleminin 700-900 OC'lik ateşte gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. İskelet kalıntılarının genellikle iri parçalar halinde ele geçirilmesi, kremasyon işleminde ölü'nün kısa süre ateşte bırakıldığına göstergesidir (Ubelaker: 1989; Brothwell: 1981; Wahl: 1981).

Kremasyona maruz kalmış iskelet kalıntılarının dışındakiler gerekli temizlik ve onarım işlemlerinden geçirilmiştir. İskeletlerin cinsiyetleri, kemiklerin gösterdiği anatomik ayrıntılardan yararlanılarak makroskobik analizlerle belirlenmiştir. Bebek, çocuk ve yetişkinlerin yaşlarının belirlenmesinde dişlerin gelişim kronolojileri (Ubelaker: 1989) ve epifizlerin kaynaşma aşamaları (White ve Folkens: 1991)

kullanılmıştır. Uzun kemiklerin hiçbirinde diyafiz uzunluğu alınmadığından, kemik büyümesi bebek ve çocukların ölüm yaşlarının belirlenmesinde kullanılamamıştır. Erişkinlerde ise kafatası dikişlerinin kapanma dereceleri (Olivier: 1969; Krogman ve Işcan: 1986; Ubelaker: 1989), kaburgaların sternal uçları (Işcan ve ark. 1984, 1985) ve leğen kemiğinde gözlenen makroskobik değişim sürecinden yararlanılmıştır (Krogman ve Işcan 1986). İskelet kalıntılarının büyük oranda tahrip olması nedeniyle, değerlendirmelerde ortaya çıkabilecek hataların en aza indirilebilmesi için, bireylerin ölüm yaşları bebek (0-2,4), çocuk (2,5-14), genç erişkin (15-24), erişkin (25- 44) ve yaşlı (45 ve üzeri) olmak üzere geniş aralıklarla ele alınmıştır. Ağız ve diş sağlığının belirlenmesinde, topluluğu oluşturan bireylerin sürekli dişleri çürük, aşınma, abse, ölüm öncesi diş kaybı ve hipoplaziler açısından ele alınmıştır. Analizlerde diş sayımı dikkate alınmış olup, incelemeye uygun olmayan örnekler göz ardı edilmiştir. Çürük, abse, ölüm öncesi diş kaybı ve hipoplaziler var/yok şeklinde kaydedilmiştir. Aşınma değerlerinin belirlenmesinde ise Brothwell (1981) tarafından azı dişleri için geliştirilen; Boulville ve ark. (1983) tarafından bütün dişlere uyarlanan şemadan yararlanılmıştır.

BULGULAR

Antandros Topuluğunun Demografik Yapısı Antandros nekropolünde 1995 yılında gün ışığına çıkarılarak laboratuvarımıza gönderilen iskeletlerin 19'u erişkinlik aşamasına ulaşmadan yaşamını yitirmiş bebek ve çocuklardan oluşurken 41'i erişkindir. Erişkinlik aşamasına ulaşmış 41 bireyin 22'si (% 36,7) erkek, 17'si (% 28,3) ise kadındır (Tablo: 1). İki bireye ait iskelet kalıntılarının kötü korunması nedeniyle bunların cinsiyetleri belirlenememiştir. Toplulukta erkeklerin görece fazla olduğu dikkati çekmektedir. Erkeklerin kadınlara oranı (22 erkek/17 kadın) 1,3'tür. Diğer bir deyişle, topluluk içerisinde her 13 erkeğe karşı 10 kadın bulunmaktadır.

Antandros topluluğunun % 31,7'si, erişkinlik aşamasına ulaşmadan yaşamını yitiren bebek ve çocuklardan oluşmaktadır. Bebek ve çocukların ölüm sıklığı yüksek olmakla birlikte genç erişkinlerin topluluk içerisindeki oranı son derece düşüktür (% 3,3). Bireylerin yarıya yakın bir bölümü (% 46,7) erişkin yaş

grubunda yaşamını yitirmiştir. Toplulukta azımsanamayacak bir grup ise (% 18,3) yaşlılık aşamasına ulaşmıştır (Tablo: 1). Yaş dağılımı cinsler açısından ele alındığında da, bazı farklılıklar görülmektedir. Genç erişkinlerin tamamı, erişkin aşamadakilerin ise önemli bir kısmı erkektir. Yaşlılar arasında kadınların oranı belirgin biçimde yüksektir. İskelet kalıntılarının sayıca az olmasına karşın, Antandros topluluğunda erkeklerin genellikle orta yaşlarda yaşamlarını yitirdikleri söylenebilir. Kadınların bir bölümü orta yaşlarda yaşamlarını yitirmekle birlikte, erkeklerden daha uzun süre yaşadıkları görülmektedir. Diğer bir deyişle, 22 erkekten 17'si (% 77,3) yaşlılık aşamasına ulaşmadan ölmüş; kadınların % 47,1'i yaşlanmıştır.

AĞIZ VE DİŞ SAĞLIĞI

Diş Çürüğü: Antandros iskelet topluluğunda incelenen 420 sürekli dişten % 9,8'inin en az bir yüzeyi, yukarıda tanımlanan sürecin sonucunda doku kaybına uğramıştır. Toplulukta ön dişlerde (kesiciler ve köpek dişleri) çürük yok denecek kadar az iken (% 0-1,8), yanak dişlerinde sıklık oldukça yüksektir. Ön dişlerin genelinde çürük sıklığı % 0,7, yanak dişleri (küçük ve büyük azılar) için % 14,4'tür. Birçok eski insan topluluğunun tersine, Antandros iskelet topluluğunda çürük sıklığı birinci büyük azıdan üçüncüye doğru giderek artmaktadır. Gerçekte, birinci büyük azılar en çok çürüyen dişler iken, bunu ikinci ve üçüncü büyük azılar izlemektedir (Scott ve Turner II 1988; Hillson: 1990). Antandros topluluğunda diş çürüklerinin böyle bir yapı izlemesi, dişlerin önemli bir kısmının yaşarken kaybedilmesine bağlanabilir. Toplulukta incelenen dişlerin % 17,5'i, büyük azıların ise % 27,4'ü yaşarken kaybedilmiştir.

Azı dişlerinde ortaya çıkan ilginç durum üzerinde, ölüm öncesi diş kayıplarının ne düzeyde etkili olduğunu belirleyebilmek amacıyla bu dişlerdeki çürük sıklığı Lukacs (1992, 1995) tarafından önerilen "çürük düzeltme faktörü" ile düzeltilmiştir. Bu işlemden sonra çürük sıklığının birinciden üçüncüye doğru sırasıyla % 34, 33 ve 34 değerlerine ulaştığı belirlenmiştir. Elde edilen değerler, gözlemlenen çürük sıklığından oldukça yüksektir. Bununla birlikte, birinciden üçüncüye doğru görülen anormal artış ve diş grupları arasında beliren farklılık, düzeltme işlemi sonrasında aza

Tablo 1: Antandros İskelet Topluluğunda Yaş ve Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Erkek		Kadın		Cinsiyeti Belirsiz		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Bebek (0-2,4)	-		-		4	19,1	4	6,7
Çocuk (2,5-14)	-		-		15	71,4	15	25,0
Genç Erişkin (15-24)	2	9,1	0	0,0	0	0,0	2	3,3
Erişkin (25-44)	17	77,3	9	52,9	2	9,5	28	46,7
Yaşlı (45 ve yukarıst)	3	13,6	8	47,1	0	0,0	11	18,3
Toplam	22	100,0	17	100,0	21	35,0	60	100,0

Tablo 2. Antandros Topluluğunda Çürük Sıklığının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Dişler	ALTÇENE			ÜSTÇENE			GENEL		
	N	ÇÜRÜK	%	N	ÇÜRÜK	%	N	ÇÜRÜK	%
I1	23	0	0,0	13	0	0,0	36	0	0,0
I2	28	0	0,0	22	0	0,0	50	0	0,0
C	33	0	0,0	23	1	4,4	56	1	1,8
P1	32	0	0,0	23	4	17,4	55	4	7,3
P2	32	2	6,2	30	6	20,0	62	8	12,9
M1	32	5	15,6	30	3	10,0	62	8	12,9
M2	34	5	14,7	24	5	20,8	58	10	17,2
M3	23	5	21,7	18	5	27,8	41	10	24,4
Toplam	237	17	7,2	183	24	13,1	420	41	9,8

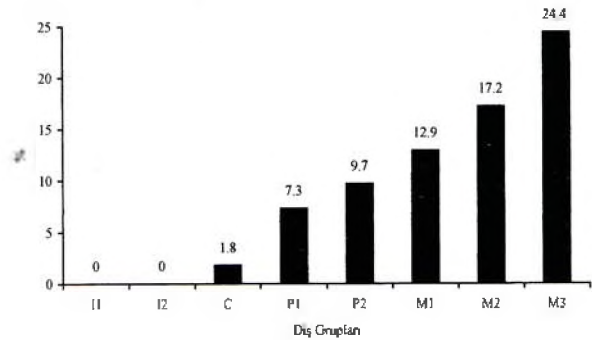
inmiştir. Bu sonuçlar, Antandros topluluğunda azı dişlerinin çürük sıklığında görülen yapıya, ölüm öncesi diş kayıplarının yol açtığını göstermesi açısından önemlidir.

Üzerinde çürük olduğu belirlenen 41 dişin 13'ünde (% 31,7) dişözü odacığı dışa açılmıştır. Dişözü odacığı dışa açılmış örneklerin sayısının 16 dişle sınırlı kaldığı, bunların ise 13'ünün çürük kökenli olduğu düşünülürse, çürüklerin ölüm öncesi diş kayıpları üzerindeki etkisi daha iyi anlaşılmaktadır.

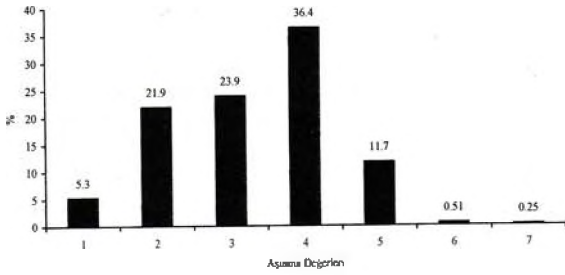
İskelet topluluklarında diş çürüğü sıklığının belirlenmesinde, çoğunlukla gözlenen dişler kullanılmaktadır. İnsanların yaşarken kaybettikleri dişlerden ne kadarının çürüğe sahip olduğu ya da çürük sonucunda kaybedildiği bilinmemektedir. İnsanların yaşarken çürük nedeniyle kaybettiği dişlerin diş çürüğü sıklığının hesaplanmasında dikkate alınmaması nedeniyle, gözlenen çürük sıklığının, gerçek çürük sıklığından daha düşük olduğu kabul edilmektedir (Hardwick: 1960; Moore ve Corbett: 1971; Lukacs: 1992, 1995). Bu nedenle, ölüm öncesi diş kaybı sıklığı oldukça yüksek olan Antandros topluluğunda gözlenen çürük sıklığının (% 9,8) gerçek çürük sıklığından düşük olduğu söylenebilir. Bu varsayımdan hareketle, Antandros topluluğunda Lukacs (1992 ve 1995) tarafından önerilen "çürük düzeltme faktörü" kullanılarak, "gerçek" çürük sıklığına ulaşılmaya çalışılmıştır. 3'ü aşınma, 13'ü çürük kökenli olan dişözü odacığının dışa açılması örnekleri ile 112 ölüm öncesi diş kaybından hareketle yapılan düzeltme işlemi sonucunda, Antandros topluluğu için belirlenen olası çürük sıklığı % 24,8'e yükselmiştir. Elde edilen değer bu denli yüksek olması, topluluktaki ölüm öncesi diş kayıplarının sıklığından (% 17,5) kaynaklanmaktadır. Lukacs (1992, 1995) tarafından önerilen çürük düzeltme faktörüyle ulaşılan değer, ölüm sonrası aşamada kaybedilmiş dişleri dikkate almadığından, "gerçek" çürük sıklığını yansıtmamaktadır. Kök ve taç morfolojisi basit bir forma sahip olan ön dişler, gömü sonrası koşullardan etkilenerek, kompleks morfolojiye sahip yanak dişlerinden daha fazla düşmekte ve kaybolmaktadır. Buna karşın boyutları ve kompleks morfolojileri nedeniyle yanak dişleri ön dişlerden daha fazla çürümektedir. Çürük yapıcılar karşı farklı derecede hassasiyet gösteren diş grupları (ön ve yanak dişleri) arasında bulunan "normal" oranın

(3 ön dişte 5 yanak dişi=0,60) ölüm sonrası kayıplar nedeniyle bozulması, çürük sıklığının farklılaşmasına neden olmaktadır (Erdal ve Duyar: 1999). Ön dişlerini postmortem aşamada daha fazla kaybetmiş bir topluluğun diş çürüğü sıklığının hesaplanmasında, çenelerde daha fazla korunmuş yanak dişlerinin dikkate alınması, topluluktaki çürük sıklığını artırmaktadır. Bu noktadan hareket eden Erdal ve Duyar (1999), ön ve yanak diş grupları arasında meydana gelen oransal bozulmanın, çürük sıklığı üzerindeki etkisini gidermek amacıyla yeni bir çürük düzeltme faktörü önermişlerdir.

Antandros topluluğunda ölüm öncesi diş kayıplarının yüksek orana sahip olması nedeniyle, öncelikle Lukacs (1992, 1995) tarafından önerilen çürük düzeltme faktörü dikkate alınarak gerçek çürük sıklığına yaklaşılmış, ardından ön ve yanak dişlerin oransal dağılımının bozulması nedeniyle oransal düzeltme faktörü uygulanmıştır. Bu işlemlerden sonra çürük sıklığının % 24,15'e ulaştığı belirlenmiştir. Bu değer, Antandros topluluğunda mevcut dişlerin gözlenmesiyle belirlenen % 9,8 oranının 2,5 katı daha yüksek, buna karşın yalnızca ölüm sonrası diş kayıpları dikkate alınarak hesaplanan orandan (% 24,81) ise daha düşüktür. Ölüm öncesi diş kayıplarını dikkate alan "çürük düzeltme faktörü" ile saptanan değer ile "oransal düzeltme faktörü" kullanılarak ulaşılan değer arasında çıkan farklılığın fazla olmaması (- % 0,66), ön ve yanak dişleri arasındaki oransal sapmanın (0,09) görece düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

Çizim-1: Antandros Topluluğunda Çürük Sıklığının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Diş Aşınması: Antandros topluluğunun dişlerinde gözlemlenen aşınma skorlarının ortalama değerleri 2,20 ile 4,20 arasında dağılmaktadır (Tablo: 3). Bu değerler Antandros topluluğunda dişlerin orta derecede doku kaybına sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, aşınma değerlerinin dağılımını gösteren çizim, toplulukta hiç aşınma izi göstermeyen dişlerle birlikte (% 5,3) tacını önemli ölçüde yitirmiş (% 0,51), hatta kökü aşınmış dişlerin de (% 0,25) bulunduğu işaret etmektedir (Çizim: 2). Toplulukta uç örnekler bulunmakla birlikte, karşılaşılan en yoğun aşınma skoru dört numaralı olanıdır. İleri derecede aşınmış örneklerin oranı düşük olmasına karşın, Antandros topluluğunda 12 dişte ikincil dentin oluşumu gerçekleşmiş, 3 dişte ise şiddetli aşınmanın sonucu dişözü odacığı dışa açılmıştır. Bazı dişlerde aşınmanın ikincil dentin oluşumuna izin vermeyecek kadar hızlı olması, zaman zaman ağza besin dışında yabancı partiküllerin girmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bütün bu veriler aşınmanın, apse ve ölüm öncesi diş kayıplarında, çürük kadar olmasa da, etkili olduğunu kanıtlamaktadır.

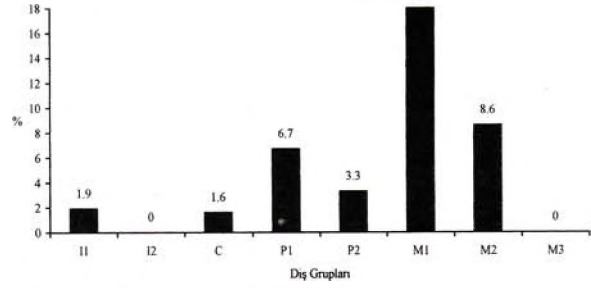

Çizim-2: Antandros Topluluğunda Aşınma Değerlerinin (Boulville ve ark. 1983) Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Apse: Antandros insan iskelet topluluğunda incelenen 449 diş soketinden 24'ünde (% 5,4) absenin varlığı belirlenmiştir (Tablo: 4). Apsenin oluşumu genellikle yanak dişlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bütün dişler arasında apseden en fazla etkilenen birinci büyük azı iken, bunu ikinci büyük ve küçük azı dişleri izlemektedir (Tablo: 4, Çizim: 3). Gözlemlenen apselerin yarıya yakın bir bölümü (11/24, % 45,8) birinci büyük azılarda gelişmiştir. Bu oranlar, birçok eski insan iskelet topluluğunda olduğu gibi, dişlerin sürmesinden sonra

Tablo 3. Antandros Topluluğunda Aşınma Değerlerinin Ortalamalarının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Dişler	ALTCENE			ÜSTCENE		
	N	X̄	Sd	N	X̄	Sd
I1	22	3,92	0,51	13	4,20	0,84
I2	27	3,53	0,99	22	3,67	1,15
C	33	3,25	1,09	24	3,64	1,01
P1	31	2,93	0,88	22	3,33	1,44
P2	29	3,33	1,23	28	3,79	1,58
M1	30	3,86	0,86	26	3,54	1,13
M2	29	2,86	1,10	21	2,64	1,12
M3	20	2,30	0,95	16	2,20	0,92

Çizim-3: Antandros Topluluğunda Abse Sıklığının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

gelişen diğer diş lezyonlarından daha fazla etkilenen ve morfolojik açıdan daha kompleks bir yapı sergileyen yanak dişleri, özellikle de birinci büyük azılarda, apseye ön dişlerden daha hassas olduğunu göstermektedir.

Apsenin olduğu belirlenen 24 soketten yalnızca 11'inde diş mevcuttur. Dişlerden 6'sında apse dişözü odacığına dışa açılmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Soketlerde gözlenen dişözü odacığı dışa açılmış örneklerin % 16,7'si aşınma, % 83,3'ü ise çürük kökenlidir. Geri kalan beş örnekte absenin nedeni belirlenmemiştir. Her ne kadar incelenen örneklerin önemli bir kısmında dişler ölüm sonrası aşamada kaybedilmiş ise de, dişözü odacığı dışa açılmış örneklerden hareketle, absenin gelişiminde diş çürüklerinin şiddetli aşınmadan daha etkili olduğu söylenebilir. Bu bulgu, yoğun tarım topluluklarında diş apsesi ve bunun sonucunda gerçekleşen ölüm öncesi diş kayıplarında çürüklerin diğer diş lezyonlarından, özellikle de şiddetli aşınmadan daha etkili olduğu bulgusuyla (Kelley ve ark. 1991; Larsen ve ark. 1991; Littleton ve Frohlich: 1993; Lukacs ve Pal: 1992) örtüşmektedir.

Antandros topluluğunda apse ve ölüm öncesi diş kayıplarının sıklığında önemli bir farklılık olmasına karşın³, iki lezyonun dişleri etkileme eğilimlerinin birbirlerine benzedikleri dikkati çekmektedir (Çizim: 3, 4). Hem ölüm öncesi diş kaybı, hem de apselerden en çok etkilenen diş birinci büyük azılardır. Buna ek olarak, yanak dişleri ön dişlere oranla bu lezyonlardan daha fazla etkilenmiştir. Bu değerler, apse ile ölüm öncesi diş kaybı arasındaki kuvvetli bir ilişkinin varlığını destekler niteliktedir. Genel olarak değerlendirildiğinde,

Tablo 4. Antandros Topluluğunda Abse Oluşumunun Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Dişler	ALTCENE			ÜSTCENE			GENEL		
	N	ABSE	%	N	ABSE	%	N	ABSE	%
I1	34	0	0,0	18	1	5,6	52	1	1,9
I2	31	0	0,0	22	0	0,0	53	0	0,0
C	38	0	0,0	24	1	4,2	62	1	1,6
P1	36	3	8,3	24	1	4,2	60	4	6,7
P2	37	1	2,7	24	1	4,2	61	2	3,3
M1	42	5	11,9	19	6	31,6	61	11	18,0
M2	41	3	7,3	17	2	11,8	58	5	8,6
M3	31	0	0,0	11	0	0,0	42	0	0
Toplam	290	12	4,1	159	12	7,6	449	24	5,4

Tablo 5. Antandros Topluluğunda Ölüm Öncesi Diş Kaybını (ÖÖDK) Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Dişler	ALTÇENE			ÜSTÇENE			GENEL		
	N	ÖÖDK	%	N	ÖÖDK	%	N	ÖÖDK	%
I1	44	9	20,5	31	4	12,9	75	13	17,3
I2	44	5	11,4	31	4	12,9	75	9	12,0
C	50	6	12,0	35	4	11,4	85	10	11,8
P1	51	11	21,6	36	4	11,1	87	15	17,2
P2	47	8	17,0	38	2	5,3	85	10	11,8
M1	53	18	34,0	42	8	19,1	95	26	27,4
M2	49	12	24,5	35	8	22,9	84	20	23,8
M3	32	5	15,6	23	4	17,4	55	9	16,4
Toplam	370	74	20,0	271	38	14,0	641	112	17,5

başta çürük ve aşınma olmak üzere bazı lezyonların diş özü odacığının dışa açılmasında etkili olduğu, sürecin apse oluşumuyla devam ettiği ve ölüm öncesi diş kaybıyla sonuçlandığını söylemek mümkündür.

Ölüm Öncesi Diş Kaybı: Antandros iskelet topluluğunda ölüm öncesi diş kayıpları % 17,5 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır (Tablo: 5; Çizim: 4). Toplulukta en çok kaybedilen diş birinci büyük azıdır (% 27,4). Bu değer, incelenen birinci büyük azıların her dört soketinden birinde bulunan dişin ölüm öncesi aşamada kaybedildiğini göstermektedir. Bu dişi sırasıyla ikinci büyük azılar, merkezî kesiciler, birinci küçük azılar izlemektedir (Çizim: 4). En az kaybedilen dişler, köpek dişi ve ikinci küçük azılardır. Yanak dişlerinde görece yüksek oranda ölüm öncesi diş kaybına rastlanmakla birlikte, ön dişler için belirlenen değerler azımsanamayacak düzeydedir (% 11,8-17,3).

Diğer eski insan topluluklarında olduğu gibi (Lukacs: 1992, 1995, 1996) Antandros iskelet topluluğunda da, ölüm öncesi diş kayıplarına yol açan nedenlerden ikisini çürük ve aşınma oluşturmaktadır. Saptanan diş özü odacığının dışa açılması örneklerinin (16 diş) büyük bir bölümü (13 diş, % 81,2) çürük, yalnızca % 18,8'i (3 diş) aşınma kökenlidir. Bu değer, bireylerin yaşarken kaybettiği 112 dişin 91'inin çürük nedeniyle yitirildiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, incelenen dişlerde saptanan ağız koşullarının kaybedilen dişler için de benzer olacağı varsayımından hareketle, diş çürüklerinin diğer patojenik faktörlerden daha etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ölüm öncesi diş kayıplarının, diğer diş ve diş çevreleyen dokularda oluşan lezyonların genel sonucu, hatta onların birikimsel bir yansıması olduğu (Hall ve ark. 1986; Lukacs: 1989) ve araştırmada belirlenen yüksek düzeydeki sıklıktan hareketle, Antandros topluluğunda ağız sağlığının "kötü" olduğu sonucuna varılabilir.

Mine Hipoplazisi: Antandros iskelet topluluğunda incelenen 310 dişin 187'sinde (% 60,3) bir ya da daha fazla gelişimsel rahatsızlığa sahip olduğu belirlenmiştir (Tablo: 6). Birçok eski insan topluluğunda olduğu gibi, hipoplaziden en çok etkilenen dişler, köpek dişleridir. Hatta, üstçenede incelenen 26 köpek dişinin tamamında hipoplaziye rastlanmıştır. Toplulukta hipoplazi sıklığı ön dişlerde daha yoğun olmakla birlikte (% 67,5-98,0), küçük azılarda da azımsanamayacak

Tablo 6. Antandros Topluluğunda Mine Hipoplazisi Sıklığının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Dişler	ALTÇENE			ÜSTÇENE			GENEL		
	N	Hipoplazi	%	N	Hipoplazi	%	N	Hipoplazi	%
I1	14	11	78,6	13	10	76,9	27	21	77,8
I2	19	12	63,2	21	15	71,4	40	27	67,5
C	25	24	96,0	26	26	100,0	51	50	98,0
P1	23	16	69,6	20	18	90,0	43	34	79,1
P2	18	11	61,1	23	14	60,9	41	25	61,0
M1	18	3	16,7	23	6	26,1	41	9	22,0
M2	17	4	23,5	22	7	31,8	39	11	28,2
M3	12	3	25,0	16	7	43,8	28	10	35,7
Toplam	146	84	57,5	164	103	62,8	310	187	60,3

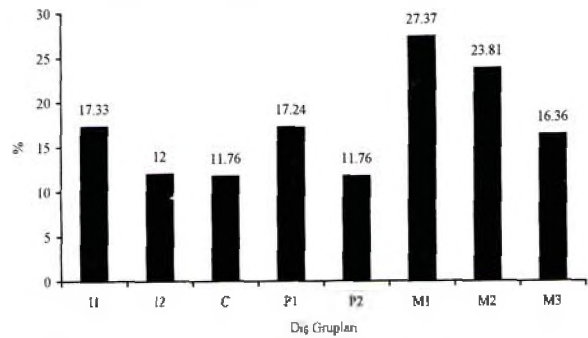
düzyededir (% 61-79,1). Özellikle, birinci küçük azılar için saptanan değer (% 79,1), kesicilerin düzeyine ulaşmıştır (Tablo: 6). Gelişimsel rahatsızlıklardan en az etkilenen diş birinci büyük azı iken (% 22,0), molar dişlerdeki sıklık önden arkaya doğru artmaktadır (Tablo: 6; Çizim: 5).

Çene ve Diş Rahatsızlıklarında Cinsiyet Farklılıkları: Antandros topluluğunda lezyonların sıklığı ve gelişim derecelerinin cinslere göre önemli farklılıklar gösterdiği dikkati çekmektedir (Çizim: 6, 7). Apsse, ölüm öncesi diş kaybı ve hipoplazilerde kadınların sıklığı erkeklerden belirgin derecede yüksek olmasına karşın, çürük sıklığında tam tersi bir durum söz konusudur (Çizim: 6). Erkekler için belirlenen değer (% 12,7), kadınların çürük sıklığının (% 7,6) neredeyse iki katı daha yüksektir (Çizim: 6). Aşınma skorlarına bakıldığında, erkeklerin dişlerinin çoğunlukla hafif ve orta derecede doku kaybına sahip olduğu, özellikle şiddetli derecede aşınan dişlere çok az rastlandığı görülmektedir. Buna karşın kadınlar arasında orta ve şiddetli derecede aşınma erkeklerinkinden daha yoğundur (Çizim: 7). Birçok eski insan topluluğunun tersine, Antandros topluluğunda kadınların dişlerinde aşınmaya dayalı doku kaybı erkeklerden daha fazladır.

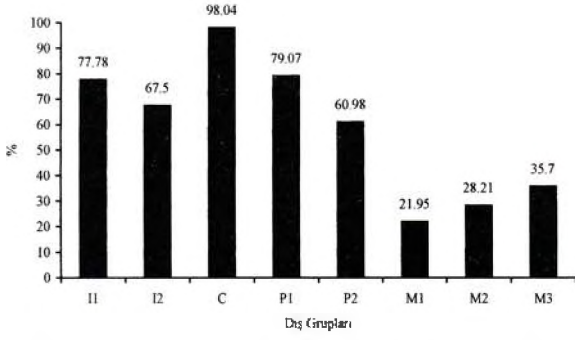
TARTIŞMA VE SONUÇ

Antandros iskelet topluluğunu ağız ve diş sağlığı açısından ele alan bu çalışmanın bulguları iki açıdan ele alınmıştır. Bunlardan ilki topluluğun beslenme alışkanlığı, yaşam biçimi ve ağız sağlığının belirlenmesi; ikincisi ise, cinsiyet grupları arasında beliren farklılıkların nedenlerinin saptanmasına yöneliktir.

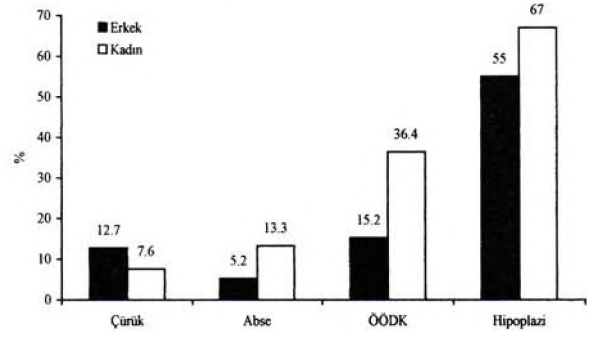
Bulgular beslenme alışkanlıkları ve yaşam biçiminin belirlenmesi açısından ele alındığında, Antandros topluluğunda incelenen çene ve diş lezyonu sıklıklarının yoğun tarım toplulukları için öngörülen değerlerle uyum içerisinde olduğu söylenebilir (Tablo: 7). Lifli,

Çizim-4: Antandros Topluluğunda Ölüm Öncesi Diş Kaybı Sıklığının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Çizim-5: Antandros Topluluğunda Mine Hipoplazisi Sıklığının Diş Gruplarına Göre Dağılımı

Çizim-6: Antandros Topluluğunda Çürük, Abse, Ölüm Öncesi Diş Kaybı (ÖÖDK) ve Hipoplazilerin Cinslere Göre Dağılımı

sert, iri taneli, iyi işlenmemiş, karbonhidrat yoğunluğu görece düşük bir beslenme biçimine sahip olan avcı-toplayıcı topluluklarda çürük sıklığı % 1'in altındadır (Turner II 1979; Özbek: 1995, 1997). Erken Neolitik topluluklarda, karbonhidrat ağırlıklı besinlerin tüketilmesinin alışkanlık halini alması, bunların öğütülerek küçük parçalar halinde tüketilmesi, besinlerin ön işlemlerden geçirilerek yapışıcı nitelik taşıması gibi süreçler sonucunda çürük sıklığı yaklaşık % 5'e yükselmiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerinden 13 Neolitik topluluğunu değerlendiren Turner II (1979), erken tarım toplulukları için çürük sıklığının % 4,8 olduğunu belirlemiştir. Çayönü (Özbek: 1995) ve Aşıklı Höyük (Özbek: 1997) gibi erken tarım topluluklarında çürük sıklığı sırasıyla % 4,3 ve 2,9'dur. Meiklejohn ve ark. (1984) Avrupa Neolitik toplulukları için % 4,2, Lukacs ve Minderman (1989) Güneydoğu Asya Neolitik topluluklarından Mehrgarh için % 6,2 değerini bulmuşlardır. Bu değerler Turner II (1979) tarafından belirlenen değere oldukça yakındır.

Karbonhidratça zengin tahıl ürünlerinin tüketildiği yoğun tarım topluluklarında çürük sıklığı gerçek bir sıçrama yaparak % 10'lara yükselmiştir. Bu artışta besinlerin ön işlemlerden geçirilmesi, öğütülmesi, içerisindeki yabancı maddelerden arındırılması, saklanması, çanak-çömleğin kullanımı, karbonhidratlı ve/ya da şeker içeren besinlerdeki artış, yapışıcı besinlerin tüketilmesindeki artış, besin hazırlama teknolojilerindeki değişim, nüfus yoğunluğundaki artış ve ömür beklentisinin artması gibi kültürel temellere

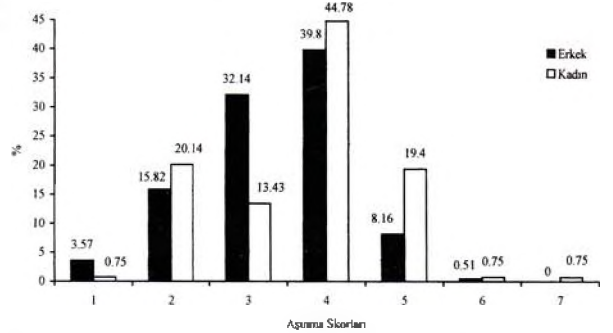
dayanan değişimler etkili görülmektedir. Anadolu tarım topluluklarından Arslantepe % 9,5 (Uzel ve ark. 1988), Dilkaya %10 (Güleç: 1987), İznik %10,9 (Erdal: 1996), Norşuntepe % 11,3 (Korkmaz: 1993), Sardis % 8,7 (Eroğlu: 1998) gibi topluluklar için gözlenen çürük sıklıkları, Antandros topluluğu için belirlenen % 9,8 değeriyle benzerdir ve yoğun tarım toplulukları için öngörülen oranlarla uyum içerisindedir. Gözlenen çürük sıklığı ölüm öncesi ve sonrası aşamada kaybedilmiş dişler göz önüne alınarak düzeltildiğinde elde edilen % 24,15'lik oran, Antandros topluluğunun beslenme modelinde yer alan besinlerin büyük oranda çürük yapışıcıları içerdiğini göstermektedir.

Diş çürüğü sıklığında gözlenen artışa karşın, zamanla diş aşınmasının ivmesinde bir azalma gerçekleşmiştir. Avcı-toplayıcı topluluklar ile erken tarım topluluklarındaki beslenme modelinin sert, iri taneli, lifli, içerisinde yabancı maddelerin yoğun bulunduğu besinlere dayanması, diş çürüğü sıklığını azaltırken, bu tür beslenme alışkanlığı dişlerin şiddetli derecede aşınmasına yol açmaktadır (Smith: 1972; Molnar: 1972; Walker ve Hewlett: 1990; Lukacs ve Pal: 1992; Özbek: 1995, 1997). Örneğin, Çayönü ve Aşıklı Höyük erken tarım topluluklarında en çok gözlenen aşınma biçimi 5 numaralı olanıdır. y'Edynac (1978) Yugoslavya'da Vlasac Mezolitik topluluğunda, Isler ve ark. (1985) Highland Beach prehistorik topluluğunda, Walker ve Hewlett (1990) pigmelerde, Lukacs ve Pal (1992) Mahadaha Mezolitik topluluğunda şiddetli diş aşınması belirlemişlerdir.

Tablo 7. Antandros Topluluğunda Diş ve Çene Rahatsızlıklarının Dağılımı ve Tarım Yaşam Biçimine Sahip Topluluklar Arasındaki Konumu

Diş Patolojisi	Tarım Toplulukları	Antandros
Diş Çürüğü	Yüksek (% 10)	% 9,8 (%24,15) ¹
Hipoplazi	Yüksek (% 60-90)	% 60,3 (% 98,4) ²
Dişözü Odacığının Dış Açılması (Çürük kökenli)	Yüksek (% 80-90)	% 3,1 (% 81,3) ³
Dişözü Odacığının Dış Açılması (Aşınma kökenli)	Düşük (% 10-20)	% 0,8 (% 18,7) ⁴
Aşınmanın Şiddeti		2,20-4,64
Ölüm Öncesi Diş Kaybı		% 17,5
Abse		% 5,4

- 1 Ölüm öncesi ve sonrası diş kayıpları dikkate alınarak düzeltilmiş çürük sıklığı
- 2 Köpek dişlerinde karşılaşılan hipoplazi sıklığı
- 3 Dişözü odacığı dışa açılmış örnekler arasında çürük kökenli olanların sıklığı
- 4 Dişözü odacığı dışa açılmış örnekler arasında aşınma kökenli olanların sıklığı

Çizim-7: Antandros Topluluğunda Aşınma Skorlarının (Boulville ve ark. 1983) Cinslere Göre Dağılımı

Bu toplulukların ortak özelliği, tükettikleri besinlerin kaba, sert, lifli olması, besin hazırlama teknolojilerinin ise görece basit nitelikte olmasıdır. Yoğun tarım topluluklarında ise aşınmanın şiddeti önemli ölçüde azalmaktadır. Anadolu iskelet toplulukları arasında yer alan İznik (Erdal: 1996), Arslantepe (Uzel ve ark. 1988), Panaztepe (Güleç: 1989), Aşvankale (Güney: 1994), Klazomenai (Güleç ve ark. 1997), Norşuntepe (Korkmaz: 1993), Sardis (Eroğlu: 1998) gibi topluluklarda aşınma şiddeti hafiftir ve genellikle 3 ile 4 numaralı aşınma değerleri yaygınlık göstermektedir. Bu değerlerin Antandros topluluğunda gözlenen aşınma skorları ile benzerlik gösterdiğini; tüketilen besinlerin görece iyi işlenmiş, yumuşak ve yapışıcı nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, bazı dişlerde gözlenen şiddetli aşınma ve dişözü odacığının dışa açılması örnekleri, Antandros topluluğunu besin hazırlama esnasında, yiyeceklerin içerisine sert partiküllerin karışımıyla olabileceğini, belki de bazı insanların görece sert yiyecek maddeleriyle beslendiklerini düşündürmektedir. Antandros kentinin deniz kenarında yer alması böyle bir aşınma biçimine neden olabilir. Sahil kenarlarında yaşayan birçok toplulukta, denizel ürünlerin tüketilmesi ve ağıza istem dışı kum taneciklerinin girmesi dişlerde şiddetli aşınmaya yol açabilmektedir. Bu yöndeki bulgular, Amerika'nın sahil bölgelerinde yaşayan topluluklarda belirlenmiştir (Isler ve ark. 1985; İçcan: 1989; Kelley ve ark. 1991). Antandros topluluğuyla aynı döneme tarihlendirilen ve benzer bir bölgede yaşayan Klazomenai insanların gözlenen şiddetli aşınma, beslenmenin denizel ürünlere dayanmasına bağlanmıştır (Güleç ve ark. 1997).

Dişözü odacığının dışa açılması ile apse ve ölüm öncesi diş kayıplarının sıklıkları benzer yaşam biçimi ve beslenme alışkanlıklarına sahip topluluklarda farklı olabileceği gibi, farklı yaşam biçimine sahip topluluklarda da benzer sıklıklara ulaşabilmektedir. Avcı-toplayıcı ve erken tarım topluluklarında düşük çürük sıklığı ve şiddetli aşınma sonucunda, dişözü odacıklarının dışa açılmasından aşınma sorumlu tutulmaktadır. Örneğin, Çayönü topluluğunda apse belirlenen 119 diş soketinden % 79'unda aşınma nedeniyle dişözü odacığı dışa açılmış iken yalnızca % 16'sında ilerlemiş çürüğün dişözü odacığının dışa açılmasına ve bunun da apseye zemin hazırladığı belirlenmiştir (Özbek: 1997). Lukacs ve Pal (1992) Güneydoğu Asya'dan Sarai Nahar Rai ve Mahadaha topluluklarında % 7,3 oranında dişözü odacı dışa açılması, % 3,5 oranında apse ve % 11,8 oranındaki ölüm öncesi diş kaybının tamamının etiolojisinde, şiddetli aşınmanın yattığını belirtmektedirler. Benzer sonuca, Şili'de dört farklı topluluğu çalıştıran Kelley ve ark. (1991) tarafından da ulaşılmıştır. Tarım topluluklarında ise tersi bir durum söz konusudur. Bu topluluklarda dişözü odacığı, apse ve ölüm öncesi diş kayıplarından, esas olarak çürük sorumlu tutulmaktadır. Dişözü odacığının dışa açılmasının nedenlerinden hareketle, Harappa tarım topluluğunda ölüm öncesi diş kayıplarının % 68'inden çürük, % 32'sinden ise şiddetli aşınmanın sorumlu tutulduğu (Lukacs: 1992, 1995), İznik topluluğundaki değerlerin sırasıyla % 69 ve % 31 olduğu belirlenmiştir (Erdal:

1996). Antandros topluluğunda dişözü odacığının dışa açılması apse ve ölüm öncesi diş kayıplarının önemli bir kısmının çürük kökenli olması (% 81), tarım topluluklarıyla uyum içerisinde olduğunu göstermektedir.

Antandros topluluğunda tahıl ağırlıklı bir beslenmenin olduğunu çağrıştıran göstergelerden birisi de mine hipoplazisidir. Dişlerin genelinde % 60,3, köpek dişlerinin % 98,4'ünde hipoplaziye rastlanması, toplulukta gelişimsel rahatsızlıkların oldukça yoğun olduğunu göstermektedir. Lezyon ön dişlerde daha yoğun olsa bile, bir diş ya da ona komşu olan birkaç dişle sınırlı kalmayıp, fizyolojik stresin seyir ve şiddetine bağlı olarak, gelişim esnasında bulunan bütün dişleri etkilemiş durumdadır. Ayrıca defekt, bireylerin alt ve üst çenelerindeki diş gruplarını benzer düzeyde etkilemiştir. Bu durum, toplulukta hipoplaziye neden olan gelişimsel rahatsızlıkların travma ve kalıtsal anomalilerden ziyade, fizyolojik streslere dayandığını göstermektedir. Nitekim, sıklığı % 1'in altında yer alan kalıtsal kökenli lezyonlarda, ağızda yer alan dişlerin tamamı belirgin derecede gelişim bozukluğu göstermektedir. Süt ve daimi dişleri benzer biçimde etkileyen kalıtsal kökenli hipoplaziler, defekte neden olan kalıtsal anomalilerle birlikte ele geçmektedir. Lokalize travmalar ise, travmanın geliştiği bölgeye göre bir ya da bir kaç dişle sınırlı kalmaktadır. Lokalize travmaya dayalı lezyonlar, Antandros topluluğunda gözlemlenenin tersine, yalnızca travmanın olduğu yaş dilimiyle sınırlı kalmakta, periyodik biçimde ortaya çıkmamaktadır (El-Najjar ve ark. 1978; Skinner ve Hung: 1989; Lanphear: 1990; Martin ve ark. 1991; Moggi-Cechi ve ark. 1994). Bu özellikleri nedeniyle, Antandros topluluğundaki mine kusurlarının kalıtsal ve travmaya dayalı lezyonlar olmadığını söylemek mümkündür. Yetersiz, dengesiz ve düzensiz beslenme, ateşli ve salgın hastalıklar gibi fizyolojik stresler sonucunda periyodik olarak bireyleri etkileyen mine hipoplazileri, genellikle tarım toplumları ve düşük sosyoekonomik gruplarda yoğun biçimde ortaya çıkmaktadır (El-Najjar ve ark. 1978; Skinner ve Hung: 1989; Goodman ve ark. 1980, 1984, 1987, 1990; Cutress ve Sucling: 1982; Corruccini ve ark. 1985; Lanphear: 1990). Antandros topluluğunda ortaya çıkan hipoplazilerin biçimi, diş gruplarına göre dağılımı ve sıklığı yoğun tarım topluluklarıyla benzerlikler sergilemekte, diğer çene ve diş lezyonlarından elde edilen bulgularla da örtüşmektedir.

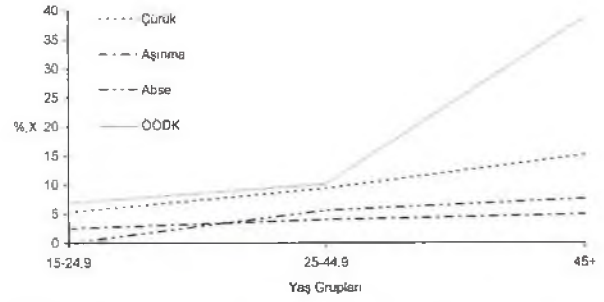
Bütün bu veriler dikkate alındığında Antandros topluluğunun beslenme biçiminin tarıma dayalı bir yaşam biçiminin ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Topluluk, içeriğinde şeker barındıran, yapışıcı nitelik taşıyan karbonhidrat ağırlıklı bir beslenmeye yönelmiştir. Yenilen besinler görece iyi işlenmiş ve içerisindeki yabancı partiküllerden önemli ölçüde arındırılmıştır. Yüksek oranda çürük yapıcılarının tüketildiği bir beslenme alışkanlığı, topluluğun ağız sağlığının bozulmasına zemin hazırlamıştır. Ancak topluluğun ağız sağlığının bu denli kötü olması, yalnızca tarıma dayalı yaşam biçimi ve beslenme alışkanlıklarının bir sonucu değildir. Birçok lezyonun yağla pozitif yönde bir korelasyon göstermesi (Moore ve Corbett: 1971; Walker ve ark. 1991; Larsen ve ark. 1991; Kelley ve ark.

1991; Sledzik ve Moore-Jansen: 1991), zamanla lezyonların sıklığı ve boyutlarında artışa yol açmaktadır. Antandros topluluğunda çürük, apse ve ölüm öncesi diş kaybı sıklıkları ile aşınmanın ortalama değerlerinin genç bireylerden yaşlılara doğru artış göstermesi, yaşlanma süreci ile lezyonun gelişimi arasında güçlü bir ilişkinin bulunması (Çizim: 8), toplulukta ağız sağlığının kötü olmasının nedenini açıklar niteliktedir.

Diş lezyonlarının sıklığı ve gelişim dereceleri, Antandros topluluğunda cinsler arasında belirgin farklılıkların var olduğunu göstermektedir. Bu durumun birkaç temel nedeni olabilir. Birincisi, kadın ve erkeklerin yaşam biçimi ve beslenme alışkanlıklarındaki farklılıklar; ikincisi, genetik farklılıklar; üçüncüsü ise demografik yapıda ortaya çıkan farklılıklardır.

İki cinsin iş bölümüne dayalı yaşam biçimleri, beslenme alışkanlıkları ve hatta öğün sıklıklarında bazı farklılıkların bulunduğu ve bunun ağız sağlığına yansıtıldığı yaşıyan ve iskelet topluluklarındaki çalışmalarla ortaya konmuştur (Larsen ve ark 1991; Lukacs: 1996). Eve dayalı yaşam biçimine bağlı olarak besin hazırlama, yemek pişirme ve çocuk bakımında aktif rol üstlenen kadınların erkeklerden daha fazla çürük yapıcılarla karşı karşıya kalmalarını sağlamakta; sonuç olarak diş çürükleri ve buna dayalı lezyonların sıklığı kadınlarda yoğunlaşmaktadır (Larsen ve ark. 1991; Lukacs: 1996). Buna karşın erkeklerin günlük işlerinin ev dışındaki aktivitelerle dayanması, daha fazla besin tüketmeleri, çığırma kaslarının şiddeti, bu cins grubunda dişlerin fazla aşınmasına neden olabilmektedir (Walker ve Hewlett: 1990; Kelley ve ark. 1991; Larsen ve ark. 1991; Lukacs: 1996 vd.). Larsen ve ark (1991), 24 iskelet topluluğundan 19'unda kadınlarda erkeklerden daha yüksek çürük sıklığının bulunduğunu belirlemiştir. Diş çürüğü sıklığının erkeklerden ziyade kadınlarda yüksek olması evrensel bir durum olmamakla birlikte, bu yapının ortaya çıkmasında kültürel davranışların, kadınlarda dişlerin erken sürmesi, gebelik ve menapoz gibi durumları içeren fizyolojik faktörlerden daha etkili olduğu vurgulanmaktadır (Larsen ve ark. 1991; Lukacs: 1996). Birçok toplulukta da erkeklerdeki aşınma sürecinin kadınlardan daha hızlı olduğu belirlenmiştir. Antandros topluluğunda, özellikle diş çürüğü sıklığının erkeklerde yoğunlaşması, buna karşın şiddetli aşınma biçiminin yaygın olarak kadınlarda rastlanması gibi bulgular, birçok araştırmanın bulgularıyla da çelişmekte (Bkz. Larsen 1983; Walker ve Hewlett: 1990; Lukacs: 1992, 1996 vd.), iş bölümü ve beslenme alışkanlıklarının topluluğu oluşturan cinslerde lezyonların sıklığında ortaya çıkan farklılığı tek başına açıklamada yetersiz kalmaktadır. Topluluğun genetik açıdan nispeten homojen olması, sorunun bu yol ile açıklanmasını olanaksız hale dönüştürmektedir.

Toplulukta yer alan kadınların erkeklerden daha yaşlı bireylerle temsil edilmesi, iki cins arasında ortaya çıkan farklılığın nedeni olarak görülmektedir. Yaşlıların genç bireylere oranla daha kötü ağız sağlığına sahip olmaları bu görüşün temelini oluşturmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, Antandros topluluğunda kadınların önemli bir kısmının yaşlı olması, diş çürüğüne bağlı apse ve ölüm öncesi diş kaybı lezyonlarının

Çizim-8: Antandros Topluluğunda Bazı Diş Lezyonlarının Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

erkeklerden daha yüksek oranlara ulaşmasına zemin hazırlamıştır (Tablo: 1; Çizim: 6). Çürük sıklığının kadınlarda daha düşük çıkması ise, çürüğe sahip dişlerin önemli bölümünün yaşla birlikte ölüm öncesi aşamada kaybedilmesinde yatmaktadır. Nitekim, kadınlarda % 36,4'e ulaşan ölüm öncesi diş kaybı, erkekler için belirlenen değer (% 15,2) iki katından daha yüksektir. Bu ise, kadınlardaki gerçek çürük sıklığının erkeklerden daha yüksek olduğunu göstermektedir. Cinsler arasında aşınma skorlarında gözlenen farklılık, çürük sıklığında olduğu gibi, kadınların daha fazla aşındırıcı besinleri tüketmesinden çok, demografik özelliklerin bir sonucu gibi görünmektedir.

Sonuç olarak, Antandros topluluğunun tarıma dayalı yaşam biçimine sahip olduğu; insanların görece iyi işlenmiş, içerisindeki yabancı partiküllerden büyük oranda arındırılmış, yumuşak, yapışıcı yiyeceklerle, özellikle tahıl ağırlıklı besinlere dayalı beslenme modeline yöneldikleri söylenebilir. Bu tür bir beslenme modeli çürük ve çürüğe dayalı lezyonların gelişimine zemin hazırlamış, yaşlanma süreciyle boyut ve sıklık açısından artan lezyonlar, topluluğun ağız sağlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Dişlerin birbirlerine ve besinlere temasıyla başlayan aşınma süreci ağıza alınan görece düşük yoğunluktaki sert partiküllerin etkisiyle hızlanmış, çürük lezyonunda olduğu gibi yaşlanma süreciyle artmıştır. Cinsiyete dayalı iş bölümü ve beslenme alışkanlıklarıyla lezyonların sıklığı ve gelişim derecelerinde farklılıklar ortaya çıkmış; demografik yapının etkisiyle farklılıklar giderek belirgin hale dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Bouville C., TS. Constandse-Westermann ve RR. Newell (1983) Les restes humains Mesolithiques de l'Abri Corbille, Istres (Bouches-du-Rhone). *Bulletins et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris*, 13:89-110.
- Brothwell DR. (1981) *Digging up Bones*. London: Oxford University Press British Museum (Natural History).
- Corruccini RS., JS. Handler ve KP. Jacobs (1985) Chronological distribution of enamel hypoplasia and weaning in a

- Caribbean slave population. *Human Biology*, 57:699-711.
- Cutress TW. ve GW. Sucling (1982) The assessment of noncarious defects on enamel. *International Dental Journal*, 32:117-122.
- EI-Najjar YM., V. Desanti ve L. Ozebek (1978) Prevalence and possible ethiology of dental enamel hypoplasia. *American Journal of Physical Anthropology*, 48:185-192.
- Erdal YS. (1996) İznik geç Bizans dönemi insanların çene ve dişlerinin antropolojik açıdan incelenmesi. Ankara: HÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi),
- Erdal YS. ve İ. Duyar (1999) A new correction procedure for calibrating dental caries frequency. *American Journal of Physical Anthropology*, 108:237-240
- Eroğlu S. (1998) Sardis Roma-Bizans toplumlarında diş hastalıkları ve ağız sağlığı. Ankara: AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Goodman AH., G.J. Armelagos ve J.C. Rose (1980) Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois. *Human Biology*, 52:515-528.
- Goodman AH. ve ark. (1987) Prevalence and age at development of enamel hypoplasias in Mexican children. *American Journal of Physical Anthropology*, 72:7-19.
- Goodman AH., DL. Martin G.J., Armelagos ve G. Clark (1984) Indications of stress from bone and teeth. M.N. Cohen ve G.J. Armelagos (Eds.), *Paleopathology at the Origins of Agriculture*. Orlando: Academic Press, Inc., 13-49.
- Goodman AH. ve J.C. Rose (1990) Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures. *Yearbook of Physical Anthropology*, 33:59-110.
- Güleç E. (1987) Yan Dilkaya iskeletlerinin paleoantropolojik incelenmesi. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 4:369-380.
- Güleç E. (1989) Panaztepe iskeletlerinin paleoantropolojik ve paleopatolojik incelenmesi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 28: 73-95.
- Güleç E., A. Sevim, İ. Özer ve M. Sağır (1998) Klazomenai'de yaşamış insanların sağlık sorunları. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 8:133-152.
- Güney, H. (1994) Aşvan Kale ve Panaztepe iskeletlerinde diş yapısı. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hall RL., R. Morrow ve J.H. Clarke (1986) Dental pathology of prehistoric residents of Oregon. *American Journal of Physical Anthropology*, 69:325-334.
- Hardwick JL. (1960) The incidence and distribution of caries throughout the ages in relation to the Englishman's diet. *British Dental Journal* 108:9-17.
- Hillson S. (1990) *Teeth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hillson S. (1996) *Dental Anthropology*, Cambridge: University of Cambridge.
- İsler R., J. Schoen ve MY. Işcan (1985) Dental pathology of a prehistoric human population in Florida. *Florida Scientist*, 48 (3):129-139.
- Işcan MY., SR. Loth ve RK. Wright (1984) Age estimation from the rib by phase analysis : White males. *Journal of Forensic Sciences*, 29:1094-1104.
- Işcan MY., SR. Loth ve RK. Wright (1985) Age estimation from the rib by phase analysis : White females. *Journal of Forensic Sciences*, 30:863.
- Işcan MY. (1989) Odontometric profile of a prehistoric Southeastern Florida population. *American Journal of Physical Anthropology*, 78:3-8.
- Kelley M.A. ve C.S. Larsen (1991) *Advances in Dental Anthropology*. New York: Wiley-Liss Publication.
- Kelley MA, DR Levesque, and E Weidl (1991) Contrasting patterns of dental disease in five early Northern Chilean groups. In Kelley MA. and CS. Larsen (eds): *Advances in Dental Anthropology*. New York, Wiley-Liss, Inc., pp. 203-213.
- Korkmaz D. (1993) Elazığ/Norçuntepe Demirçağı İskeletlerinde diş yapısı ve hastalıkları. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Krogman WM. ve MY. Işcan (1986) *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Illinois: Charles C Thomas.
- Lanphear KM. (1990) Frequency and distribution of enamel hypoplasias in a historic skeletal sample. *American Journal of Physical Anthropology*, 81:35-43.
- Larsen CS. (1983) Behavioral implications of temporal change in cariogenesis. *Journal of Archaeological Sciences*, 10:1-8.
- Larsen, CS., R. Shavit ve MC. Griffin (1991) Dental caries evidence for dietary change: an archeological context. M.A. Kelley ve C.S. Larsen (Eds.), *Advances in Dental Anthropology*, New York: Wiley-Liss, 179-202.
- Littleton J. ve B. Frohlich (1993) Fish-eaters and farmers: dental pathology in the

- Arabian Gulf. *American Journal of Physical Anthropology*, 92:427-447.
- Lukacs JR. (1989) Dental paleopathology: methods for reconstructing dietary patterns. M.Y. Işcan (Ed.), *Reconstruction of Life from Skeleton*, New York: Alan R. Liss Inc., 261-286.
- Lukacs JR. (1992) Dental paleopathology and agricultural intensification in South Asia: New evidence from Bronze age Harappa. *American Journal Physical Anthropology*, 87:133-150.
- Lukacs JR. (1995) The caries correction factor: A new method of calibrating dental caries rates to compensate for antemortem loss of teeth. *International Journal of Osteoarchaeology*, 5:151-156.
- Lukacs JR. (1996) Sex differences in dental caries rates with the origins of agriculture in South Asia. *Current Anthropology*, 37:147-153.
- Lukacs JR. ve LL. Minderman (1989) Dental pathology and agricultural intensification from Neolithic to Chalcolithic periods at Mehrgarh (Baluchistan, Pakistan). *South Asian Archaeology*, Madison: Prehistory Press (Monographs in World Archaeology, No:14), 167-179.
- Lukacs JR. ve JN. Pal (1992) Dental anthropology of Mesolithic hunter-gatherers: a preliminary report on the Mahadaha and Sarai Nahar Rai dentition. *Man and Environment*, 17 (2): 45-55.
- Martin DL., AH. Goodman GL., Armelagos ve AL. Magennis (1991) *Black Mesa Anasazi Health: Reconstructing Life from Patterns of Death and Disease*. Illinois: Southern Illinois University at Carbondale Center for Archaeological Investigations. Occasional Paper No.14.
- Meiklejohn C., C. Schentag, A. Venema ve P. Key (1984) Socioeconomic change and patterns of pathology and variation in the Mesolithic and Neolithic of Western Europe: some suggestions. MN. Cohen ve G.J. Armelagos (Eds.), *Paleopathology at the Origins of Agriculture*. New York: Academic Press, 75-100.
- Moggi-Cechi J., E. Pacciani ve J. Pinto Cisternas (1994) Enamel hypoplasia and age at weaning in 19th century Florence, Italy. *American Journal of Physical Anthropology*, 93:299-306.
- Molnar S. (1972) Tooth wear and cultur: a survey of tooth functions among some prehistoric populations. *Current Anthropology*, 13:511-526.
- Moore WJ. and ME. Corbett (1971): The distribution of dental caries in ancient British populations 1. Anglo-saxon period. *Caries Researches*, 5:151-168.
- Olivier G. (1969) *Practical Anthropology*. Illinois: Charles C Thomas Pub.
- Özbek M. (1995) Dental pathology of the prepottery Neolithic residents of Çayönü, Turkey. *Rivista di Anthropologia*, 73:99-122.
- Özbek M. (1997) Çayönü Tarım Toplumunda Diş Sağlığı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 31:181-216.
- Özeren Ö., F. Ünal ve A. Üner (1997) Antandros nekropolü 1995 yılı kurtarma kazısı. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*. VII: 161-178
- Scott GR. ve CG. Turner II (1988) Dental anthropology. *Ann. Rev. Anthropol.* 17:99-126.
- Skinner MF. ve JTW. Hung (1989) Social and biological correlates of localized enamel hypoplasia of the human deciduous canine tooth. *American Journal of Physical Anthropology*, 79:159-175.
- Sledzik PS. ve PH. Moore-Jansen (1991) Dental disease in Nineteenth century military skeletal samples. M.A. Kelley ve CS. Larsen (Eds.), *Advances in Dental Anthropology*. New York: Wiley-Liss Publication, 215-224.
- Smith P. (1972) Diet and attrition in the Natufians. *American Journal of Physical Anthropology*, 37:233-238.
- Turner II CG. (1979) Dental anthropological indications of agriculture among the Jomon people of central Japan. *American Journal of Physical Anthropology*, 51:619-635.
- Ubelaker D.H. (1989) *Human Skeletal Remains: Excavations, Analysis, Interpretation*. Washington: Smithsonian Institution, *Manuals on Archeology*, 2.
- Uzel I., B. Alpagut ve S. Kofçulu (1988) Arslantepe (Malatya) geç Roma dönemi iskeletlerinde diş çürüğü, aşınmalar ve periyodontal hastalıklar. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 3:31-54.
- Wahl J. (1981) Beobachtungen zur verbrennung menschlicher leichname. *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 2:271-279.
- Walker PL. ve BS. Hewlett (1990) Dental health, diet and social status among central African foragers and farmers. *American Anthropologist*, 92:383-397.
- Walker P.L., G. Dean ve P. Shapiro (1991) Estimating age from tooth wear in archaeological population. MA. Kelley ve CP. Larsen (Eds.), *Advances in Dental Anthropology*. New York: Wiley-Liss Publication, 169-178.
- White TD. ve PA. Folkens (1991) *Human Osteology*. San Diego: Academic Press.
- Yalman B. (1993) Antandros nekropol kazısı, Müze Kurtarma Kazıları Semineri III, 449-

DİPNOTLAR

- Yrd.Doç.Dr. Yılmaz Selim ERDAL, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü 06532, Beytepe/Ankara.
- 1 XX. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı'nda (Tarsus, 25-29 Mayıs 1998) bildiri olarak sunulmuştur.
- 2 Antandros iskelet topluluğunu gün ışığına çıkararak, laboratuvarımıza gönderen ve yayınlanmasına izin veren Bursa Müze Müdürü Sayın Özal Özeren başta olmak üzere müze çalışanlarına teşekkür ederim.
- 3 İncelenen soketlerden yalnızca %5.4'ünde apse mevcut iken ölüm öncesi diş kaybının oranı %17.5'tir. Diğer bir deyişle ölüm öncesi diş kayıpları için belirlenen oran apse sıklığının üç katını aşmıştır.
- 4 Antandros topluluğunu oluşturan bireylerin tamamı Akdeniz ırkının kaba ve narin yapıları grubuna girmektedir ve ırksal dağılım açısından cinsler arasında bir farklılık mevcut değildir.

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ KOLLEKSİYONUNDAKİ

ANAZARBUS SİKKELERİ

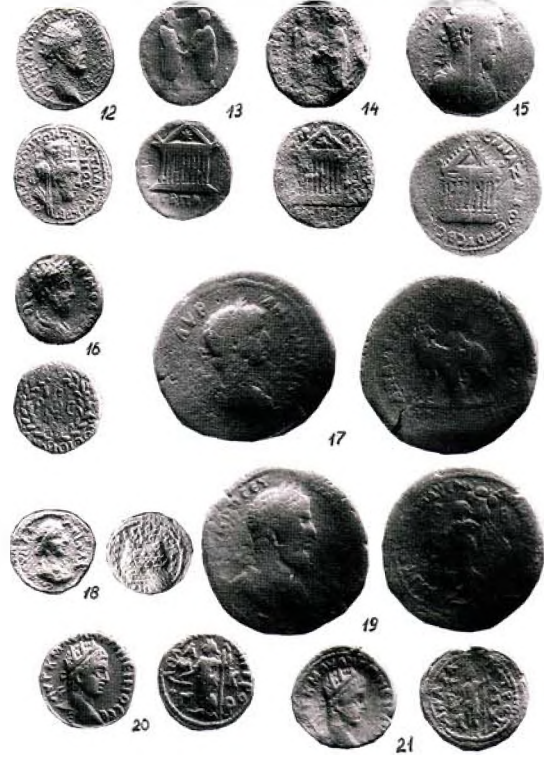
Anadolu Medeniyetleri Müzesi sikke kabinesinin son yıllarda Kilikya sikkeleri açısından hayli zenginleşmiş olduğunu söylemek isterim. Bölge sikkeleri üzerine müzemizin 1992 yıllığında bir makale yazmıştım¹. Söz konusu bu makalede Kilikya bölgesinin 16 ayrı şehrine ait 110 sikkeyi tanıtmış ve Kilikya'nın Roma Dönemi şehir darpları hakkında bilgiler sunmuştum. 1992 yılından 1997 yılına gelinceye kadar müzemizin Kilikya sikkeleri koleksiyonu üç kat daha artmıştır. Bu yeni koleksiyonumuzun sikkelerini görmüş olan değerli dostum ve özellikle Kilikya konusundaki uzmanlığıyla tanınan Edoardo Levante bu sikkeler içerisinde bugüne kadar hiç tanınmayan yeni tip şehir sikkelerinin olduğunu gördü ve bunları yayınlamama bana tavsiye etti. İşte bu nedenle bir kez daha tüm Kilikya sikkelerini yayınlamayı düşünüyorum ve bunun için hazırlıklar yapıyordum. "Türk Arkeoloji Dergisi" için bir makale hazırlamam söz konusu olduğunda, "Anazarbus Şehir Sikkeleri"ni yayınlamayı uygun buldum.

Önce seksiyonumuzdaki tüm Kilikya şehir sikkelerini yeniden yayınlamayı düşünmüştüm, ama bu dergi için çok kapsamlı olacağından, en çok sayıdaki Tarsus sikkeleri ile Anazarbus sikkeleri arasında tercih yapmakta zorlandığımı söylemek isterim. Fakat 1995 yılında satın aldığımız ve şimdi burada yayınladığımız 28 adetlik "Anazarbus Definesi" tercihimizi Anazarbus'tan yana koymamızda başlıca etken olmuştur.

Burada bir önemli hususu da belirtmeliyim ki Kilikya sikkeleri üzerine son yıllarda hayli fazla sayıda yayın çıkmış olmasına rağmen, bu makalemizde de görüleceği gibi henüz yayınlanmamış yeni tipleri bulmak mümkün olabilmektedir.

Kilikya sikkeleri üzerine ilk kapsamlı katalog 1900 yılında yayınlanmış olan ünlü British Museum Kataloğu'dur. Daha sonra 1942 yılında Danimarka Ulusal Müzesi'nin 43 ciltten oluşan SNG Copenhagen serileri içindeki 33. cilt Lycaonia-Cilicia kataloğu bunu izler. 1968 yılında tamamlanan 18 ciltlik Almanların ünlü SNG von Aulock kataloglarındaki 13. kitaptaki Kilikien takip eder. Hans Von Aulock tarafından

Anadolu'nun her köşesinden derlenmiş ve İstanbul'da toplanmış olan bu koleksiyon, Von Aulock'un 1976 yılında ölümünden sonra, İstanbul'da tümüyle korunamamış ve Avrupa'nın büyük müzelerinin sikke kabineleri tarafından paylaşılmıştır. Von Aulock'un bir koleksiyoncu olarak toplayıp biriktirdiği ve ölümünden önce de tasnif edip yayınladığı bu 18 ciltlik eseri Anadolu nümizmatikliği üzerine yayın yapan bizlerin başvurduğu en güvenilir kaynak olma özelliğini halen sürdürmektedir. "İnsanlar ölümünden sonra eserleriyle yaşar" sözünü bana hep hatırlatır büyük üstadın 18 ciltlik bu kapsamlı eseri. Onu yaşadığı yıllarda çok tanımak isterdim. Fakat eserleriyle onu tanımak, eserlerinden faydalanmak ve eser üretmek de onu tanımış olmaya eşdeğerdir sanırım. Şimdi onun el verip yetiştirmiş olduğu Kilikya topraklarında uzun zaman yaşamış ve şimdi Paris'te oturan Türk Levantenini ünlü Nümizmat Edoardo Levante'nin 1986 yılında yayınlamış olduğu SNG Switzerland 1 Levante - Cilicia ve Supplement 1 (ilave katalog) ile Fransa'da 1993 yılında yayınladığı SNG France 2 Cabinet des Médailles - Cilicie isimli iki önemli yapıtına değinmeden geçmek olmazdı. Bu değerli üstat ile ilk kez 1994 yılında Münih'te "Anadolu Nümizmatikliği" konulu bir sempozyumda tanışarak dost olduk. Bu dostluğumuz 1995-1996 yıllarında benim bir bursla Paris'te bulunduğum dönemde daha da kuvvetlendi. Kendisinden nümizmatik konusunda feyiz aldım ve onun tanıdığı, şimdi aramızda olmayan ünlü nümizmatların hayat hikâyelerini dinlemekten çok etkilendim. Burada Kilikya sikkelerinin son yıllarda en büyük araştırmacısı olan Alman Nümizmat Prof. Dr. Ruprecht Ziegler'in Kilikya konusundaki birkaç makalesinin yanında, doçentlik tezini Anazarbus darphanesi üzerine yaptığından özellikle bahsederek, 1993 yılında Viyana'da yayınlamış olduğu "Kaiser, Heer und Städtisches Geld. Untersuchungen zur Münzprägung von Anazarbos und anderer Ostkilikischer Städte, (Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr. 16), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1993" isimli

yayınından çok yararlandığımdan bahsetmek isterim. Bu kitap Anazarbus sikkeleri üzerine şimdiye kadar yazılmış en kapsamlı bilimsel eserdir. 374 sayfa olan bu eserde 843 Anazarbus sikkelerinin fotoğrafı ve katalog bilgileri de yer almaktadır.

Dr. Ziegler'in 1993 yılında yayınlamış olduğu bu eserinde Anazarbus üzerine o güne kadar yayınlanmış tüm yayınlar, satış katalogları dahil taranmıştır. Dünyanın tüm önemli numizmatik kabinelerinde ve özel koleksiyonlarda çalışılmıştır. Onbinlerce örnekten hareketle istatistiksel tablolar çıkarılmıştır. Anadolu numizmatikliğinde en çok araştırılan ve yazılan bölge olmasına rağmen, Kilikya sikkelerinin zenginliği hiç tükenmemiştir. Her araştırmacı tıpkı Çukurova'nın verimli topraklarını eken çiftçi gibi her defa bereketli ürünlere sahip olabilmektedir.

Bu makedemizde Anazarbus'un 88 adet sikkelerini alıp incelemekteyiz. Bu sikkelerden 28 adeti müzemizce, 1995 yılında satın alınmış bir definedir. Bu definenin daha büyük olabileceğini düşünüyorum. Çünkü defineyi müzeye satan antikacı bu sikkeleri satın alırken bulan kişiden içlerinde temiz olan bu bronz paraların bir kısmını seçip aldığını bize söylemişti. Bu define içerisindeki sikkeler Severus Alexander (M.S. 222-235) ile Valerianus I (M.S. 253-260) arasındaki imparatorların sikkelerini kapsamaktadır. Bu demektir ki define "Askerler Devrine" aittir. Roma İmparatorluğu'nun bu devirde başlayan Part Savaşları hayli uzun sürmüş ve birçok Romalı imparator bölgeye gelerek Part Savaşlarına katılmıştır. Askerler Devrinde Kilikya birçok Roma imparatorunu konuk etmiştir. Bu savaşlarda bazen Partlar, bazen de Romalılar galip gelmişlerdir. Bu nedenle, Kilikya şehirleri askerin ihtiyacını karşılamak için çok sikke bastırmışlardır. Definedeki en geç sikke Valerianus'a

aittir. Valerianus 260 yılında Antiochia'da bulunuyordu ve Mezopotamya'ya kadar ilerlemiş olan Partlar üzerine bir saldırı kararı aldı. Fakat Edessa (Urfa) önünde ordugâh kuran Part Kralı Şapor karşısında daha fazla dayanamayarak kendisini Samosata kalesine zor attı. Burada günlerce kuşatma çemberinde kaldı ve Şapor'dan uzlaşma isteğinde bulundu. Bunun üzerine, Şapor bizzat Valerianus ile görüşmek istediğini bildirdi. Valerianus buna uydu, fakat buluşma esnasında Partlarca esir edildi. Valerianus'un esir edilmesi, doğu eyaletlerini Partların insafına bırakmıştı. Antiochia'dan sonra Tarsus zaptedilmiş, Cappadocia Caesarea da (Kayseri) Part ordularının eline geçmiştir².

Definenin Kayseri il hudutları içerisinde bulunması, Anazarbus'un Cappadocia bölgesine sınır bir Cilicia şehri olması ve definedeki en son sikkenin Valerianus I (253-260) tarihini taşıması yukarıda açıklamış olduğumuz tarihsel olaylarla ilişkili olmalıdır. Bu definenin Valerianus devri sonunda veya Gallienus dönemi başlarında toprağa gömülmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu definede olduğu gibi düzenli bir kronoloji veren ve de tek bir şehrin sikkelerini kapsayan bu tür define gruplarının pek sıklıkla bulunmadığını düşünürsek definenin bize şehir darpları konusunda önemli bilgiler sunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kilikya sikkeleri konusunda şimdiye kadar 120'ye yakın makale ve 10 adet kadar da SNG katalogları yayınlanmıştır. Bu 120 makalenin biri hariç diğerlerinin tümü dışarıda yayınlanmış olup, Almanca, Fransızca ve İngilizce'dir. Kilikya üzerine yapılan ve çeşitli şehirleri kapsayan bu 120 yayının 6'sı Anazarbus üzerinedir³. Bu sayıyı vermemin nedeni Anadolu numizmatikliği üzerine en çok sayıda yayına sahip olan Kilikya'nın Türkçe yayınının çok az olmasıdır. Bu ilk Türkçe yayını

1992 müze yıllığında (Bkz. Dipnot no. 1) gerçekleştirmiştim.

GENEL DEĞERLENDİRME

Tüm Kilikya şehir sikkelerinde olduğu gibi Anazarbus sikkeleri üzerinde de çoğunlukla bölgesel tarih olan era rakamları görülmektedir. Sikkeler üzerindeki bu era tarihleri sayesinde, sikkelerin hangi yılda darp edilmiş olduğunu kolayca öğrenebiliriz.

Bölgelerin ve bölge şehirlerinin her birinin değişik era başlama tarihleri olup, bu tarih bölgedeki önemli bir olayın anısının başlangıç tarihi olarak seçilmektedir. Bu sayının ilk rakamı da doğâl olarak 1 (Yunanca A harfi) ile gösterilmiştir.

Kilikya'daki epigrafik ve nümizmatik yazıtlarda, Kilikya erasının başlangıç tarihi M.Ö. 67/66 yıllarından başlamaktadır. Bu tarih büyük Pompeius'un Kilikya'ya gelip yeni Roma eyalet düzenlemelerini yaptığı yıl olarak seçilmiş olmasına karşın, sikkeler üzerinde Anazarbus erası M.Ö. 19 yılından itibaren başlamaktadır. Bundan da Anazarbus darphanesinin M.Ö. 19 yılında sikke basmaya başlamış olduğunu anlamaktayız. Sikkeler üzerindeki bu era tarihini miladî yıla çevirdiğimizde her imparator'un adına basılmış olan sikkelerin tarihini kolayca buluruz. İşte bu kesin tarihli sikkelerin arkeolojik bir çalışmada bulunduğu tabakanın ve yanında beraber bulunduğu diğer objelerin tarihlenmesinde ne kadar önemli bir yazılı belge olduğunu hatırlatmak isterim.

Kataloğumuzdaki sikkelerin tasnifi ve sıralanması era tarihleri baz alınarak kronolojik olarak düzenlenmiştir.

Greko-Romen diyede isimlendirilen Roma dönemindeki Anadolu şehir sikkelerinin değer birimleri

nümizmatik dünyasında halen tartışılmaya devam etmektedir. Roma Senatosu'nun kararı ile basılan Latince yazıtlı devlet sikkeleri olan bronzların esas birimi As diye isimlendirilmektedir. Bunların alt katları semis, triens, quadrans ve üst katları dupondius, sestertius olarak belirlenmiştir.

Bronz şehir sikkerinin asıl birimi ise Assariadır. Assarianın ağırlığı takriben 4.00gr. veya 5.00gr. arasında değişmektedir. Alt ve üst katları ağırlıklarına göre, aynen Grek gümüş sikkesi drahmi'nin alt ve üst katlarında olduğu gibi Yunanca rakamlarla ifade edilir. Örneğin alt katları hemiasaria (yarım) ve üst katları diasaria (iki), trihemiasaria (üç yarım) ve tetrassaria (dört) v.s. gibi isimler alır.

Kataloğumuzda yer alan sikkelerin birimlendirilmesinde Ziegler'in Anazarbus kitabındaki tasnife uyulmuş ve yön işaretleri içinde saat katranındaki 1-12 rakamlarının yönleri esas alınmıştır.

Kataloğumuzun 1 ve 2 No.lu sikkeleri birçok kitapta Cappadocia'daki Caesarea şehrine verilmiş olmasına karşın, 1992 yılında yayınlanan RPC'de⁴ bu sikke KAICAPEQN isminden dolayı ANAZAPBEQN-KAICAPEQN olarak, Anazarbus'a verilmiştir. Fakat bu sikke üzerindeki era yılı 5 olarak okunmaktadır. Hal böyle iken, tartışmasız Anazarbus'a verilen Claudius sikkelerinde era tarihi 67 olarak okunmaktadır. İşte bu yüzden RPC'de Anazarbus'a verilmiş olsa da bu sikke Cappadocia Caesarea'ya ait olmalıdır.

38 No.lu sikkenin arka yüz tipi ilk defa burada görülmekte olup, ünik bir sikkedir. 3 nolu sikke yeni tip ve 63 No.lu sikkenin arka yüzünde betimlenmiş olan su yolu köprüsü (aquaeductus) olan tip ise nadir örneklerdendir.

ANAZARBUS DARPANESİ: Bu antik kent Anazarbus veya Caesarea ad Anazarbum isimleriyle tanınır. Kent bir kayalık tepenin eteğinde kurulmuş ve kayalık tepe şehrin akropolünü oluşturmaktaydı. Aşağıda kataloğumuzun 5 no.lu sikkesinin arka yüzünde bu akropol betimlenmiştir. Akropolü iki yandan iki dere çevirip korumaktadır. Bu iki akarsu biraz güneyde birleşip Pyramus Irmağı'nı oluşturmaktadır. Yakın zamana kadar Adana İli, Kozan İlçesi'ne bağlı olan Anavarza Köyü'nün isminin Dilekkaya olarak değiştirilmiş olduğunu da burada belirtmek isterim. Kent, Caesarea ismini büyük ihtimalle M.Ö. 19 yılının sonlarında almıştır. Az sayıdaki ANAZAPBEΩN yazıtlı otonomları hariç tutarsak, genelde tüm sikkeler Roma İmparatorluk Döneminde basılmışlardır. **Tipler:** Kentin sikkeleri, yazıtları ve tiplerleri açısından dikkat çekicidir. Bu tip zenginliği açısından Anazarbus Tarsus'la adeta yarışmaktadır. Ama bazı alanlarda, örneğin Γ.Γ ve Γ.Β rakamlı kalıpların kullanılmasında Anazarbus bir ilki başlatmıştır. Kentin darphanesi Claudius'tan Gallienus'a kadar kesintisiz faaliyetini sürdürmüştür. ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ (ΤΩΝ) ΠΡΟΣ ΤΩ ANAZAPBΩ veya ANAZAP., diye ANAZAPBEΩN - ANAZAPBΩV ve ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ yazan kalıplardan, ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ ismi Commodus devrinde kalıplardan silinmiştir. Caracacalla dönemi Plautilla sikkesiyle ilk defa ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ (ANAKENT) ismi sikkeler üzerinde görülmeye başlamıştır⁵. Kilikya'nın Tarsus olan bölge başkentliği Caracalla devrinde Anazarbus'a geçmiştir. Caracalla dönemi sikke yazıtları çok çeşitli olup, ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ, (ΕΘΝΟΥΣ), ΕΝΔΟΞΕΩΝ, ΤΙΜΙΩ, ΡΩΜ., ΤΡΟΠ. Κ. Ε. Κ. (ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΚΙΛΙΚΙΑΝ), Α.Κ.Μ., ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΝ, Agonistik kaplar ve bayramlarla ilgili olarak; ΑΝΤΩΝΙΝΙΑΝΑ ΠΡΩΤΑ ΤΗΣ

ΟΙΚΟΜΕΝΗΣ, ΕΠΙΝΕΙΚΙΑ, ΙΕΡΟΣ ΟΙΚΟΜΕΝΙΚΟΣ, ΙΕΡΟΣ ΙΣΕ., ΑΔΡΙΑΝΙΟΣ ΟΙΚΟΜΕΝΙΚΟΣ, ΔΕΚΙΟΣ ΟΙΚΟΜΕΝΙΚΟΣ, ΟΛΥΜΠΙΑ, ΣΕΒΑΣΜΙΑ, ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΙΑ (Gynasiarch içinde zeytinyağı bulunan bir havuzun önünde). ΕΘΝΟΥΣ sıfatı bir Severus Alexander sikkesinde görülür. Diadumenian zamanında, ΕΝΔΟΞΕΩΝ sıfatı belirir. Bazen Α. Μ. Κ. kısaltmasının önünde veya arkasında Τ harfine rastlanır ki bu herhalde anlamı hâlâ bilinmeyen ΤΙΜ. kısaltmasıdır. Yine ilk defa ΝΕΩΚΟΡΟΝ (imparator adına tapınak yaptıрма hakkı) ünvanı olan sikkeyi Caracalla'da görüyoruz. sikkelerin arka yüz tiplerinde çoğunlukla şunlara rastlamaktayız: Önünde iki dişi figür duran ve bir diğer dişi figür tarafından taçlandırılan Tykhe ve alta yüzen ırmak tanrısı Pyramus (bu sikke Tarsus'un 3 Eparchiae'li sikkesinden kopye edilmiştir); Oturan Tykhe Eparchiae'lerin üç heykelini tutar; Serapis büstü; Serapis oturur vaziyette ve yanında kerberos köpeği; Pyramus ırmak Tanrısı; Üzerinde bir kale bulunan kayalık tepe önünde Zeus Olybris büstü; tetrastyle, decastyle, oktostyle ve çiftli tapınaklar; Biga üzerinde Nike; Çıplak ve koşan at figürleri; İmparator quadriga üzerinde; Mithra kültü ile ilgili zodiak işaretleri ve tapınaklar; Boğa önünde duran Amazonvari bir dişi figür; Üç güzeller; Oturan ve önündeki vazodan kura çeken Koinoboulion figürü; Aslan üzerine yan yatmış Dionysos; Keçi burcu (Capricorn); Selene büstü; Ay ve yıldız; Yılanların çektiği biga üzerinde Triptolemos; Trophy ve esirler; Oyun ve bayramları sembolize eden agonistik kura vazoları ve daha birçok simgeyi Anazarbus sikkelerinde görmek mümkündür⁶.

Anazarbus sikkelerinde kent kurumları, zafer kutlamaları ve önemli olayların anısı için yazılmış pek

çok yazıt vardır. Bunlar bize kentin dini ve sosyal yaşamı hakkında hayli bilgi vermektedir. Anazarbus sikkeleri üzerine yapmış olduğum bu ikinci Kilikya yayınının, müzeci meslektaşlarım başta olmak üzere bu konunun meraklılarına ve yetişmekte olan nümizmatik öğrencilerine faydalı olmasını dilerim.

* Her zaman olduğu gibi fotoğrafları çeken, müzemiz fotoğrafçısı sayın Behiç Günel ve Hüseyin Şen'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

KATALOG

CLAUDIUS (M.S. 41-54)

1- Ö.Y. / TIBERIOC K[ΛAYΔIOC]KAICAP

Claudius'un taçsız başı sağa.

A.Y. / KAICPEΩN ETOYC - E (Era 5 = Yıl 41/2)

Anazarbus Tykhe'si kayalık üzerinde sağa oturuyor, buğday başağı tutuyor ve ayaklarının altında Nehir Tanrısı Pyramos yüzmektedir.

Env. 1121 - 376 ; Ref.:RPC no. 4086 ve Arslan 92, no. 8

AE Diassaria ; Ağır. : 8.68 gr. ; Çap : 25 mm. ; Yön : 12

2- Ö.Y. ve A.Y. 1 no.lu sikkenin aynı.

Env. 98-407/45-76 ; RPC no. 4086 ve Arslan 92, 9

AE Diassaria ; Ağır. : 12.86 gr. ; 24 mm. Yön : 12

3- Ö.Y. / [K]ΛAYΔI[OC] - KAICAP

Claudius'un taçsız başı sağa.

A.Y. / KAICA - PEΩN

Dört buğday başağı demeti.

ANAZARBUS DEFİNESİ

Env. 41-48/43-92 ; Ref. : - Yeni tip. Bkz., SNG Levante 1367 ve Ziegler Anazarbus 29.1 benzer. AE Hemiassaria ; Ağır. : 2.22 gr. ; Çap : 16.5 mm. ; Yön : 12

4- Ö.Y. / KΛAYΔI[OC] - KAICAP

Claudius'un taçsız başı sağa.

A.Y. / [KAI]CAPEΩN - ETOYC - [ZE ?] (Era 67 = Yıl 48/9)

Şehir Tykhe'sinin kule taçlı ve türbanlı büstü sağa. Env. 10-13/9-96 ; Ref. : - Yeni tip. Bkz. önyüz kalıbı için Siegler Anz. 29.1 no.lu sikkeye benzer. AE Assaria ; Ağır. : 6.30 gr. ; Çap : 21 mm. ; Yön : 12

5- Ö.Y. / ΓEPMANIKOC KAICAP

Claudius'un taçsız başı sağa.

A.Y. / KAICAPEΩN TΩ[N] ΠPOC TΩ ANAZAPBΩ ETOYC ZE (Era 67 = Yıl 48/9)

Zeus Olybris'in büstü sağa. Büstün gerisinde bir kayalık üzerinde Anazarbus kalesi ve iki kulesiyle birlikte ortada Zeus Tapınağı görülmektedir. Env. 10-13/6-96 ; Ref. : SNG Levante 1366 ve Siegler Anz. 36.1

AE Diassaria ; Ağır. : 16.83 gr. ; Çap : 30 mm. ; Yön : 3

DOMITIANUS (M.S. 81-96)

6- Ö.Y. / AVTOKAI ΘEYIOΣ [ΔO]MITIANOC [ΣE ΓE]P

Domitianus'un defne taçlı başı sağa.

A.Y. / KAICAPEΩN - Π ANAZAPBΩ / ET - OYC / ITP (Era 113 = Yıl 94/5)

Athena ayakta cepheden, başı sola, sağ eliyle mızrağına ve sol eliyle de geride kalkanına

dayanmaktadır.

Env. 10-13/7-96 ; Ref. : SNG v. Aulock 5473 ;
SNG Levante 1373 ; Ziegler Anz. 90 ve Arslan
92, 10
AE Triassaria ; Ağır. : 20.74 gr. ; Çap : 31.5 mm.
; Yön : 12

- 7- Ö.Y. ve A.Y. 6 no.lu sikke ile aynı kalıp.
Env. 204 -5/2- 89; Ref.: SNG v. Aulock 5473;
SNG Levante 1373; Ziegler Anz. 90 ve Arslan 92,
10
AE Triassaria ; Ağır. : 15.34 gr. ; Çap : 32 mm. ;
Yön : 12

- 8- Ö.Y. / [ΑΥΤΟ ΚΑΙ ΘΕ ΒΙ]ΟΣ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΣΕ
ΓΕΡ.
Domitianus'un defne taçlı başı sağa.
A.Y. / [ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ] Π ΑΝΑΖΑΡΒΩ ΕΤΟΥΣ - ΙΒΡ
(Era 112 = Yıl 93/4)
Elpis sola yürüyor, sağ elinde çiçek ve sol eliyle
de elbisesinin eteklerini tutuyor.
Env. 47-2/2-79 ; Ref. : SNG Paris 2., 2015-2017
; Ziegler Anz. 74.1 ve Arslan 92., 11
AE Assaria ; Ağır. : 8.01 gr. ; Çap : 25 ; Yön : 12

- 9- Ö.Y. / ΑΥΤΟ ΚΑΙ ΘΕ ΒΙΟΣ ΔΟΜΙΤΙΑΝ[ΟΣΣ]Ε ΓΕΡ.
Domitianus'un defne taçlı başı sağa.
A.Y. / ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ ΔΟΜΙΤΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ - ΙΒΡ (Era
112 = Yıl 93/4)
Domitia'nın büstü sola.
Env. 567-1 ; Ref. : SNG Paris 2., 2019-2020 ;
Ziegler Anz. 76.1 ; Arslan 92., 12
AE Assaria ; Ağır. : 8.75 gr. ; Çap : 22.5 mm. ;
Yön : 11

TRAJAN DÖNEMİ (M.S. 98-117)

10- Ö.Y. / ΚΑΙΣΑΡ Π ΑΝΑ-ΖΑΡ

Demeter büstü sağa, türbanlı, iki buğday başağı
ve haşhaş kapsülü tutuyor.

A.Y. / ΕΤ ΒΛΡ (Era 132 = Yıl 113/4)

Artemis Perasia büstü sağa, polos ve türbanlı,
yanan meşale tutuyor.

Env. 103-115/96-90 ; Ref. : BMC 21., s.31,2 ; Ziegler
Anz. 100.1; SNG Paris 2, 2026 ve Arslan 92, 6
AE Hemiassaria ; Ağır. : 3.54 gr. ; Çap : 18 mm.
; Yön : 12

11- Ö.Y. ve A.Y. 10 no.lu sikke gibi.

Env. 21-20/17-92 ; Ref. : Ziegler Anz. 101.1 ve
Arslan 92, no. 7

AE Hemiassaria ; Ağır. : 4.86 gr. ; Çap : 18.5 mm.
; Yön : 12

ANTONINUS PIUS (M.S. 138-161)

12- Ö.Y. / ΑΥΤ Κ Τ ΑΙ ΑΔ Π ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ ΣΕΒ / ΠΙ - ΠΙ

Antoninus Pius'un şua taçlı başı sağa.

A.Y. / ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΩ ΑΝΑΖΑΡΒ - ΕΤ ΗΟΡ (Era 178 = Yıl 159/60)

Şehir Tykhe'sinin kule taçlı ve türbanlı büstü sağa.
Env. 4 - 109/43-88 ; Ref. : SNG v. Aulock 5478
; SNG Levante 1387 ; Ziegler Anz. 133.1; Arslan
92,13

AE Assaria ; Ağır. : 8.73 gr. ; Çap : 23 mm. Yön
: 1

MARCUS AURELIUS (M.S. 161-180)

13- Ö.Y. / [ΣΕΒΑΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΚΑΙ ΟΥΗΡ - ΟΜΟΝΟΙΑ]

Marcus Aurelius ve Lucius Verus ayakta, karşılıklı
el sıkışıyorlar.

A.Y. / [ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΩ ΑΝΑΖΑΡ / ΕΤ ΒΠΡ
(Era 182 = Yıl 163/4)

Env. 475-1; Ağr. : Ref. : SNG v. Aulock 5479 ;
SNG Levante 1392 ; Ziegler Anz. 193.1 ; Arslan
92,15
AE Trihemiassaria ; Ağr. : 9.93 gr. ; 22.5 mm. ;
Yön : 6

- 14- Ö.Y. ve A.Y. 13 no.lu sikke ile aynı.
Env. 23-11/3-82 ; Ref. : Ziegler Anz. 193.1 ve 196.1
; Arslan 92, 16
AE Trihemiassaria ; Ağr. : 8.30 gr. ; Çap : 24
mm. ; Yön : 12

COMMODUS (M.S. 177-192)

- 15- Ö.Y. / [ΜΑΡ] ΑΥΡΗ - ΚΟ[ΜΟΔΟΣ] ΣΕΒ.
Commodus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / [ΚΑΙΣ ΤΩΝ ΠΡΟ]Σ ΑΝΑΖΑΡΒΩ ΕΤΟΥΣ
- ΒC (Era 202 = Yıl 183/4)
10 sütunlu (dekastyle) tapınak cepheden ve
alınlıkta kalkan.
Env. 186-16 ; Ref. : Ziegler Anz. 269.1 - 272.1
AE Triassaria ; Ağr. : 11.44 gr. ; Çap : 30 mm. ;
Yön : 11

- 16- Ö.Y. / [ΑΥΤΟ Κ Μ] ΚΟΜΟΔ[ΟΣ]
Commodus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / [ΑΝΑΖΑΡΒ]ΕΩ - ΕΤ ΘαΡ (Era 199 = Yıl
180/1)
Defne çelengi içerisinde yazı lejandı.
Env. 1780-297/128 ; Ref. : SNG Levante 1398 ;
Ziegler Anz. 210.1 - 222.1 ve Arslan 92, 17
AE Assaria ; Ağr. : 4.88 gr. ; Çap : 20 mm. ; Yön
: 6

CARACALLA (M.S. 198-217)

- 17- Ö.Y. / [ΑΥΤ Κ] Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΕΙ[ΝΟΣ]
Genç Caracalla'nın defne taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖΑΡΒΕΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟΝ / CΥΝΘΥCΙΑ
/ ΟΙ[ΚΟΜΕΝΗC] /
ΕΤ-ΗΙC (Era 218 = Yıl 199/200)
Bir boğa sola, başı sağa dönük ve boğanın önünde
ayakta, başında polos ve elinde çift başlı (bipennis)
balta tutan bir tanrıça durmaktadır.
Env. 74-104/41-90 ; Ref. : Ziegler Anz. 291.1
AE Pentassaria ; Ağr. : 22.65 gr. ; Çap : 38 mm. ;
Yön : 12

PLAUTILLA (Caracalla'nın karısı)

- 18- Ö.Y. / ΦΟΥ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ ΣΕ
Plautilla'nın büstü sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖΑΡΒΕΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ - ΕΤ ΑΚC
(Era 221 = Yıl 202/3)
Agonistik urne kabı (kura vazosu).
Env. 10-13/8-96 ; Ref. : SNG Levante 1411 ve
Ziegler Anz. 296.1
AE Assaria ; Ağr. : 5.05 gr. ; Çap : 20 mm. ; 12

MACRINUS (M.S. 217-218)

- 19- Ö.Y. / [ΑΥΤ] Κ Μ ΟΠ ΣΕΥ - ΜΑΚΡΕΙΝΟΣ ΣΕΒ

Macrinus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.

A.Y. / ΚΑΙΣ ΤΩΝ ΠΡ ΑΝΑΖ ΕΝΔΟ ΜΗΤ[ΡΟ] ΡΩΜ
ΤΡΟ / ΚΕΚ / ΓΒ / [ΕΤ - ΕΛC]
(Era 235 = Yıl 217)

Nike sola yürüyor, palmiye dalı ve trophy taşıyor.
Env. 150-16/12-87 ; Ref. : SNG Levante 1414 ;
Ziegler Anz. 341.1 - 346.1 ve Arslan 92, 18
AE Pentassaria ; Ağr. : 26.04 gr. ; 36 mm. ; Yön
: 1

ELAGABALUS (M.S. 218-222)

- 20- Ö.Y. / ΑΥΤ Κ Μ ΑΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ ΣΕΒ
Elagabalus'un şua taçlı başı sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖ ΑΡ[ΒΟΥ] ΜΗΤΡΟ / Α / Μ-Κ / Γ-Β
Dikaiosyne ayakta sola, terazi ve değnek tutuyor.
Env. 38-9/3-96 ; Ref. : SNG Levante 1431 (önyüz)
ve Ziegler Anz. 365.1
AE Trihemiassaria ; Ağr. : 7.55 gr. ; 22 mm. ; Yön
: 12

- 21- Ö.Y. / ΑΥΤ Κ Μ ΑΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ
Elagabalus'un şua taçlı başı sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖΑ ΜΗΤΡΟΠ - ΑΜΚ / ΓΒ
Zeus ayakta sola, çıplak, sağ elinde şimşek demeti
tutuyor, sol eliyle esasına dayanmakta ve solda
ayaklarının yanında kartalı.
Env. 554-1 ; Ref. : BMC 21, s. 34, no. 17 ; SNG
Levante 1431 ; Ziegler Anz. 366.1 ; Arslan 92, 19
AE Trihemiassaria ; Ağr. : 6.33 gr. ; 23 mm. ;
Yön : 6

- 22- Ö.Y. / ΑΥΤ Κ Μ ΑΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖ[ΑΡΒ ΜΗΤΡΟ]ΠΙ / ΑΜΚ / ΕΤ.ΘΛC
(Era 239 = Yıl 220/21)
Uç agonistik kura vazosu, ortadaki daha büyükçe.
Env. 20-34/11-86 ; Ref. : Ziegler Anz. 399.3 (arka
yüz) ve Arslan 92, 22
AE Triassaria (?) ; Ağr. : 12.37 gr. ; 27.5 mm. ;
Yön : 6

- 23- Ö.Y. / ΑΥΤ Κ Μ Α ΑΝΤΩΝΕ[ΙΝΟΣ]
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖΑΡ [ΜΗΤΡΟΠΟ] / ΓΒ / ΑΜΚ
Aslan ayaklı bir masa üzerinde üç agonistik kura
vazosu durmakta.
Env. 139-1 ; Ref. : SNG Levante 1424 ; Ziegler Anz.
400.1, 401,2 - 412.1 ve Arslan 92, 21
AE Triassaria (?) ; Ağr. : 14.67 gr. ; 29 mm. ; Yön
: 6

- 24- Ö.Y. / ΑΥΤ Κ Μ Α[ΥΡ ΑΝΤΩΝ]ΕΙΝΟΣ
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / ΑΝΑΖ ΜΗΤ[ΡΟΠΟ] / ΓΒ / ΑΜΚ
Triptolemos, yılanların çektiği bğa üzerinde sola.
Env. 166-79/70 ; Ref. : SNG Levante 1426 ve
Arslan 92, 20
AE Triassaria (?) ; Ağr. : 12.46 gr. ; 29 mm. ; Yön
: 6

25- Ö.Y. / AVK M AVAN TΩNEINOCCE
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHTPO / AMK / ΓB
Diği kurt sağa, Remus ve Romulus'u emzirmektedir.
Env. 51-30/8-87 ; Ref. : SNG Levante 1425 ;
Ziegler Anz. 417.1 ve Arslan 92, 24
AE Triassaria (?) ; Ağr. : 10.58 gr. ; 27 mm. Yön
: 12

26- Ö.Y. ve A.Y. 24 no.lu sikke gibi.

Env. 486 -1 ; Ref. : Ziegler Anz. 417.1 ve Arslan
92, 24
AE Triassaria (?) ; Ağr. : 10.09 gr. ; 28 mm. ; Yön
: 6

27- Ö.Y. / AVK MAY ANTΩNEINOCCE

Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBEOΩN / OIKOYMENI[KOC] / M-
A- / [K]
Masa üzerinde agonistik kura vazosu.
Env. 20-1-82 ; Ref. : Ziegler Anz. 421.4 ve Arslan
92, 26
AE Triassaria ; Ağr. : 13.10 gr. ; 30 mm. ; Yön :
12

28- Ö.Y. / AVT MAVP ANT[ΩNE]INOC [CEB]
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBO[VM]HTPO / AMK / Γ / B
Bir podyum üzerindeki bir tapınağın yandan ve
cepheden perspektif görünüşü önde 5 ve yanlarda
6 sütun var. Tapınağa girişte 4 sıra merdiven ve
alinlikta kalkan.
Env. 67-8/1-94 ; Ref. : Ziegler Anz. 424.1 ; SNG
Paris. 2064
AE Triassaria (?) ; Ağr. : 12.60 gr. ; 28 mm. ; Yön
: ?

29- Ö.Y. / AVT K M AVP AN - TΩNEINOC CEB
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.

A.Y. / [ANAZAPBOY] ENΔOC M[HTPO / AMK
/ ΓB
Nike biga üzerinde sağa.
Env. 2120-7/1 ; Ref. : Ziegler Anz. 434.2
AE Triassaria ; Ağr. : 11.67 gr. ; 33.5mm. ; Yön :
12

30- Ö.Y. / [AV K M AVP] ANTΩN[EINOC CEB]
Elagabalus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.

A.Y. / ANAZ. ENΔOC. MHTPOΠ. TPOΠ. A.M.K.
/ Γ-B
Defne çelengi içerisinde; ΔΗΜΙ / ΟΥΡΓΙΑ /
ANTΩNEI / NOV / ET.MC (Era 240=221)
Env. 1689-3/2-66 ; Ref. : Ziegler Anz. 468.2
AE Hexassaria ; Ağr. : 21.80 gr. ; Çap : 34.5 mm.
Yön : 6

IULIA MAESA (J. Domna'nın kızkardeşi,
Elagabalus ve Severus Alaxander'in büyükannesi)

31- Ö.Y. / IOYΛΙΑ MAICA CEB

Julia Maesa'nın büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBO[V] / Γ-B / AMK

Fil sağa yürüyor.

Env. 110-4/4 - 90 ; Ref. : Ziegler Anz. 352.1
AE Assaria ; Ağr. : 3.65 gr. ; Çap : 19 mm. ; Yön
: 6

SEVERUS ALEXANDER (M.S. 222-235)

32- Ö.Y. / AVT K M AV AΛEΞANΔPOC
Severus Alexander'in şua taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHTPOΠ / ΓB / ETOMC
(Era 249 = Yıl 230/31)

Çıplak at sağa yürüyor ve sol ayağını kaldırmış.
Env. 10-13/10-96 ; Ref. : SNG v. Aulock 5498
(benzer) ; SNG Levante 2090 (benzer) ; Ziegler
Anz.
523 (benzer). Severus Alexander için arka yüz
yeni tip.
AE Triassaria ; Ağr. : 13.03 gr. ; Çap : 28.5 mm. ;
Yön : 12

33- Ö.Y. / AVT K MA CEOY AΛ[EZANΔPOC]
Severus Alexander'in şua taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZA / PBOY MHΤ / ΓB / ET ΘMC (Era
249 = 230/31)

Üç agonistik kura vazosu ve içlerinde birer palmye
dalı.
Env. 44 - 2/2-90 ; Ref. : Ziegler Anz. 620.1 ve
Arslan 92, 29
AE Tetrassaria ; Ağr. : 13.65 gr. ; Çap : 28 mm.
; Yön : 6

34- Ö.Y. / AVT K MA[CEO]AΛEZANΔPOC
Severus Alexander'in şua taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZ ENΔOC MHTP / BT / ET.HMC (Era
248 = 229/30)

Nike iki atlı araba (biga) üzerinde sağa, çelenk ve
palmye dalı tutuyor.
Env. 93-12/9-87 ; Ref.: SNG v. Aulock ; SNG
Levante 1453 benzer ; Ziegler Anz. 621.4 benzer
ve Arslan 92, no. 27
AE Tetrassaria ; Ağr. : 15.24 gr. ; Çap : 29 mm.
; Yön : 6

35- Ö.Y. ve A.Y. 34 no.lu sikkenin benzeridir.
Env. 74-104/42-90 ; Ref. : Ziegler Anz. 621.4
benzer ve Arslan 92, no.28

AE Tetrassaria ; Ağr. : 14.54 gr. ; Çap : 29 mm.
; Yön : 3

36- Ö.Y. / AVT K M AV CEOY AΛEΞANΔPOC
Severus Alexander'in defne taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY / MHTPOΠOΛ - ΓB - ET
ΘMC (Era 249 = 230/31)

Sol kenarda bir tapınak ve önünde altar. Altar'ın
sağında ayakta imparator sola.

Yukarda sağa doğru uçmakta olan Nike imparatoru taçlandırıyor.
Env. 23-43/23-88 ; Ref. : SNG v. Aulock 5495 ; Ziegler Anz. 628a.1 ve Arslan 92, no. 30
AE Hexassaria ; Ağır. : 20.53 gr. ; Çap : 34.5 mm. ; Yön : 7

37- Ö.Y. / AVT KAMA AYCEO...[ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ]
Severus Alexander'in defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZAPBOY MH[TPO] ΓB / ET / ΘMC
(Era 249 = 230/31)
Nike, bir küre üzerinde, ayakta, sola. Çelenk ve palmiye dalı taşıyor.
Env. 98-27/2-96 ; Ref. : Ziegler Anz. 629.1
AE Hexassaria ; Ağır. : 22.32 gr. ; Çap : 33 mm. ; Yön : 12

38- Ö.Y. / AYT KAMAVP CEOY ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
Severus Alexander'in defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / MHT - POPYO / ΓB / ANAZAPBOY
Severus Alexander 8 atın çektiği araba üzerinde cepheden, başı sola, askerî elbise ve miğferlidir. Sağ elini kaldırmış halkı selamlıyor ve sol omuzunda trophy veya flama taşımaktadır. Tören arabasının atlarının 4'ü sağa ve 4'ü sola doğru galop durumdadır.
Env. 11-92/57-91 ; Ref. : Bu sikke ünük (Unique) olup, hiçbir yayında bulunamamıştır.
AE Hexassaria ; Ağır. : 20.87 gr. ; Çap : 34.5 mm. ; Yön : 12

JULIA MAMAEA (Severus Alexander'in annesi)

39- Ö.Y. / IOY.MA - [M]JEA CEB
Julia Mamaea'nın omuzu hilalli ve drapeli büstü sağa.
A.Y. / ANAZAP[BOY] MHTPO - ET HMC (Era 248 = Yıl 229/30)
Önde 11 sütunlu tapınak cepheden.
Env. 10-13/11-96 ; Ref. : SNG v. Aulock 5499 ; SNG Paris 2, 2097 ve Ziegler Anz. 512.1
AE Trihemiasaria ; 8.56 gr. ; Çap : 26.5 mm. ; Yön : 12

MAXIMINUS I (M.S. 235-238)

40- Ö.Y. / [AY K Γ IOY OVH MAΞ]IMEI[NO]C CEB
Maximinus I'in defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / [AN]AZAP / [BOY] yazısı yer çizgisi altında.
4 sütunlu (tetrastyle) tapınak cepheden. Ana girişin üzeri kemerli ve kemer içi istirdiye kabuğu şeklindedir. İki yanda sütunlar arasında, kaide üzerinde, poloslu ve ellerini başına kaldırmış kadın heykelleri (karyadit ?) durmaktadır. Karyadit'lerin durduğu sütunlar arası üçgen alınlıklıdır. Cella içersinde burçları ihtiva eden astroloji çemberi (Zodiak) vardır.
Env. 23-43/24-88 ; Ref. : SNG Levante 1481 ; Ziegler Anz. 660.3
AE Hexassaria ; Ağır. : 21.52 gr. ; Çap : 34 mm. ; Yön : 6

MAXIMUS Caesar, (M.S. 235-238)
41- Ö.Y. / Γ-IOYH[MAΞI]MOC KAI
Maximus Caesar'ın taçsız başlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZ. ENΔO. MHTPO ET ΔNC (Era 254=Yıl 235/36)
7 sütunlu tapınak cepheden ve alınlıkta yıldız.
Env. 17-47/46-93 ; Ref. : Ziegler Anz. 644.1
AE Triassaria ; Ağır. : 11.8 gr. ; Çap : 25 mm. ; Yön : 6

GORDIANUS III (M.S. 238-244)

42- Ö.Y. / AVT K M ANTΩNINOC ΓOPΔIANOC CEB
Gordian III'ün şua taçlı ve zırlı büstü sağa.
A.Y. / ANAZAPBO[V ENΔOI] MHTPO / ET AΞC
(Era 261 = Yıl 242/43)
Sivri külahlı bir adam (Ares ?) bir kaya üzerinde sola oturuyor. Sağ eliyle mızrak tutuyor ve sol eliyle kayalığa dayanmış.
Env. 154-27/10-86 ; Ref. : SNG Levante 1486 ; Ziegler Anz. 697.1 - 698.2 ve Arslan 92, no. 33
AE Hexassaria ; Ağır. : 21.16 gr. ; Çap : 31.5 mm. ; Yön : 6

43- Ö.Y. / AVT K M ANTΩNIOC ΓOPΔIANOC
Gordianus III'ün şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / [AN]AZAPBOY MHTPOΠO - ET / BZC
(Era 262 = Yıl 243/44)
Hermes ayakta sola, Caduceus ve para kesesi tutuyor.
Env. 1649-4/3-64 ; Ref. : SNG Levante 1488 ; Ziegler Anz. 717.2 ve Arslan 92, no. 36
AE Triassaria ; Ağır. : 10.49 gr. ; Çap : 26.5 mm. ; Yön : 1

44- Ö.Y. / AYT K MANT ΓOPΔIANOC CEB
Gordianus III'ün şua taçlı ve zırlı büstü sağa.
A.Y. / ANAZAPBO[V E]NΔOZ M[HTPO] - ET BZC
(Era 262 = Yıl 243/44)
Tykhe bir kayalık üzerinde sola oturuyor ve ayaklarının altında ırmak tanrısı yüzmekte.
Env. 39-8/6-91 ; Ref. : Lindgren I, no. 1441 ; SNG Levante 1487 ; Ziegler Anz. 720.1 ; Arslan 92, no. 34
AE Hexassaria ; Ağır. : 22.53 gr. ; 34 mm. ; Yön : 6

45- Ö.Y. ve A.Y. 44 no.lu sikkeye benzer.
Env. 39-8/7-91 ; Ref. : Ziegler Anz. 721.2 ; Arslan 92, no. 35
AE Hexassaria ; Ağır. : 20.61 gr. ; Çap : 34.5 mm. ; Yön : 1

PHILIP II (Caesar, M.S. 244-249)

46- Ö.Y. / [MI]OYΛΦIΛΠΠOC KAI[C]AP
Philip II'nin çıplak başlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZAPBOY MHTPOΠI / ET ΓZC (Era 263 = Yıl 244/45)
Env. 113-33/23-90 ; Ref. : BMC 21, Pl.VI, 12 ; Ziegler Anz. 726.7 - 728.1 ve Arslan 92, no. 37
AE Triassaria ; Ağır. : 11.07 gr. ; Çap : 26 mm. ;

Yön : 8

- 47- Ö.Y. ve A.Y. 46 no.lu sikkeye benzer.
Env. 4-109/54-88 ; Ref. : Ziegler Anz. 728.1 ve Arslan 92, no. 38
AE Triassaria ; Ağır. : 9.97 gr. ; Çap : 25 mm. ;
Yön : 1

HOSTILIAN (M.S. 251)

- 48- Ö.Y. / ΓΑΙ ΟΥ ΟC MECKVINTOC KAI
Hostilianus'un çıplak başlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZAPBOY ENΔ MHT ΘΞC (Era 269 = Yıl 250/51)
Çıplak Apollon ayakta, cepheden, başı sola, sol dirseğini bir sütunce üzerinde duran lire dayamaktadır ve sağ elinde ise yere doğru defne dalı tutmaktadır.
Env. 11-92/73-91 ; Ref. : SNG Levante 1503 ; SNG Paris 2, no. 2127 ve Ziegler Anz. 754.4
AE Diassaria ; Ağır. : 6.98 gr. ; Çap : 21 mm. ;
Yön : 1

VOLUSIAN (M.S. 251-253)

- 49-Ö.Y. / AV K OVOΛOYCIANOC CE
Volusianus'un defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZ . A. K. M. MHTP - ΓΓ / ET.OC (Era 270 = Yıl 251/52)
Keçi burcu (Capricorn) sağa koşuyor ve altında küre.
Env. 53-2/2-88 ; Ref.: Lindgren I, no. 1445 ; SNG Levante 1507 ; Ziegler Anz. 778.12 ve Arslan 92, 41
AE Diassaria ; Ağır. : 7.13 gr. ; Çap : 21 mm. ; Yön : 6

- 50- Ö.Y. ve A.Y. 49 no.lu sikkeye benzer.
Env. 23-43/34-88 ; Ref. : Ziegler Anz. 778.12 ve Arslan 92, 42
AE Diassaria ; Ağır. : 6.90 gr. ; Çap : 21 mm. ;
Yön : 12

51- Ö.Y. / AVT K OVOΛOCCIONOC CE

Volusianus'un defne taçlı başı sağa.

A.Y. / ANAZ AMK MHTP / ΓΓ

Çıplak Apollon ayakta cepheden, başı sola, sağ elinde yere doğru defne dalı tutuyor ve sol dirseğini sütunce üzerinde duran lire dayamaktadır.
Env. 39-8/4 - 91 ; Ref. : SNG Levante 1508,1509 ; Ziegler Anz. 775.1 ve Arslan 92, 40
AE Diassaria ; Ağır. : 7.40 gr. ; Çap : 21 mm. ; Yön : 4

VALERIANUS I (M.S. 253-260)

52- Ö.Y. / AVT K OY AΛEPHANOC

Valerianus'ın defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / [ANAZ]APBOY AMK ΓΓ - ETBOC (Era 272 = Yıl 253/4)

Çıplak Apollon ayakta cepheden, başı sola, sağ elinde yere doğru defne dalı tutuyor ve sol dirseğini sütunce üzerinde duran lire dayamaktadır.

Env. 63-12/9-91 ; Ref. : Lindgren I, A1445A ; Ziegler Anz. 803.18 ve Arslan 92, 39
AE Diassaria ; Ağır. : 7.43 gr. ; Çap : 21 mm. ; Yön : 6

53- Ö.Y. / [AVT K OY]AΛEPHANOC CE

Valerianus'ın şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY EN ΔOC MHT / ΓΓ / AMK T / [ETBOC]

Şehir Tykhe'si ayakta sola, türbanlı ve örtülü giyinmiş. İki eliyle beraber kura vazosu tutuyor.
Env. 63-12/8-91 ; Ref. : BMC 21, Pl. VII, 3 ; SNG v. Aulock 5513 ; SNG Levante 1521, 1522 ; Ziegler Anz. 806.34 ve Arslan 92, 45
AE Triassaria ; Ağır. : 10.88 gr. ; Çap : 23.5 mm. ;
Yön : 11

54- Ö.Y. ve A.Y. 53 no.lu sikkeye benzer.

Env. 1682-43/15 ; Ref. : Ziegler Anz. 806.34
AE Triassaria ; Ağır. : 12.16 gr. ; Çap : 24.5 mm. ;
Yön : 5

55- Ö.Y. / AVT K OY AΛEPHANOC CE

Valerianus'ın şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHT / AMK / ΓΓ / - ETBOC (Era 272 = 253/54)

Şehir Tykhe'si ayakta sağa. Örtülü giyinmiş ve türbanlı. İki eliyle birlikte kura vazosu tutuyor.
Env. 47-13/12-96 ; Ref. : Ziegler Anz. 807.5
AE Triassaria ; Ağır. : 12.60 gr. ; Çap : 24 mm. ;
Yön : 6

56- Ö.Y. / AVT K OY[AΛEPH]ANOC CE

Valerianus'ın şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY / ΓΓ / AMK / ETBOC

Ay Tanrıçası Selene'nin omuzu hilalli büstü sağa.
Env. 1708-405 ; Ref. : SNG v. Aulock 5515 ; SNG Levante 1527 ; Ziegler Anz. 819.2 ve Arslan 92, 43
AE Diassaria ; Ağır. : 6.95 gr. ; Çap : 24 mm. ;
Yön : 5

57- Ö.Y. / AVT K Π[ΛΙΚ OY]AΛ[EPHANOC]CE

Valerianus'ın defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / AN AZ AP[BOY] / ΓΓ / ETBOC (Era 272 = 253/4) T.A.M.K.

Dionysos sağa çömelmiş bir panter üzerine yan yatmış, sağ elini başına götürmüş ve sol elinde thyrsos tutuyor, panterin başı geriye dönük.
Env. 119-10/9-86 ; Ref. : BMC 21, Pl. VI, 15 ; SNG v. Aulock 5510 ; SNG Levante 1516 ; Ziegler Anz. 826.1 ve Arslan 92, 44
AE Tetrassaria ; Ağır. : 13.95 gr. ; Çap : 28.5 mm. ;
Yön : 6

58- Ö.Y. / [A]VT K Π ΛΙΚ O[VALERIA]NOC[CE]

Valerianus'ın defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / AN AZ APBOY - ETBOC - T.A.M.[K.] - ΓΓ

Dionysos panter üzerinde sağa.
Env. 40-5/2-93 ; Ref. : Ziegler Anz. 826.1
AE Tetrassaria ; Ağır. : 14.30 gr. ; Çap : 28 mm.
; Yön : 6

59- Ö.Y. / [AVT K Π ΔΙΚ]ΟΥΑΛ[ΕΡΙΑΝΟΣ]
İmparatorun defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / ANAZ APBOV / ET.BOC . T / AMK
Dionysos panter üzerinde sağa uzanmış.
Env. 67-8/2-94 ; Ref. : BMC 21, s. 39, no. 40 ;
SNG v. Aulock 5510 ; Ziegler Anz. 828.7
AE Tetrassaria ; Ağır. : 13.18 gr. ; Çap : 29 mm.
; Yön : 6

60- Ö.Y. / [AVT K ΟΥΑΛΕΡ]ΙΑΝΟΣ
İmparatorun defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu
büstü sağa.
A.Y. / [A]NAZ[A]PBOV MHT[POΠO] / Γ - Γ /
ET.BOC / [A]MK[T]
6 adet agonistik kura vazosu üçlü iki sıra halinde,
ortadakinde bir palmiye dalı.
Env. 23-2/2-95 ; Ref. : SNG Paris 2, no. 2162 ;
Ziegler Anz. 834.1
AE Tetrassaria ; Ağır. : 13.86 gr. ; Çap : 29 mm.
; Yön : 6

ANAZARBUS DEFİNESİ

SEVERUS ALEXANDER (M.S. 222-235)

61- Ö.Y. / AVT K MAC AΛEZANΔPO
Severus Alexander'in defne taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZ ENΔOI MHTPO / Γ[B] / ET.HMCB
(Era 248 = 229/30)
İki adet distyle (2x5 sütunlu) tapınağın yanyana
ve perspektif görünüşleri.
Env. 18-28/1-95 ; Ref. : Ziegler Anazarbus. 542.7
AE Hexassaria ; Ağır. : 21.87 gr. ; Çap : 34 mm.
; Yön : 8

62- Ö.Y. / [AVTK]MA CEOVH AΛEΞANΔPOC]
Severus Alexander'in defne taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZAP B OY MH[TPO] / Γ / B
Nike bir küre üzerine konar vaziyette sola, çelenk
ve palmiye dalı taşıyor.
Env. 18-28/6-95 ; Ref. : SNG Levante 1456 ; SNG
Paris 2, no. 2082 benzer. ; Ziegler Anz. 586.1
AE Tetrassaria ; Ağır. : 13.17 gr. ; Çap : 26 mm.
; Yön : 12

63- Ö.Y. / AYTKAMAV CEOV AΛEΞANΔPOC
Severus Alexander'in defne taçlı, zırlı ve
paludamentumlu büstü sağa.
A.Y. / ANAZPB / OV
Aquaeductus (Anazarbus su yolu üzerindeki
köprülerden biri).
Env. 18-28/4 - 95 ; Ref. : Ziegler Anz. 641.1
AE Hexassaria ; Ağır. 20.69 gr. ; Çap : 33 mm.
; Yön : 6

MAXIMINUS I ve MAXIMUS Caesar, (M.S. 235-238)

64- Ö.Y. / AVT K Γ IOV OVH MAΞIMEINOC ΓIOVH
MAΞIMOC
Maximinus I ile Maximus Caesar'ın büstleri karşılıklı.
Maximinus I sağda olup, defne taçlı, zırlı ve
paludamentumludur. Maximus solda, çıplak başlı
ve zırlıdır.
A.Y. / [ANAZAPBOV] MHTPOΠOΛEΩC / ΓB
Üç ayaklı masa ve masanın üzerinde içerisinde iki
palmiye dalı olan bir agonistik kura vazosu.
Masanın ayakları aslan ayağı şeklindedir.
Env. 18-28/12-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 652.1
AE Tetrassaria ; Ağır. : 15.56 gr. ; Çap : 28 mm.
; Yön : 12

MAXIMUS Caesar, (M.S. 235-238)

65- Ö.Y. / [Γ IOV]OVH MAΞIMOC KA.
Maximus Caesar'ın çıplak başlı ve drapeli büstü
sağa.
A.Y. / ANAZAPBOV M HTPOΠO[ΛEΩC] / B - Γ
/ [ET ΔNC] (Era 254 = 235/36)
Şehir Tykhe'si 4 sütunlu (tetrastyle) tapınak
içerisinde, kaya üzerinde sola oturuyor. Sağ elinde
buğday başağı tutuyor ve sol elini kayalığa dayamış
olup, ayaklarının altında ırmak tanrısı Pyramos
yüzmektedir.
Env. 18-28/9-95 ; Ref. : SNG Paris 2, no. 2104 ;
Ziegler Anz. 658.2
AE Tetrassaria ; Ağır. : 18.30 gr. ; Çap : 29 mm.
; Yön : 12

66- Ö.Y. / Γ IOV OVH M[A]ΞIMOC KAI
Maximus Caesar'ın çıplak başlı ve zırlı büstü
sağa.
A.Y. / ANAZAP[BOV M]HTPOΠOΛEΩC / B - Γ
/ ET ΔNC (Era 254 = Yıl 235/36)
2 sütunlu (distyle) tapınağın (?) kemerli alınlığı
radial olarak şualara bölünmüştür.
Girişin tam ortasında burçları sembolize eden bir
zodyak çemberi, iki yanda Nike heykelleri ve alt
bölümde sola yürümekte olan bir boğa veya aslan
resmedilmiştir.
Env. 18-28/2-95 ; Ref. : SNG Paris 2, no. 2102 ;
Ziegler Anz. 669.2
AE Hexassaria ; Ağır. : 16.21 gr. ; Çap : 33 mm. ;
Yön : 6

GORDIANUS III (M.S. 235-244)

67- Ö.Y. / AVTK M A[NTΓOPΔIAN]OC CEB
Gordianus III'ün şua taçlı ve zırlı büstü sağa.
A.Y. / [ANAZAPBOV ENΔOZ MHTPO / Γ-B /
ET BZC] (Era 262 = Yıl 243/4)
Şehir Tykhesi bir kayalık üzerinde sola oturuyor,
sağ elinde buğday başağı tutuyor ve sol elini geride
kayalığa dayamıştır. Ayaklarının altında nehir
tanrısı Pyramos yüzmektedir.
Env. 18-28/7-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 698.2
AE Hexassaria ; Ağır. : 24.13 gr. ; Çap : 31 mm. ;
Yön : 12

68- Ö.Y. / [AVT K] M ANTWNINOC ΓOPΔIANOC
Gordianus III'ün şua taçlı ve zırlı büstü sağa.

A.Y. / [ANA]ZAPBOY MHTPONOΛ / ΓB / ET[BEC] (Era 262 = Yıl 243/44)

Hermes ayakta sola, çıplak olup, sağ elinde para kesesi ve sol elinde caduceus tutuyor. Env. 18-28/22-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 716.1 AE Triassaria ; Ağır. : 11.62 gr. ; Çap : 25.5 mm. ; Yön : 12

69- Ö.Y. / AVT K[M ANT ΓOP]ΔIANOC [CEBA]

Gordianus III'ün şua taçlı ve zırhlı büstü sağa.

A.Y. / ANA[ZAPB]OY MHTPONOΛ / ET - BE / C (Era 261 = Yıl 243/44)

Hermes ayakta sola, para kesesi ve caduceus tutuyor.

Env. 18-28/10-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 716.1 AE Triassaria ; Ağır. : 12.25 gr. ; Çap : 28.5 mm. ; Yön : 12

TRANQUILLINA (Gordianus'un karısı)

70- Ö.Y. / CA[B]EI[NIA TPA]NKVΛΛEINA AVT

Tranquillina'nın diademli büstü sağa.

A.Y. / [ANAZAPBOY ENΔOΞ MHTPONO] / [ETAEC] (Era 261 = Yıl 242/3 ?)

Ay tanrıçası Selene'nin omuzu hilalli büstü sağa ve boşlukta 7 yıldız.

Env. 18-28/19-95 ; Ref. : SNG Paris 2, no. 2110 ; Ziegler Anz. 695.1

AE Triassaria ; Ağır. : 12.40 gr. ; Çap : 26 mm. ; Yön : 6

71- Ö.Y. ve A.Y. 71 no.lu sikkeye benzer.

Env. 18-28/13-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 695.1 AE Triassaria ; Ağır. : 14.70 gr. ; Çap : 26 mm. ; Yön : 1

72- Ö.Y. / CABEINIA [TPA]NKVΛΛEINA AVT

Tranquillina'nın diademli ve omuzu hilalli büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHTPONOΛ / ΓB / ET AEC

Serapis büstü sağa. Env. 18-28/8-95 ; Ref. : SNG Paris 2, no. 2109 ; Ziegler Anz. 713.1

AE Hexassaria ; Ağır. : 21.81 gr. ; Çap : 31.5 mm. ; Yön : 6

PHILIP I (M.S. 244-249)

73- Ö.Y. / AVT K M IOYΛ ΦIAIΠΠOC CEBA

Philip I'nin şua taçlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHTPONOΔE ET ΓEC (Era 263=Yıl 244/5) EΛEYΘEPON / KOINOBOY

Koinoboulion sola oturuyor, sağ eliyle önündeki vazodan oy çekiyor ve sol kolunda bereket boynuzu tutuyor. Solda ağaç.

Env. 18-28/3-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 737.4 ve 741.1 ; SNG Paris 2, no. 2112

AE Hexassaria ; Ağır. : 23.65 gr. ; Çap : 35 mm. ; Yön : 12

PHILIP II Caesar, (M.S. 244-247)

74- Ö.Y. / MIOYΛΦIAIΠΠOC KAICAP

Philip II'nin çıplak başlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHTPON / ETΓEC (Era 263 = Yıl 244/5)

Capricorn (keçi burcu) sola koşuyor ve altta küre. Env. 18-28/14-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 727.1 ; SNG Paris 2, no. 2118

AE Triassaria ; Ağır. : 11.76 gr. ; Çap : 25.5 mm. ; Yön : 6

HERENNIA ETRUSCILLA (Trajanus Decius'un karısı M.S. 249-251)

75- Ö.Y. / EP[ENNIAN]ETPOYCKIΛΛACE

Herennia Etruscilla'nın diademli, drapeli ve omuzunda hilâl olan büstü sağa.

A.Y. / [ANAZAPBOY MH]TPON / Γ / Γ / ETIEPOY / OΛYMPI ΘEC (Era 269 = Yıl 250/51)

Dionysos yan çıplak, sağa yatmış panter üzerine uzanmış ve thyrsos tutuyor.

Env. 18-28/11-95 ; Ref. : Ziegler Anz. 766.2 ; SNG Paris 2, no. 2120

76- Ö.Y. / EPENNIAN ETPOYCKIΛΛA CEBA

Etruscilla'nın diademli, drapeli ve omuzları hilalli büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY MHTPON / Γ / Γ / ETIEPOΛ / YM ΘEC (Era 269 = Yıl 250/51)

Dionysos, panter üzerinde sağa doğru uzanmış ve thyrsos tutmaktadır.

Env. 18-28/26-95 ; Ref. : SNG Cop. 52 ; Ziegler Anz. 769.1 ; SNG Paris 2, 2120-2121 AE Tetrassaria ; Ağır. : 16.87 gr. ; Çap : 30 mm. ; Yön : 6

HOSTILIANUS Caesar (M.S. 250)

77- Ö.Y. / MECCION KOVINTON KAICAPA

Hostilianus'un çıplak başlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZ ENΔOΞ ET[HEC] (Era 268 = Yıl 250) / Γ-Γ / [OI]KOYM / ENIKOC

Agonistik urna (kura vazosu) ve içerisinde bir palmye dalı.

Env. 18-28/28-95 ; Ref. : SNG Levante 1502 ; Ziegler Anz. 745.1 ; SNG Paris 2, 2125 AE Triassaria ; Ağır. : 8.49 gr. ; Çap : 25 mm. ; Yön : 6

TREBONIANUS GALLUS (M.S. 251-253)

78- Ö.Y. / AVT K Γ OY TPEB ΓAΛΛOC [C CE]BA[CT.

Trebonianus Gallus'un şua taçlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / [ANAZAP]BOY ENΔ M[HTP . ETOC (Era 270=Yıl 251/52) / Γ / Γ / AK / M / KOIN EΛ]

Koinoboulion sola oturuyor. Sağ eliyle önündeki vazodan oy çekmekte ve sol kolunda bereket boynuzu tutuyor. Sol kenarda ağaç.

Env. 18-28/5-95 ; Ref. : SNG Levante 1504 ; Ziegler Anz. 790.3 ; SNG Paris 2, 2129 AE Hexassaria ; Ağır. : 20.23 gr. ; Çap : 31.5 mm. ; Yön : 12

VOLUSIAN (M.S. 251-253)

79- Ö.Y. / AV[T K Γ OVI AF ΓA]ΛΛOC

OVONOYCIANOC

Volusianus'un şua taçlı, zırhlı ve paludamentumlu

büstü sağa.

A.Y. / [ANAZA]PBOY MHTPOΠOΛ / Γ- Γ / ET OC (Era 270 = Yıl 251/52)

Ay tanrıçası Selene büstü sağa. Omuzundaki hilâlin çevresinde 7 yıldız.

Env. 18-28/20-95; Ref.: SNG Cop. 55; Ziegler Anz. 782.2 - 783.2

AE Triassaria; Ağır.: 8.45 gr.; Çap: 24 mm.; Yön: 6

80-Ö.Y. ve A.Y. 78 no.lu sikkeye benzer.
Env. 18-28/27-95; Ref.: Ziegler Anz. 798.5
AE Triassaria; Ağır.: 10.25 gr.; Çap: 24 mm.; Yön: 6

81- Ö.Y. / [AVT K ΓONIAΦ]ΓAΛΛOC OYO[ΛOYCIANOC]

Volusianus'un şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAP - AMK - MHTP TIM / Γ / Γ / ET OC

Nike sağa yürüyen biga üzerinde çelenk ve palmye dalı taşıyor.

Env. 18-28/16-95; Ref.: Ziegler Anz. 784.1
AE Triassaria; Ağır.: 11.89 gr.; Çap: 27 mm.; Yön: 12

82- Ö.Y. / AVT K[ΓOY AΦΓAΛΛOC OY]EONOYCIANOC

Volusianus'un şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBO[V MHTP TI / Γ [Γ] / A / M / K / OC

Üç ayaklı masa üzerinde agonistik kura vazosu.

Env. 18-28/15-95; Ref.: Ziegler Anz. 785.1
AE Diassaria; Ağır.: 8.83 gr.; Çap: 24 mm.; Yön: 6

83- Ö.Y. / [AVTK Γ]OYI AΦ[ΓAΛΛOC OY]OYCIANOC

Volusianus'un şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / [ANAZAP]BOY MHTPOΠOΛ / A / MK / ΓΓ / [ET AOC] (Era 271 = 252/53)

Sağa yürüyen at ve sağ ön ayağını kaldırmış.

Env. 18-28/17-95; Ref.: Ziegler Anz. 797.9; SNG Paris 2, 2138

AE Triassaria; Ağır.: 10.88 gr. Çap: 25.5 mm.; Yön: 10

84- Ö.Y. ve A.Y. 81 no.lu sikke gibi.

Env. 18-28/18-95; Ref.: Ziegler Anz. 797.9; SNG Paris 2, 2138

AE Triassaria; Ağır.: 12.35 gr.; Çap: 24 mm.; Yön: 12

VALERIAN I (M.S. 253-260)

85- Ö.Y. / AVT K O VALERIANOC CE.

Valerianus'ın şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAP[OY MHTPOΠOΛ] / Γ-Γ / ET BOC (Era 272 = 253/54) / [AMK]

Aslan ayaklı masa üzerinde agonistik kura vazosu.

Env. 18-28/25-95; Ref.: SNG Levante 1524; Ziegler Anz. 808.1; SNG Paris 2, 2146
AE Triassaria; Ağır.: 12.19 gr.; Çap: 27 mm.; Yön: 6

86- Ö.Y. ve A.Y. 85 nolu sikke gibi.

Env. 18-28/24-95; Ref.: Ziegler Anz. 808.1
AE Triassaria; Ağır.: 10.80 gr.; Çap: 26 mm.; Yön: 6

87- Ö.Y. / AVT K Π ΔΙΚ OYALEPIANOC CE
Valerianus'ın defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZ[APBOY] / Γ-Γ / ET.BOC / T.A.M.K.
Dionysos yarı çıplak, bir panter üzerinde sağa uzanmış ve elinde thyrsos tutuyor.

Env. 18-28/23-95; Ref.: Ziegler Anz. 826.1; SNG Paris 2, 2155

AE Tetrassaria; Ağır.: 13.36 gr.; Çap: 27 mm.; Yön: 6

88- Ö.Y. / AVT K Π ΔΙΚ OYALEPIANOC CE
Valerianus'ın defne taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa.

A.Y. / ANAZAPBOY / Γ-Γ / ET BOC / A.M.K.
Üçerli grup halinde altı adet agonistik urna vazosu.

Env. 18-28/21-95; Ref.: Ziegler Anz. 836.1; SNG Paris 2, 2162

AE Hexassaria; Ağır.: 19.70 gr.; Çap: 29.5 mm.; Yön: 12

ANAZARBUS İÇİN SEÇİLMİŞ GENEL KAYNAKÇALAR VE KISALTMALARI

1-Arslan 92	M.Arslan, Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri. Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı, Ankara. 1993. s. 197-273
2- BMC 21	George Francis Hill, M. A., Catalogue of Greek Coins in the British Museum. London. 1900.
3- Gaebler	H. Gaebler, "Das KOINOBOYION ELEVQERON in Tarsos und Anazarbos" ZfN 39 (1929), s. 313-331.
4- Gough, Anazarbus	Michael Gough, Anazarbus, AS 2 (1952), s. 85-150
5- Howgego	C. J. Howgego., Greek Imperial Countermarks. London. 1985.
6- Lind. - Kovacs	H. Lindgren and F. Kovacs., Ancient Greek Bronze Coinage of Asia Minor and the Levante. San Mateo. 1989.
7- Lorient, Anazarbe	Lorient X., Nony Daniel., Sur une monnaies d'Anazarbe (Cilicie) à l'effigie d'Hostilien,

- 7- RPC BSNF, vol. 25 no. 7 (July 1972), s. 244.
A. Burnett, M. Amandry and P.P.Ripollès., Roman Provincial Coinage. Vol. 1. London and Paris. 1992.
- 8- SG D. R. Sear., Greek Imperial Coins. The Local Coinage of the Roman Empire. London. 1982.
- 9- Ulansey David Ulansey., The Origins of the Mithraic Mysteries. New-York. 1989.
- 10- SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, Danish National Museum. Copenhagen. 1942. - (Reprinted)
- 11- SNG Levante Sylloge Nummorum Graecorum; E. Levante-Cilicia: Supplement I. Zurich. 1993.
- 12- SNG Paris 2 Sylloge Nummorum Graecorum, France 2, E. Levante: Cilicie. Paris. 1994.
- 13- SNG v. Aulock Sylloge Nummorum Graecorum, Sammlung Hans Von Aulock. Berlin. 1968.
- 14- Weiss, Abkürzungen Weiss, P., Die Abkürzungen GB und GG auf den spätkaiserzeitlichen Münzen von Tarsos und Anazarbus. Chiron 9 (1979), 545-552.
- 15- Woodward, Woodward, A.M., The Neocorate at Aegeae and Anazarbus in Cilicia, NC 3 (1963) (yay. 1965), s. 5-10
- 16- Ziegler Doç. Tez R. Ziegler, Münzprägung und Kriegsführung. Die Rolle des kaiserzeitlichen Aes-Geldes in einem Heeresdurchzugsgebiet. Untersucht an der Münzprägung von Anazarbos in Kilikien. Düsseldorf. 1989.
- 17- Ziegler Anz. R. Ziegler, Untersuchungen zur Münzprägung von Anazarbos. Vienna. 1993
- 18- Ziegler, Prestige R. Ziegler, Städtisches Prestige und kaiserliche Politik. Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr., Kultur und Erkenntnis. Schriften der

DİPNOTLAR

- * Melih ARSLAN, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara.
- 1 Arslan, M., Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri. Ankara. 1992.
- 2 Akşit, O., Roma İmparatorluğu Tarihi. s. 135-136. İstanbul. 1970.
- 3 Tekin O., Antik Anadolu Nüsmatiği Bibliyografyası. Arkeoloji, Sanat Yayınları, s.143-154, İstanbul 1993.
- 4 A. Burnett, M. Amandry and P. Ripollès. Roman Provincial Coinage. Vol. 1. London and Paris. 1992.
- 5 BMC 21., George Francis Hill, M.A., Catalogue of Greek Coins in the British Museum. London. 1900.
- 6 HN., Barclay V. Head., Historia Numorum. Oxford. 1911.

AFYON MÜZESİ'NDEKİ FİGÜRLÜ BİR ANADOLU SELÇUKLU SİKKESİ ÜZERİNDE ETÜT

Nüvizmatik, sikke ve madalyaların tarihi ve tanımıyla uğraşan bilim dalıdır. İncelediği nesnelerin zamanla bozulmaması sayesinde nüvizmatik, sikke ve madalyalarda kullanılan alaşımları, bunların ağırlıklarını, paraların yeryüzündeki dağılımlarını şu veya bu türün yayılım alanını ortaya koyarak tarihin, coğrafyanın, ikonografyanın, dinlerin, gelenekler tarihini ve çeşitli dönemlerdeki ticaret sistemlerini inceleyen ekonomi tarihine yardımcı olur¹.

Sikke ve madalyonlar, metal işçiliği ve kabartmacılıktan doğan özel bir sanat eşyası grubudur. Üzerindeki şekillerin işlenişi, alçak kabartma veya plastik özelliklere sahip olması, o sikkenin üretildiği dönemin genel sanat üslubu için anlamlı ipuçları verir².

Burada tanıtmaya çalışacağımız sikke, 1997 yılında Afyon İli, Emirdağ İlçesi, Demircili Köyü'nden (Harita) Ömer Ünlü tarafından Amorium kazı ekibine gösterilmiş, ekibin çabası sonucunda satın alma yoluyla Afyon Müzesi'ne kazandırılmıştır³. 22 mm. çapındaki bakır sikkenin (fels) ön yüzünde, noktalı bir daire içerisinde tahtta oturan figür (sultan); arka yüzünde ise, yine ön yüzde olduğu gibi noktalı bir daire içerisinde, üç satır halinde "Es Sultanü'l A'zam İzzü'd dünya ve'ddin" (büyük sultan, dünyanın ve dinin kıymeti, kudreti ve ulviyeti)⁴ ibaresi yer almaktadır. Sikke pulunun darp sırasında⁵ kalıpların arasına düzgün yerleştirilmemesinden dolayı, figür ve yazılar tam olarak ortalanmamış, bu yüzden yazıların ilk harfleri kesilmiştir (Resim: 1; Şekil: 1).

KARŞILAŞTIRMALI VE TARİHİ ETÜT

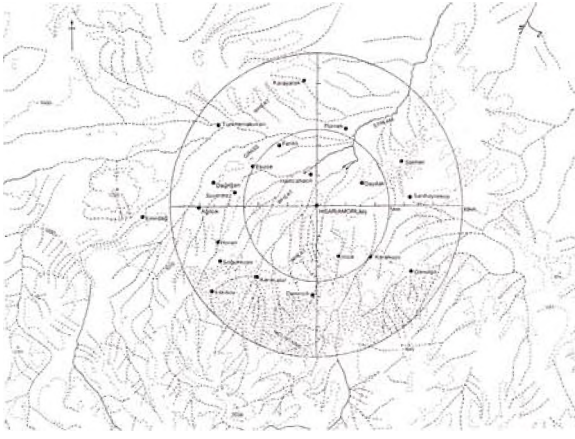
Üzerinde hükümdar adı, basım yeri, basım tarihinin bulunmayışı, sikkenin kime ait olduğu sorununu yanıtlamayı güçleştirmektedir. Bu nedenle, üzerindeki unvanlardan hareketle sikkenin kronoloji içerisindeki yerini tespit etmek gerekecektir. Sikke üzerinde "Es-Sultanü'l A'zam" yazısının yer alması, bu sikkenin bir sultana ait olduğunu göstermektedir⁶. Sikkenin kime ait olduğu sorusuna çözüm getirecek diğer bir veri ise "İzzü'd dünya ve'ddin" unvanıdır. Bu unvan Anadolu Selçuklu sultanlarından I.Kılıç Arslan (1092-1107)⁷,

II. Kılıç Arslan (1155-1192)⁸, III.Kılıç Arslan (1204-5)⁹, I. Keykavus (1211-1219)¹⁰ ve II. Keykavus (1246-1249) birinci hükümdarlık, 1249-1257 iki kardeşiyle ortak, 1257-1259 ikinci hükümdarlık¹¹ tarafından kullanılmıştır¹².

I. Kılıç Arslan¹³ ve II. Kılıç Arslan'ın, sikkelerinde bu unvanı hiç kullanmamış olmaları, mevcut sikkenin bu sultanlara ait olma olasılığını zayıflatmaktadır. Sikkenin II. Kılıç Arslan'a ait olma olasılığını zayıflatan diğer bir unsur ise, bu sultanın sikkelerinde daima "Sultanü'l Muazzam" unvanını kullanmış olmasıdır¹⁴. II. Kılıç Arslan'ın sikkelerindeki bu düzene karşın, epigrafik verileri deyişkindir. Konya İlgın Mahmuthisar Tekkesi Köyü'ndeki Dedeği Sultan Mescidi kitabesinde, yalnızca "Es Sultanü'l Muazzam" unvanını kullanırken¹⁵, Konya'da kendi adı ile anılan türbe kitabesinde "İzzü'd dünya ve'ddin" unvanı karşımıza çıkar¹⁶. Konya Alaeddin Camii minber kapısı kitabesinde ise "Es-Sultanü'l Muazzam İzzü'd dünya ve'ddin" unvanı, diğer birçok unvan ile birlikte görülür¹⁷.

I. Keykavus, örneğimizden farklı olarak sikkelerinde ve kitabelerinde sürekli olarak "Es-Sultanü'l Galip" unvanını kullanmıştır¹⁸. Bu durum, mevcut sikkenin bu sultana ait olma olasılığını da güçleştirir. İncelediğimiz sikke üzerindeki ibarelerin tümünü, yukarıda saydığımız sultanlardan yalnızca II. Keykavus'un sikkelerinde görmekteyiz¹⁹. Nitekim bu sultana ait epigrafik veriler de²⁰ sikkeleriyle paralellik gösterir. Ancak mevcut sikkenin işçiliği, yazı karakteri ve üzerindeki figürün arkaik özellikleri, bu sikkenin II. Keykavus Dönemine tarihlendirilmesine olanak vermez²¹.

"İzzeddin" unvanını kullanan diğer bir sultan olan III. Kılıç Arslan'ın adı, tarihi kaynaklarda sıkça yer almaz. İbni Bibi, III. Kılıç Arslan'ın babası Rükneddin Süleyman Şah'ın (1195-1203) ölümü üzerine henüz çocukluk çağında tahta oturtulduğunu, saltanatı zamanında Isparta Kalesi ve bölgesinin alındığını²² ancak, amcası I. Keyhüsrev'in karşısında saltanatını koruyamadığını, I. Keyhüsrev'in ona Tokat Vilayetini verdiğini²³ ve ülke güvenliği sağlanıncaya kadar Konya

Harita : 1

yakınlarındaki Gavele Kalesi'nde oturmasını ve daha sonra da Tokat'a gitmesini buyurduğunu belirtir²⁴. Süleyman Şah'ın ölümü (Temmuz 1204) ve I. Keyhüsrev'in Konya tahtını 1205 Şubat ayında ele geçirmesi, III. Kılıç Arslan'ın saltanatının sekiz ay sürdüğünü gösterir²⁵. Ancak, kendisinden bir daha bahsedilmemesi, altı yaşındaki III. Kılıç Arslan'ın bu kalede öldürüldüğünü gösterir. Nitekim bu konuda bazı kayıtlar da vardır²⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz veriler, bu sikkenin III. Kılıç Arslan'a ait olma olasılığını artırmaktadır. H. Erkiletlioğlu- O. Güler, Bursa Müzesi'nde bulunan bir bakır sikkenin bu sultana ait olabileceğini düşünür. Bu sikkenin ön yüzünde ise, elinde haçlı küre tutan bir figür, arka yüzünde ise, sadece "Izzeddin" kelimesi yer almaktadır²⁷. Ancak, yalnızca bu unvan anılan sikkenin III. Kılıç Arslan'a ait olabileceğine dair yeterli veri oluşturmaz.

İKONOĞRAFİK ETÜT

İncelediğimiz sikkenin ön yüzünde yer alan figür, oldukça ilgi çekicidir. Olması gerekenden geniş, iki kademeli, âdeta sedir biçimli bir tahtta, ayakları sarkık oturan -olasılıkla genç bir sultanı simgeleyen- figürün baş ve gövdesi cepheden, bacakları, 4/3

profilden resmedilmiştir. Başında üç dilimli bir başlık bulunan figür, dizleri hizasında son bulan bir kaftan ve çizme giymiştir²⁸. Boyunu ince bir çizgiyle belirtilen figürün yüzü sakalsız olarak tasvir edilmiş; gözler, burun ve ağız belirtilmiştir. Başının her iki yanında olasılıkla güneş ve ayı sembolize eden birer iri yıldız işlenmiştir (Resim: 2; Şekil: 2).

Anadolu Selçuklu sikkelerinde figür, yaygın olarak 13. yüzyılın başlarına kadar görülmekte; bu tarihten sonra figürlü sikke basımında azalma olmaktadır²⁹. 13. yüzyılın başlarına kadarki süreçte, sikkelerde yer alan figürler "insan tasvirleri", "binici tasvirleri" ve fantastik figürler³⁰ olarak üç grupta incelenir. İnsan tasvirleri yarım portre tarzında olup, stil açısından Bizans sikkelerinin kopyaları şeklindedir³¹. I. Mes'ud (Resim: 3), I. Kılıç Arslan ve I. Keyhüsrev'in bu stilde bastırılmış sikkeleri bulunmaktadır³². Ancak, incelediğimiz sikke üzerinde yer alan figür, stil açısından Anadolu Selçuklu sikkeleri içerisinde üniktir. En yakın örneği Aksaray Melik Gazi Daphane kazısında bulunmuştur. 1.7 x 1.3 cm. ölçülerindeki bakır sikkenin üzerinde iç içe iki bordürlü halı üzerinde oturan bir figür resmedilmiştir. Kaftan giymiş figürün başında börg (şapka) bulunmaktadır. Ellerini örneğimizdeki gibi beline dayamıştır. Belinde kılıç, sol yanında da kalkanı bulunmaktadır³³. Erken örneklerini Danişmentli Şemseddin İsmail'in (1164-1172) tarihsiz iki bakır sikkesinde³⁴ ve Artuklu Nureddin Muhammed'in (1174-1185) 1180 tarihli bakır sikkesinde³⁵ görmekteyiz. Şemseddin İsmail'in sikkelerindeki tahtta oturan figürler, örneğimizdeki gibi şematize edilmiştir. Ancak, bu sikkelerdeki figürler örneğimizden farklı olarak detaylarda Bizans özelliklerini yansıtırken (Resim: 4, 5), incelediğimiz figür kaftanı, çizmeleri, yüz tipi ve başlığı ile Selçuklu figürlerine daha yakındır. Nureddin Muhammed'in sikkesinde ise, daha olgun bir üslup göze çarpar. Figür, kemerli bir mimarî kurgu içerisinde cepheden, sağ elinde küre tutarken, sol elini dizine dayamış olarak tahtta otururken resmedilmiştir. Mimarî kurgu dışında, birbirine doğru uçan iki melek, kompozisyonu tamamlamaktadır (Resim: 6).

Anadolu Selçuklu Dönemi mimarî dekorasyon ve el sanatları örnekleri üzerinde yer alan insan figürleri

Şekil - 1

Şekil - 2

arasında, tahtta oturur şekilde resmedilen figürlere rastlanmaz. Bunları daha çok kaftan giymiş ve başdaş kurarak oturur durumda görürüz. Taş kabartmalarında ise, figürler genellikle sakalsızdır. Bazen başın etrafındaki hale dikkati çeker. Başlar, örneğimizdeki gibi üç dilimli veya önü şişirilmiş gibi duran başlıkla örtülmüştür. Figürler çoğu kez ellerinde sonsuzluğu veya bereketi sembolize eden haşhaş dalı veya nar meyvesi gibi nesnelere tutar³⁶.

SONUÇ

Mevcut veriler ışığında, incelediğimiz sikkenin Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın altı yaşında tahta çıkan ve 1204-5 tarihinde sekiz ay gibi kısa bir süre hüküm süren, oğlu III. Kılıç Arslan'a ait olduğu kanıtlanan ilk sikke olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim sikkenin ön yüzünde, tahtta oturan figürün, oldukça genç bir sultanı tasvir ediyor olması, bu düşüncemizi destekler. Bu figür gerek Anadolu Selçuklu Dönemi sikkeleri içerisinde, gerek diğer el sanatları örnekleri içerisinde, stil açısından benzerinin bulunmayışı ile, Anadolu Selçuklu figür repertuarına yeni bir boyut katar.

Resim : 1

DİPNOTLAR

- * Dr. Adil ÖZME, Sanat Tarihçisi, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, II. TBMM Ulus /ANKARA /TÜRKİYE
Dr. Chris LIGHTFOOT, Arkeolog, Şairler Sokak No: 7/7 06700 Gaziosmanpaşa/ANKARA/TÜRKİYE
- 1 Anonim "Nüsmatik", Meydan Larousse, C.9, s. 446.
 - 2 Selçuk Mülayim, Sanat Tarihi Metodu, İstanbul 1983, s.137.
 - 3 Sikkeyi yayınlamamıza izin veren Afyon Müzesi Müdürü Seracettin Şahin ve Arkeolog Mevlüt Üyümez'e dizgiyi yapan Meryem Uyaniker'e şükranlarımızı sunarız.

Resim : 2

- 4 [أ] سلیمان [أ] [أ] اعظم عن [أ] لدنيا و [أ] الدين
- 5 Sikke darbi için bkz. Oğuz Tekin, Antik Nüsmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992, s. 11-15.
- 6 Anadolu Selçuklu sultanları, oğullarını çeşitli illere "Melik" unvanı ile vali olarak atıyordu. Bu şehzadeler kendi adlarına sikke basma hakkına da sahipti. Ancak, bu sikkelerde daima "Melik" unvanını kullanılır, tahta geçmeden "Sultan" unvanını kullanılmazdı. Meliklik sikkeleri için bkz. Halit Erkiletlioğlu, "Sultan I. Alaeddin Keykubad adına, Metbu Meliklerce Bastırılan Sikkeler", Selçuklu Dergisi I. Alaeddin Keykubat Özel Sayısı, Konya, 1988, s. 89-96; İbrahim Artuk, "Ala el-Din Keykubat'ın Meliklik Devri Sikkeleri", Belleten, XLIV, 174, 1980, s. 266-270; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, C.I. İstanbul, 1971, s.352-354, 359.
- 7 Bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993, s. 95-104.
- 8 Bkz. Osman Turan, "Kılıç Arslan II", İslam Ansiklopedisi, C.6 İstanbul, 1954, s.688-703.
- 9 Bkz. Osman Turan, "Kılıç Arslan III", İslam Ansiklopedisi, C.6, İstanbul 1954, s.703.
- 10 Bkz. Osman Turan, "Keykavus I", İslam Ansiklopedisi, C.6, İstanbul 1954, s.631-642.
- 11 Bkz. Osman Turan, "Keykavus II", İslam Ansiklopedisi, C.6, İstanbul 1954, s.642-645.
- 12 Osman Turan, a.g.e., s.690 verdiği listede I.Mes'ud'u "İzzedin" unvanı ile vermiş; Halit Erkiletlioğlu- Oğuz Güler, Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri, Kayseri 1996, s.45'te "Rükneddin" unvanı ile belirtilmektedir. İsmail Galib, Takvim-i Mesukat-ı Selçukiyye Konstantaniye 1309, s.5'te yine "Rükneddin" unvanı ile verilmiştir. V. Gordolevski, Anadolu Selçuklu Tarihi, (Çev: Azer

Resim : 3

Yaran), Ankara 1988, s. 343'te Selçuklu kronolojisinde "Rükneddin" veya "İzzeddin" olarak belirtilmektedir. Sikkelerinde "Es Sultanü'l Muazzam Mes'ud bin Kılıç Arslan" ibaresi yer almaktadır. "Sultanü'l Muazzam" unvanından da anlaşılacağı üzere mevcut sikkelerin bu sultana ait olma ihtimali zordur. Sikkeleri için bkz. Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, a.g.e., s.46; Lane-Poole Stanley, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III, London, 1877, s. 48, no: 97; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçuklu Sikkelerinin İlk Örnekleri ve Bunlar Hakkındaki Bazı Mülahazalar", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, (25-26 Nisan 1994), Konya, 1995, s. 127-134. Konya Alaeddin Camii minber kapısında yer alan kitabesinde "İzzü'd dünya ve'ddin" unvanını kullanırken, Aksaray Ulu Camii minber kapısında bu unvana yer vermemiştir. Bkz. Zeki Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi V, Ankara, 1962, s. 23-79.

- 13 Bkz. Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, a.g.e., s. 42'de yer alan sikkesinde "A'zam" ve "İzzü'd dünya ve'ddin" unvanlarına rastlanmaz. Bu sultana ait epigrafik verilerden mahrum olmamız, karşılaştırma yapmamıza olanak vermez.
- 14 Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., s. 350-351; Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, a.g.e., s. 47-52.
- 15 Zeki Sönmez, Başlangıcından 16. yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989, s. 187.
- 16 Zeki Oral, "Konya'da Alaüddin Camii ve Türbeleri", Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, (1956), Ankara, 1957, s. 45-62 (56).
- 17 Zeki Oral, a.g.m., 1962, s. 29.
- 18 Sikkeleri için bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., s. 357. Sivas Keykavus Darüşşifası portal kitabesinde "Es-Sultanü'l Galib İzzü'd dünya ve'ddin" unvanı ile verilmiştir. Bkz. Gönül Cantay, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara,

Resim : 4

- 1992, s. 45.
- 19 Sikkeleri için bkz. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, a.g.e., s. 367-370.
- 20 Malatya Ulu Camii batı portalindeki 1247 tarihli kitabesinde "Es-Sultanü'l A'zam İzzü'd dünya ve'ddin" unvanlarını kullanmıştır. Bkz. Zeki Sönmez, a.g.e., s. 262.
- 21 II. Keykavus'un figürlü sikkesinde bugüne değin hiç rastlanmamış olması, yine bu sultan döneminde sikkelerdeki yazı karakterinin ve basım tekniğinin gelişmiş olması gibi nedenler, mevcut sikkelerin bu sultana ait olma ihtimalini güçleştirir.
- 22 İbni Bibi, El Evamirü'l Ala'iyе Fil Umuril-Ala'iyе (Selçukname), (Çev: Mürsel Öztürk), C.I, Ankara 1996, s. 96.
- 23 İbni Bibi, a.g.e., s. 107.
- 24 İbni Bibi, a.g.e., s. 108.
- 25 Osman Turan, a.g.e., s. 267.
- 26 Osman Turan, a.g.e., s. 274.
- 27 Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, a.g.e., s.76; Coşkun Alptekin, Johan Christoph Hinrichs'in "Munzen Der Selttschuken Anotoliens" adlı henüz basılmamış yayınında, üzerinde "Kılıç Arslan bin Süleyman" ibaresi bulunan ve I. Kılıç Arslan'a ait olarak gösterilen sikkelerin, bu sultana değil III. Kılıç Arslan'a ait olabileceğini söylemektedir. Bkz. Coşkun Alptekin, a.g.m., s. 128.
- 28 Anadolu Selçuklu dönemi kıyafetleri için bkz. Özden Süslü, Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Ankara, 1989.
- 29 Bkz. Behzat Butak, XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paralarına Ek II, İstanbul, 1950, s. 127-129, İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., s. 350-355, Nezihi Aykut, "Some Coins of Mas'ud I, Qilijarslan II, and the Maliks", American Journal of Numismatics, 7-8 (1995-1996), pp. 161-186.
- 30 Sikkelerdeki figür tipolojisi için bkz. Adil Özme, Malatya Müzesi'ndeki İslam Devri Sikkeleri, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993, s. 136-148.
- 31 Bizans sikkeleri için bkz. D.R. Sear, Byzantine

Resim : 5

Resim : 6

- Coins and Their Values, London, 1974
32 Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., s. 350,
Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, a.g.e., s. 42, 46,
57, 67, 83.
33 Bekir Deniz, "Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangah
(Darphane) Kazısı-95, XVIII. Kazı Sonuçları
Toplantısı, Cilt II, s. 559-575 (561), Şekil: 1
34 Casanova, P., Numismatiques des
Danichmendites, Paris, 1896, s.79-80, Pl. IV
4-6

SELÇUK ACARLAR KÖYÜNDE BULUNAN BİR PORTRE

Acarlar Köyü, Selçuk İlçesi'ne 3 km. uzaklıkta, Bülbül Dağı'nın doğu eteklerinde, İzmir-Aydın karayolunun batısında ve Derbent Deresi'nin hemen yakınında kurulu küçük bir köydür. Efes'e çok yakın olması ve antik Magnesia kentine ulaşan yol üzerinde yer alması nedeniyle köy içinde ve yakın çevresinde yoğun olarak mezar ve yapı kalıntısına rastlamak olanaklıdır. Köyü batı-doğu yönde kateden Karakaya Deresi'nin hemen kuzeyinde yapmış olduğumuz bir kurtarma kazısı sırasında, Arkaik Döneme tarihlendirdiğimiz bir mezarı açığa çıkarmış olmamız da bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Makalemizin konusunu oluşturan bu portre de, köy içine yeni su deposu yapılmak istenirken, toprak yüzeyine yakın bir noktada bulunmuş ve Efes Müzesi'ne teslim edilmiştir. Eski su deposunun yerine yapılan yeni su deposunun yakın çevresinde görülen yapı kalıntıları, bu alanda önemli bir yapının varlığını göstermektedir. Bir bölümü toprak yüzeyinde görülen duvar kalıntısı, yapı tekniği ve malzeme açısından Geç Hellenistik Dönem özellikleri taşımaktadır. Acarlar portresinin, büyük bir olasılıkla bu yapı ile yakın bir ilişkisinin olduğu kanısındayız.

Acarlar portresi, iri grenli beyaz mermerden yapılmıştır. Büyük bir olasılıkla Efes'te yaşayan önemli bir Romalıya veya valiye aittir. Başın yüksekliği 37.5 cm., genişliği 24.5 cm.dir. Başın genel görünümü açısından arka tarafından bir yere dayalı veya bitişik olduğunu söyleyebiliriz. Başın arka bölümünün işçiliğinin ön bölüme göre zayıf olması bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Başın arka ve boyundaki geçki bölümü aynı teknikle yontulmuştur. Aynı yontu tekniğini, Efes Domitianus Kriptoportik'i kazısında bulunan ve şu anda Efes Müzesi'nde teşhir edilen 2559 envanterli portrede de görmekteyiz.

Acarlar portresi, yunan heykellerindeki yumuşak yüz ifadesinin aksine, Romalı olduğunu hemen gösteren katı bir yüz ifadesine sahiptir. Portrede Roma Cumhuriyet Döneminin sert realizm anlayışı açıkça hissedilmektedir. Özellikle dudakların bir çizgi halindeki görünümü yüzdeki bu ifadeyi daha da pekiştirmektedir. Müzeler ve arkeolojik verilere baktığımızda, Roma

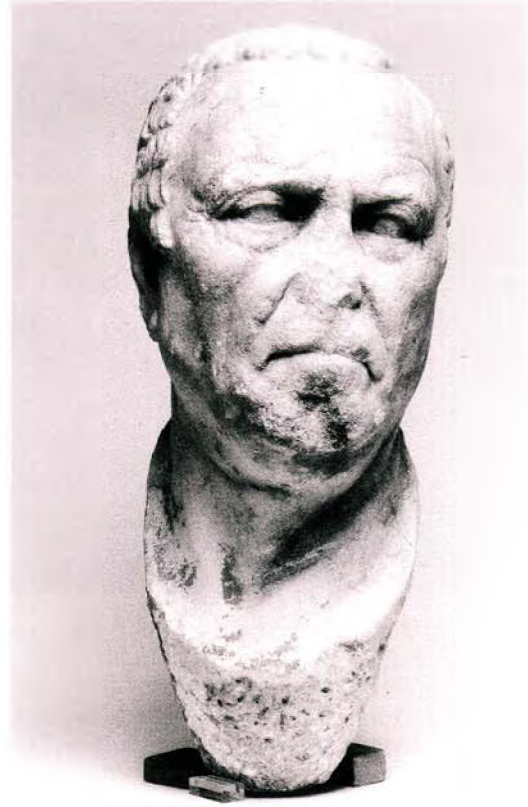
Cumhuriyet Döneminden günümüze çok az sayıda heykel başının ulaştığını görürüz. Bu nedenle, Acarlar portresinin de Cumhuriyet Dönemine ait olması ve sağlam bir şekilde bulunması benzerleri arasında çok önemli ve ünik bir eser olduğunu kanıtlamaktadır. Portrenin burun, çene, dudak, kulaklarının bir bölümü; sağ kaş ve yüzünün ise bazı bölümleri çok az denecek kadar hasar görmüştür. Yüz ve saçlar genel olarak daha az hasar görmüştür.

Baş bir heykele yerleştirilecek biçimde "geçkili" yapılmıştır. Geçki bölümü kabaca yontulmuştur. Baş hafif keskin bir tarzda "sertçe" sola dönüktür. Boyun her iki yanındaki adalelerdeki keskin hatlarda bu ifadeyi görmek mümkündür. Başın keskin olarak, "sertçe" dönüşü doğal çizgisi içinde ve güçlü bir karakter yapısını vurgulamaktadır. Acarlar portresindeki yüz ifadesine baktığımızda, bunun yaklaşık 50 veya 55 yaşlarında bir kişiye ait olduğunu söyleyebiliriz. Alında paralel konumda iki derin çizgi-cilt kırışığı bulunmaktadır. Benzer kırışığı, Efes Müzesi'ndeki örnekte de görmekteyiz. Acarlar portresinde kaşlar gözün üzerinde kalın bir hat oluşturacak biçimde ve burun hizasında göz pınarlarına kadar inmektedir. Yüzdeki kırışık çizgileri göz pınarlarının altından başlayarak burun kanatlarının yanından ağız kenarına doğru inmektedir. Elmacık kemiği hafif çıkıntılı ve sarkık görünümündedir. Portre bu haliyle yaşlı bir insanın yüz ifadesini taşımaktadır. Dudaklar, ağız kenarındaki çizgiler, ağzın keskin yapısı, sert bir insanın yüz görünümünü oluşturmaktadır. Yuvarlak ve tok çene yapısının altında gerdan oldukça sarkık ve boğazda Adem elması belirgindir. Başın sola doğru hareketi boynun sol yanında derin kas çizgileri oluşturmuştur. Ayrıca boyunda toga izi olması nadir görülen çok önemli bir özelliktir.

Portrede saçlar şakakların üzerinde derin, kenarlarda ve alnın üstünde kısa kesilmiştir. Saçlar alın ve kulakların arkasında diziler halindedir. Bu saç biçimini Efes Müzesi'nde sergilenmekte olan ve M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen portrede de aynen görmekteyiz. M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısına ait portrelerde özellikle

Harita : 1

Resim : 1 Acarlar Portresi. Önden Görünüm.

Barok bir tarzda işlenen saç ve kaşların Acarlar portresinde görülmeyişi, buna karşın asrın ikinci yarısına tarihlenen portreler arasında benzerlerinin olması, Acarlar portresini tarihlendirme konusunda bizlere oldukça yardımcı olmaktadır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Acarlar portresini yapan heykeltıraş Roma kopyalarını görmüş ve eseri buna göre yapmıştır. Acarlar portresi burada yapılmış veya buraya hazır olarak getirilmiş olsa da, bunun sahibi olan kişinin Efes ve Efesliler için anlam ve önemi oldukça büyüktür. Buluntu alanında yapılacak detaylı bir araştırma ve kazı sonucu elde edilecek veriler ışığında bu portrenin kime veya hangi valiye ait olduğunu saptamak mümkün olacaktır.

Sonuç olarak, Acarlar portresinde Hellenistik dönemin karakteristik patetik yüz ifadesini açıkça görmekteyiz. Ayrıca, portredeki başın hareketi Hellenistik Dönemin belirgin bir hareketidir. Başın hareketi daha çok Efes'teki örnek ve Delos portreleri stilindedir. Bilindiği gibi Delos portreleri M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Acarlar portresi ise, Efes Müzesi'ndeki diğer örnek gibi M.Ö. 1. yüzyılın ortası veya ikinci yarısı portre özelliklerini taşımaktadır. Acarlar portresinde daha çok Iulius ve Claudiuslar dönemi portre özellikleri görülmektedir. Bütün bu anlatımlar doğrultusunda Selçuk Acarlar Köyü portresini de M.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmemiz daha doğru olur kanısındayız.

Resim : 1 Acarlar Portresi. Başın Saç Yanından Görünümü.

Resim : 3 Acarlar Portresi.
Başın Sol Yanından Görünümü.

Resim : 4 Acarlar Portresi. Başın Arkadan Görünümü ve Geçki Bölümü

DİPNOTLAR

- * Adil EYREN, Arkeolog, Müze Müdürlüğü, Efes-İZMİR/TÜRKİYE
Cengiz İÇTEN, Arkeolog, Müze Müdürlüğü, Efes-İZMİR/TÜRKİYE
Portreyi yayınlamamıza izin veren Müze Müdürü Sayın
Selahattin Erdemgil'e ve portreyi bulup müzeye teslim eden
Acarlar Köyü Muhtarı Sayın Selahattin Seygan'a burada
teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

ÇORUH HAVZASI ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ ARAŞTIRMALARI

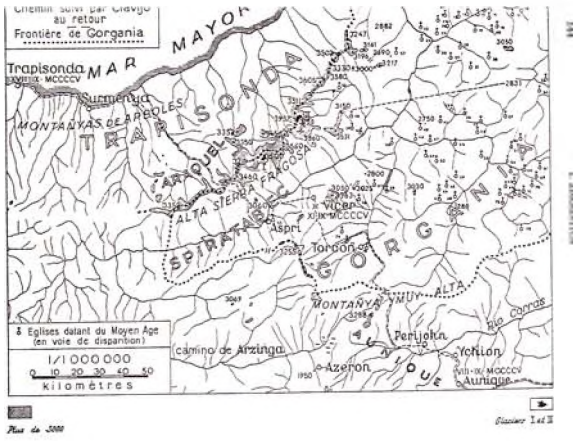
Bu araştırmanın amacı, Çoruh Nehri ve kollarının suladığı bölgede yer alan Ortaçağ Gürcü mimarî eserleri hakkında bugüne kadar yapılmış bilimsel nitelikteki çalışmaları tanıtmaktır. Bölgedeki yapılardan, genel Gürcü mimarîsi içinde söz eden, daha önceki yayınlardaki bilgileri aktaran ve kişisel gözlemlere dayanmayan yayınlar araştırma kapsamı dışında tutulmuştur¹.

Gürcü Bagratidlerin, 8. yüzyılın sonundan 11. yüzyılın ilk yarısına kadar Çoruh Nehri ve kollarının suladığı vadilerde hüküm sürdüğü bilinir. Bu dönemden kalan mimarî eserlerden biri ilk kez bölgede araştırma yapan Alman botanikçi Karl Koch'un ilgisini çeker. Araştırmacıya göre Bana Katedrali "İstanbul Ayasofya Camii'nden sonra en güzel yapıdır" (Resim: 1)². Koch, 1878-88 Osmanlı-Rus savaşı sırasında kışla olarak kullanılan Bana Katedrali'ni yıkılmadan önce görebilen ve tetrakonchosun krokisini çizebilen tek kişi olduğu için verdiği bilgiler çok değerlidir. Bölgede Gürcü mimarîsi ile ilgili ilk araştırmalar 1874 yılında G. Kazbeki, 1879'da D. Bakradze tarafından yapılır³. 1888 yılında Rus Bilimler Akademisi üyesi Mimar A. Pavlinov, Şavşat ve Ardanuç'daki manastırları inceler, sonuçlarını yayımlar⁴. Pavlinov'un Sveti, Porta, Opiza, Dolişhan, Yeni Rabat ve Tbeti Manastır kiliselerinin planları, Gürcü mimarîsi ile ilgili son yayınlarda bile kullanılır (Resim: 2, 3, 4). Özellikle Opiza, Sveti ve Tbeti'nin büyük bir bölümü günümüze gelemedikleri için Pavlinov'un yayınladığı planlar daha da önem kazanır.

1902 yılında, Rus dilbilim uzmanı Nicole Marr, Kudüs Patrikhanesi'nde bulunduğu "Rahip Grigor Kandzda'nın Yaşamı" adlı el yazmasını Rusça'ya çevirir⁵. 1904 yılında Marr, el yazmasında geçen manastırları görmeye Şavşat ve Ardanuç'a gelir. Araştırmacının izlenimleri gezi notları halinde ve el yazmasının çevirisi ile birlikte yayımlanır⁶. Bu yayının Çoruh Havzası Gürcü mimarîsi için büyük önem taşıyor. Öncelikle, el yazması bölgedeki manastırların yapımı,

yer seçimi, yaptırımların isimleri, dönemin yöneticileri ve manastır yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi verir⁷. Rus araştırmacının Çoruh Havzası'ndaki gezi notları ve manastır kiliselerinin fotoğrafları sayesinde Gürcü mimarîsinin özgün örneklerinin varlığı saptanır. Marr ile yaklaşık aynı tarihlerde, Gürcü Etnografya Derneği adındaki kuruluş tarafından görevlendirilen Gürcü Arkeolog Evtaim Takaişvili üç ayrı yüzey araştırması yaparak Çoruh Havzası'ndaki kale ve kiliseleri belgeler. Takaişvili'nin ekibine kendisinden başka arkeologlar, sanat tarihçisi, mimar, teknik ressam, grafikçi, fotoğrafçı ve öğrenciler katılır. İlk çalışma Öltü Çayı ve Penek Suyu havzalarında 1902 yılında gerçekleştirilir⁸. 1908 yılındaki ikinci yüzey araştırması Ardahan, Göle, Kars, Şavşat ve çevresinde yapılır. Sonuçlar, yapılan ölçekli krokileri ve ilgili metinler ayrı ayrı yayınlanır⁹. Takaişvili ve ekibinin Çoruh, Öltü ve Tortum nehirleri vadilerindeki üçüncü araştırması 1917 yılında gerçekleşir¹⁰. Ağustos ayında başlatılan ve yaz sonuna kadar sürdürülmesi planlanan çalışmalar Rusya'daki siyasal gelişmeler yüzünden yarım kalır. Çekilen fotoğraflar, plan ve kesit çizimleri 1920 yılında, Tiflis Devlet Tarih Müzesi'nde sergilenir.

Takaişvili'nin araştırma sonuçları, Çoruh Havzası Gürcü mimarîsi için çok önemlidir. İlk ve en önemli neden, bölgedeki yapıların sistematik bir şekilde belgelendirilmesinin amaçlanmış olmasıdır. Özellikle 1917 yılı çalışmaları sırasında Öşk, İşhan, Haho, Parhal, Dört Kilise ve Ekeki Manastırı gibi "Geçiş dönemi"¹¹ Gürcü mimarîsinin en özgün örneklerinin plan ve kesitleri çıkarılır, yapılar üstün kalite fotoğraflarla belgelenir in situ kitabeleri okunur (Resim: 5, 6, 7)¹². E. Takaişvili'nin yayınları, özellikle 1917 yılı çalışma sonuçları, kaynak niteliğindedir. Bunun en iyi kanıtı son yıllarda giderek artan bölge ile ilgili yayınlarda da aynı plan ve kesitlerin kullanılmasıdır. Daha da önemlisi, in situ kitabelerin pek azı günümüze bozulmadan gelebilmiştir. Bu nedenle, birçok araştırmacı E.

Harita : 1

Takaişvili'nin yorumlarını benimsemek durumundadır. Öte yandan, araştırmacının yapıların mimarî sorunlarına eğilmediği, farklı yapım evreleri olan, tanımlanamayan, yayınlarda adı geçtiği halde bulunamayan manastır, kale ve kiliselerde araştırma yaptıysa bile sonuçları hakkında bilgi vermediği saptanır¹³.

E. Takaişvili'nin kitabının Rusça baskısı yayımlandıktan sonra Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü mimarîsi ilgi çekmeye başlar. 1960 yılından sonra özellikle batılı araştırmacılar, kısa süreler için, genellikle turist olarak bölgeye gelir, yayınlardan tanıdıkları yapıları gezerler. Gözlemlerin çoğu kısa makaleler halinde yayınlanır ve özellikle kiliseler tanıtılır, giderek yıkıldıkları ve kurtarılmalara gerektiği anlatılır¹⁴.

1966 yılında Oxford kentinde toplanan Uluslararası Bizans Kongresinde, Arkeolog E. Takaişvili'nin 1917 yılındaki çalışmalarında bizzat bulunmuş olan Iliia Zdanevitch bir bildiri verir. Amacı, giderek yok olan yapıların kurtarılmasıdır. Bu nedenle, üzerinde yetmişdokuz kilise ve kalenin işaretlendiği bir harita yayınlanır (Harita)¹⁵. Bu harita Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü mimarî araştırmaları için belki de en önemli kaynağı oluşturur¹⁶. Haritada, 1402 yılında Timur'a gönderilen İspanyol elçisi Ruy Gonzales'in ülkesine dönerken izlediği yol üzerindeki dağlar, kaleler, kilise ve camiler işaretlenmiştir¹⁷. I.Zdanevitch'in gösterdiği yerleşim yerleri ve özel işaretlerle belirlediği yapılar 1995-1997 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaların sırasında saptanabilmektedir¹⁸.

Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü mimarîsi giderek batılı araştırmacıların ilgi odağı olur. Trabzon Ayasofyası'ndaki freskoların restorasyonu ile görevlendirilmiş olan bir İngiliz sanat tarihçisi Öşk Manastırının Vaftizci Yahya'ya adanan kilisesindeki ünlü sekizgen sütunu konu alan bir makale yayınlar¹⁹. Winfield'in makalesinin, Öşk Manastır Kilisesi'nin bölgedeki en çok tanınan yapı olmasına katkısı tartışılmaz. Öte yandan, araştırmacı en az Öşk Kilisesi kadar ilginç olan diğer yapılarda kısaca değindiği sorunları biraz daha ayrıntılı aktarabilse ve günümüze gelebilseydi daha iyi tanıtılabileseydi, Gürcü mimarîsine katkısı daha çok olabilirdi kanısındayız²⁰.

1965-1983 yılları arasında Çoruh havzası toplam yedi ayrı yüzey araştırması gerçekleştiren Gürcü kökenli Amerikalı sanat tarihçisi Wachtang Djobadze,

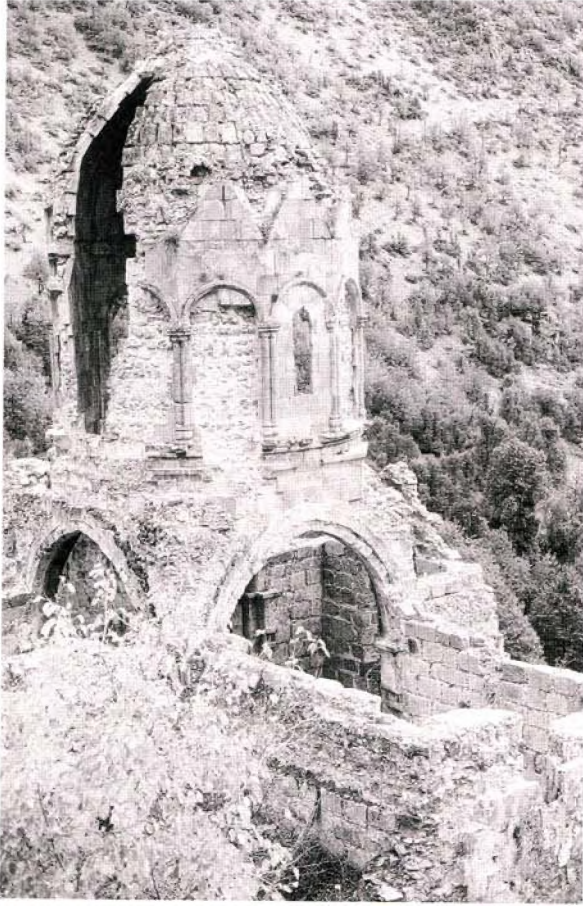
aslında Antakya'daki Gürcü manastırları kazılarında sorumludur²¹. Araştırmacı genellikle iyi araştırılmış, doğru yorumlanmış veriler ve kişisel görüşlerini önce makaleler halinde yayımlar. İlk makale "Tao-Klardjetie" Gürcü kiliselerinin yapım teknikleri ile ilgilidir²². Bunu, Öşk Manastır kilisesinin inandırıcı kanıtlarla 963-973 yıllarına tarihlendirdiği makale izler²³. Bir sonraki yayın araştırmacının 11. yüzyıl başına tarihlendiği kiliselerin mimarî süslemesine ayrılmıştır²⁴. W. Djobadze, Çoruh Havzası'ndaki Ortaçağ Gürcü eserlerinin tanıtılmasına en büyük katkıyı 1992 yılında yayınladığı kitabı ile sağlar²⁵. Araştırmacının çalışmaları titiz ve bilimsel niteliktedir. Halen okunabilen yapı kitabelerini çözümler ve yorumlar. Yapıların işlevleri ve diğer sorunları hakkında görüşlerini açıklar. Yapıları gözlemlerine ve kaynaklara dayanarak tarihler. Kitabına yapıların yerlerini işaretlediği bölge haritası ve yaklaşık üçyüzlü fotoğraf ekler. Öte yandan, yüzyılın başında Rus ve Gürcü araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar sonucunda çizilen plan ve kesitleri kaynak göstermeden olduğu gibi kitabına alır, ama uygun gördüğü şekilde yayınladığı için sorun yaratır²⁶.

Doğrudan Çoruh Havzası, Ortaçağ Gürcü yapıları ile ilgili iki kitap daha vardır. Bunlardan ilki, toplam otuz yapıyı içeren tipolojik bir çalışmadır²⁷. Yayını değerli kılan araştırmacının bölge yapılarını genel Gürcü mimarîsi içinde değerlendirme çalışmalarıdır²⁸. Bérldzé, önceki araştırmacıların gözlemlerine, plan-kesit ve fotoğraflarına dayanarak bölge yapılarını tarihlendirir ve tipolojik tanımını yapar. Kitap ve onu izleyen makaleler eski bilgileri tekrarladığı, son gözlemlerden yararlanmadığı ve temel sorunları çözümlenmeye katkıda bulunmadığı için tartışmaya açıktır²⁹.

Bölgedeki yapılarla ilgili diğer kitap Işhan Manastır Kilisesi'nin mimarîsi hakkındadır³⁰. Gürcü mimarîsi konusunda çalışan ilk Türk sanat tarihçisi yazar, bölgede 1983-1989 yılları arasında toplam altı yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Yayınladığı plan ve kesitler özgündür³¹. Kitap bölgedeki ilk monografik araştırma olduğu, yapının çok iyi belgelendirilmesine çalışıldığı için önemlidir³². Öte yandan, kitabın, kilisenin Gürcü mimarîsinde başka bir örneği bulunmayan arkadlı apsisinin yarattığı tarihlendirme ve yapım evreleri ile ilgili sorunları inandırıcı biçimde tartışmadığı anlaşılmaktadır³³.

Resim : 1

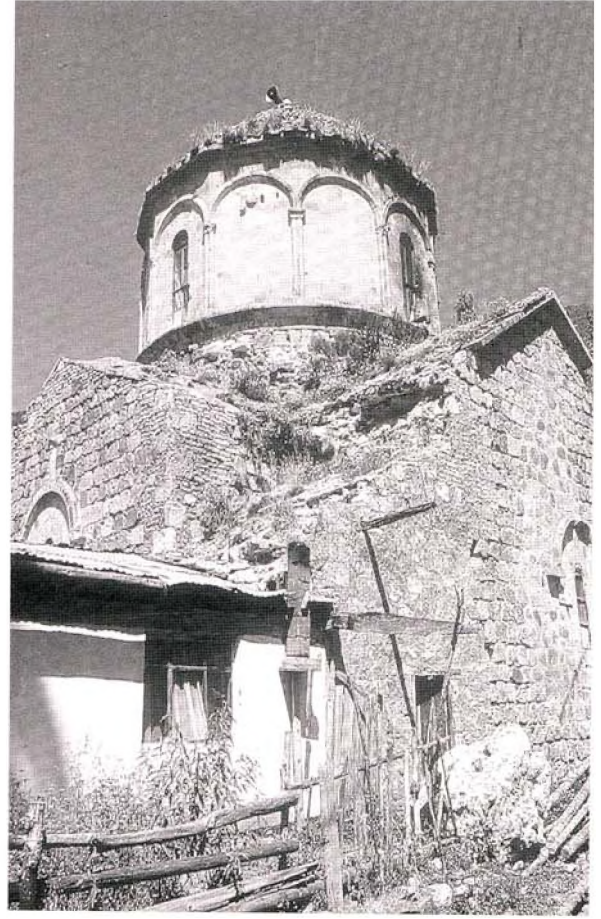

Resim :2

Yüzyılın sonuna doğru bilimsel nitelikli araştırmalar yoğunluk kazanır. Fransız sanat tarihçisi Nicole Thierry bir dizi makalesinde bölgedeki kiliselerde bulunduğu freskoları tanıtır, tarihlendirme sorunlarına değinir, üslup ve ikonografi analizi yapar³⁴. Jean-Michel Thierry, bölgede çalışacaklar için rehber niteliğinde bir makale yayınlar³⁵. Araştırmacı, illere göre, Gürcü yapılarının bulunduğu yerlerin bugünkü Türkçe köy adını, çeşitli dillerdeki diğer bilinen adlarını, konumlarını, yapıların son durumlarını ve hangi araştırmacıların bu yapılara gittiklerini gösterir.

Amerikalı sanat tarihçisi Robert Edwards, Oltu-penek, Çoruh ve Kura vadilerindeki belli başlı kaleleri sistematik bir şekilde araştırır. Araştırma sonuçlarını, kalelerin plan ve fotoğraflarını bölgenin tarihi hakkındaki bilgilerle birlikte bir dizi makale halinde yayınlar³⁶. Doktora çalışmaları için kısa sürelerle bölgeye dört ayrı gezi düzenleyen Avusturyalı sanat tarihçisi Bruno Baumgartner, zor ulaşılan, daha önceki yayınlara geçmemiş birkaç kiliseyi bir dizi makale ile tanıtır³⁷. Eski yayınlardan yararlanan ve tarih kaynaklarını değerlendiren makaleler, bölgenin giderek bilimsel çalışmalara konu olduğunun bir göstergesidir.

Çoruh Havzası kültür varlıkları ile doğrudan ilgili ilk yerel çalışma, 1990 yılında Artvin İli ve İlçeleri belediyelerinin destek ve katkısıyla gerçekleştirilmiştir. Amaç, Artvin kentlinin tarihini ve kültür varlıklarını tanıttığı bir kitap hazırlamaktır³⁸. Artvin İl sınırları içinde kalan Ortaçağ Gürcü kale, kilise, manastır

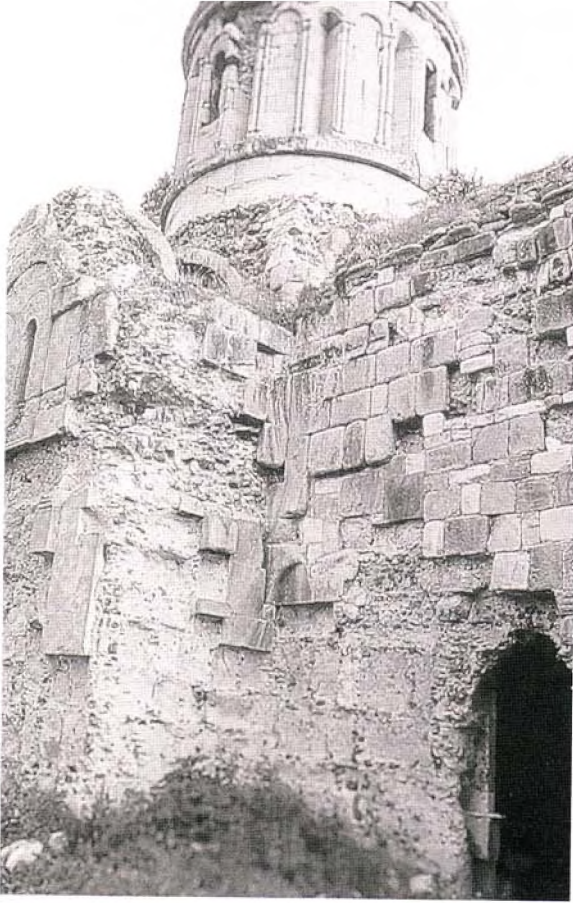
Resim :3

yapısı ve gözetleme kuleleri bu çalışma kapsamı içinde incelenmiş, fotoğraflarla son durumları belgelendirilmiş ve ölçümlü plan krokileri çizilmiştir³⁹.

1995 yılından bu yana Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Artvin ve çevresinde iki ayrı yüzey araştırmasına izin verir. Arkeolog K. Köroğlu, Artvin ve Ardahan'da gerçekleştirdiği "dip tarih" araştırmaları kapsamına "Ortaçağ kalesi" olarak nitelendirdiği Ferhatlı, Ardanuç, Rabat, Çavşat Kaleleri ve tanımlamadan kısaca tanıttığı Göreşet, Rabat kiliseleri ile Eni-Rabat ve Tbeti manastırlarını da katar⁴⁰.

Kültür Bakanlığının 1995 yılında Ortaçağda "Tao-Klardjet" olarak bilinen bugünkü Ardahan, Artvin, Erzurum ve Kars illeri sınırları içindeki bölgede başlattığı yüzey araştırmasının amacı, Gürcü mimarisine ait kültür varlıklarını saptamak, güncel durumlarını belgelemek, korunmalarına katkıda bulunmak, Türkçe ve yabancı dilde yapılacak yayınlarla bölgeyi dünya kamuoyuna tanıtmak olarak belirlenmiştir⁴¹. 1995-1999 yılları içinde toplam ellidokuz yerleşim yerinde yirmiki manastır, yirmibir kilise ya da şapel, onaltı kale ya da savunma yapısı belgelendirilmiştir⁴².

1995 yılındaki ilk araştırma, ortaçağlarda "Klardjet" olarak bilinen bölgede gerçekleştirilmiştir⁴³. 1996 çalışmaları, yayınlardan tanınan ünlü manastır ve kiliselerin son durumlarını belgelendirmek amacı taşır⁴⁴. 1997 yılı araştırmaları ortaçağlarda "Tao"

Resim : 4

olarak bilinen bölgede sürdürülmüştür⁴⁵. 1998 yılında 951 tarihli Gürcü elyazmasında geçen manastırlar belgelendirilmiştir⁴⁶. 1999 yılı çalışmaları ise ortaçağlarda "İmerhevi" olarak bilinen bölgede gerçekleştirilmiştir⁴⁷.

1995-1999 dönemi yüzey araştırmaları sırasında yedi kale ya da savunma yapısı, sekiz manastır ve on dört kilise ya da şapel kalıntısı ilk kez belgelendirilmiş, kültür varlıklarımız olarak tescil edilmeleri için gerekli başvuru yapılmıştır⁴⁸.

Son yıllarda, Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü mimarisi üzerine yapılan doktora çalışmalarının sayısı giderek artar⁴⁹. Bilimsel çalışmalar, yapıların belgelendirilmesi ve konunun uzmanları arasında kalan bilgi alışverişi ne yazık ki özgün kültür varlıklarının kurtarılması için yeterli olmamaktadır. Kilise, manastır yapıları, kale ve gözetleme kulelerinin çoğu yüzyıllardır işlevsiz kalmıştır. İklim koşulları ve doğal etkenlerin yanı sıra, kaplama taşlarını yapı malzemesi olarak kullananlar ile defineler yapıları büyük zarar vermektedir. Hiç zaman yitirilmeden Çoruh Havzası Ortaçağ kültür varlıklarının geniş kapsamlı bir koruma ve kurtarma programı içinde ele alınması gerekir.

Resim : 5

DİPNOTLAR

* Mine KADİROĞLU, Mebusevleri Önder Cad. 3/5 06580, ANKARA/TÜRKİYE.

- 1 Çoruh Havzası'ndaki yapılara da değinen genel Gürcü sanatı ve mimarisi hakkındaki kitapların başlıcaları: T.Kluge, Versuch einer systematischen Darstellung der altgeorgischen (grusinischen) Kirchenbauten. Berlin 1918; G.Çubinaşvili, Gürcü Sanatı Tarihi, Tiflis 1934 (Rusça); H.N.Nickel, Kirchen-Burgen-Miniaturen, Armenien und Georgien während des Mittelalters. Berlin 1974; E. Neubauer, Altgeorgische Baukunst. Wien u. München 1976; W. Bérizé, Quelques Aspects de l'Architecture géorgienne à Coupole. Tiflis, 1976; R. Mepisaschvili-W.Zinzadze,

Resim : 6

Resim :7

- Die Kunst des alten Georgien. Leipzig 1977; N. Thierry, Peinture d'Asie Mineure et de Transcaucasie aux Xe et XIe siècle. London 1977; A. Alpagu-Novello, W. Bérizdéz, J. Lafontain-Dosogne, Art and Architecture in Medieval Georgia. Louvan-la-Neuve, 1980; W. Bérizdéz, E. Neubauer, Die Kunst des Mittelalters in Georgien. Leipzig 1981; U. Bock, Armenische Baukunst. Köln 1983; R. Mepiaschvili- W.Zinzadze, Georgien; Kirchen und Wehrbauten. Leipzig 1987; N.M. Tokorskii, Tao ve Klardjetie'de Ortaçağ Kiliseleri Mimarîsinin Tarihi. Erivan 1988 (Rusça); T.A. Sinclair, Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey. 2. Cilt, London 1989; V. Eid, Ost Türkei, Völker und Kulturen zwischen Taurus und Ararat. Köln 1990.
- 2 K.Koch, Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844-Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien. Weimar 1846, s.242-248.
 - 3 Bkz. G. Kazbegi, Gürcü Türkiye'sinde Üç Ay. Rus İmparatorluğu Coğrafyasında Batı Kafkas Gözlemleri, 10(1876); D. Bakradze, Kafkas Arkeolojisi Yayınları III (1893).
 - 4 A. Pavlinov, Kafkas Arkeolojisi Yayınları, III, 1893. s.63-70, resim XXVI-XL. (Rusça)
 - 5 Rahip Grigol Kandzda'nın yaşamı hakkındaki el yazması, Kudüs Patrikhane Kütüphanesi 2 no.lu Gürcü kodeksidir. 268 foliodon oluşur. Sayfa boyutları 0.395 x 0.280 metredir. Nesir halinde, housouri yani Ortaçağ Gürcü el yazmaları için kullanılan küçük harflerle yazılmıştır. Epigrafik özelliklerinden ötürü 12. yüzyıla tarihlendirilir. Yuhannes adında Antakyalı biri tarafından buradaki Gürcü manastırında kopya edildiği sanılır.
 - 6 N.Marr, Grigol Kandzda'nın Yaşamı, Şavşat ve Klarjet'i'deki Seyahat Sırasında Tutulan Notlar. Ermeni-Gürcü Filoloji Tekstleri. St. Petersburg 1911 (Gürcüce ve Rusça).
 - 7 N.Marr tarafından Rusça'ya çevrilen el yazmasının üç çevirisi daha vardır: 1) P.Peeters, Histories monastiques géorgiennes. Vie de s. Grégoire de Khandztha. Analecta Bollandiana 36-37 (1917-19), s.207-309. (Latince) P. Ingorokva, Giorgi Merçule. Tiflis 1954 (Gürcüce); 3) I. Abuladze (derleyen). G. Merçule. Handzda ve Şatberdi'nin Kurucusu Aziz ve Kutsal Rahip Grigor Archimadrit'in Yaşamı, İşleri ve Değerli Faaliyetleri ile Birçok Aziz Peder'in Anılması. Monuments of Ancient Georgian Hagiographical Literature I. (1963). s.248-319 (Gürcüce). Bu araştırmada N. Marr'ın Rusça, P. Peeters'in Latince çevrilerinden yararlanılmıştır.
 - 8 E.Takaişvili, Arkeolojik Araştırma, Çalışma ve Notlar. Kafkas Arkeolojisi Yayınları. XII. (1909) s.84-117, resim XVII-XX. ve şekil 62-71 (Rusça).
 - 9 E.Takaişvili'nin plan tasarımları ve krokileri içeren kitabı: Album l'architecture géorgienne. Tiflis 1924. Yapılar ile ilgili metni içeren yayını: Göle-Oltu ve Çengelli'de Arkeolojik Araştırma. Paris 1938 (Gürcüce).
 - 10 1917 yılı araştırma sonuçları iki kez yayınlanır. 1917 yılındaki Gürcistan Güney Eyaletleri Arkeolojik Araştırmalar. Tiflis 1952 (Rusça), Tiflis 1960 (Gürcüce).
 - 11 Özellikle W.Berizdéz, E. Neubauer, R. Mepiasçvili ve W.Zinzadze gibi bazı araştırmacılar, Gürcü Mimarîsini üç döneme ayırır. "Erken Dönem" yapıları 4. yüzyıl sonundan 7. yüzyıl ortasına kadar; "Geçiş Dönemi" yapıları 7. yüzyıl ikinci yarısından 10.

yüzyıl sonuna kadar; "Altın Çağ" a ait olanlar ise 11. yüzyılın başından 13. yüzyıl sonuna kadar yapılmış olanlardır. Bkz. Dipnot 1.

- 12 Takaişvili'nin, 1917 yılı çalışmaları sırasında hazırlanan plan, kesit ve diğer arşiv malzemesini, 1920 tarihindeki sergiden sonra Tiflis Devlet. Tarih Müzesi'ne teslim ettiği bilinir (Takaişvili 1952:20). Ancak 1991 yılındaki araştırmalarımız sırasında Tiflis Güzel Sanatlar Müzesi arşivlerinde sergi malzemesine rastlanmamıştır.
- 13 Örneğin E. Takaişvili İshan Kilisesi'nin "Arkadlı apsisinin 7. yüzyılda III. Nerses tarafından yaptırıldığının bilindiğini" söylemekle yetinir. İshan Kilisesinin arkadı, "Rahip Grigol Kandzda'nın Yaşamı" adındaki el yazmasında geçen bir cümle nedeniyle birçok araştırmacı için tartışma konusudur. Takaişvili eldeki mimarî verileri değerlendirmez, daha da önemlisi bu verileri ayrıntılı tanıtmaz. III. Nerses dönemini benimsendiği halde farklı yapım evreleri için gerekli araştırmaları yapmışsa bile yayınlamaz, böylece kendinden sonraki araştırmacılar için sorun yaratır.
- 14 Bkz: M.-N.Thierry, Notes d'une Voyage en Géorgie Turquie. Bedi Kartlisa. 8/9 (1960), 10-29. A. Khatchatrian, Les églises cruciformes du Taşq. Cahiers Archeologiques. 15(1967), 203-208; M.-N. Thierry, Notes d'une nouveau Voyage en Géorgie Turquie. Bedi Kartlisa 25(1968), 51-65; N.-D.Gutschow, Kirchen in Tao-Klardjetie in der nordöstlichen Türkei. Archäologische Mitteilungen aus Iran. Neu Folge IV (1971), 237-247; M. Kadiroğlu, Tao-Klardjetie. Dictionary of Art, London 1996. cilt 30, s.305-307.
- 15 I.Zdanevitch, L'itinéraire géorgien de Ruy Gonzales de Clavijo et les églises aux confins de l'Atabégat. Oxford 1966.
- 16 Zdanevitch, a.g.e., s.11.
- 17 I.Zdanevitch British Museum Ms.ADD. 16613 İspanyolca el yazmasından yararlandığını belirtir. Bkz. L'itinéraire géorgien de Ruy Gonzales de Clavijo et les églises aux confins de l'Atabégat. Bedi Kartlisa 34 (1976), s.141-149, s.141'deki not.
- 18 1995-1999 yıllarında gerçekleştirilen beş yüzey araştırması sırasında Zdanevitch'in belirttiği kilise ve kalelerden yaklaşık kırkı belgelendirilmiş, haritanın, yerleşim yerlerini doğru gösterdiği saptanmıştır. Ayrıca makalede verilen krokiler ve özel işaretler de genelde doğrudur.
- 19 Bkz.D.Winfield, Some early medieval figural sculpture from North-East Turkey. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 31 (1968) s.33-72.
- 20 Ibid., s.69. D.Winfield. Bir evin duvarında, "Niyakom Manastır" adı ile tanıttığı yapı topluluğuna ait bir kitabe bulunduğunu, kullanılan harflerden kitabenin 12. yüzyıl sonuna tarihlendirilmesi gerektiğini yazar. Erzurum İli, Olur İlçesi, Keçili Köy mezarısında, 1966 yüzey araştırmaları sırasında ilk kez E. Takaişvili'nin "Kalmachi" adı ile tanıttığı manastırda çalışılmış, bu yapı topluluğunun D. Winfield'in "Niyakom" adı ile tanıttığı manastır olduğu saptanmıştır. Yapı kalıntıları 1985 yılından beri "Yank" adı ile eski eser olarak tescillidir. Araştırmacı "Niyakom" adını seçerken hangi verilerden yola çıktığını belirtmez. Bulduğu kitabenin yerini tam açıklamaz ve kitabenin aslına ya da çevirisine yer vermez. Makalesinde çözümsüz kalan bu tür sorunlara "Niyakom" sadece bir örnek oluşturur.
- 21 Prof. Dr. W. Djobadze'nin Antakya kazısı 1965 yılında biter, ancak sonuçların yayınlanması gecikir. Bkz. W.Djobadze, Archaeological Investigations in the Region of West of Antioch on-the-Orontes. Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie, 13 Stuttgart 1986.
- 22 W.Djobadze, The Georgian Churches of Tao-Klardjet'i: Construction Methods and Materials. Oriens Christianus 62 (1978) 114-134.
- 23 W.Djobadze, Four Deesis Themes in the Church of Oşki. Oriens Christianus 72 (1988) 168-182.
- 24 W.Djobadze, Observations on the Architectural Sculpture of Tao-Klardjet'i Churches One Thousand A.D. Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst Friedrich Deichmann gewidmet II (1986) 81-100.
- 25 W. Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i and Şavşet'i. Stuttgart 1992.
- 26 Araştırmacının genel uygulamasına verilebilecek pek çok örnekten biri Haho Manastır olabilir. Djobadze, E. Takaişvili'nin 1917 yılı çalışmaları sırasında çizilen Haho Manastır'ının Meryem Kilisesi planında, dört yapım evresi belirtmiş, ancak metin içinde bu konuda hiçbir açıklama yapmamıştır. Bkz.

- Djobadze, a.g.e., s.142-157. şekil 46.
- 27 V.Béridzé, *Monuments de Tao-Klardjet'le dans l'histoire de l'architecture géorgienne*. Tiflis 1981. (Rusça ve Fransızca)
- 28 Tiflis Sanat Tarihi Enstitüsü eski başkanı, Prof. Dr. V. Béridzé, yapı tipleri ve Gürcü mimarîsi içindeki yerleri konusunda çok sayıda eser vermiştir. Bkz. V. Béridzé, *Un Bilien de l'étude de l'architecture géorgienne paleochrétienne*. Bedi Kartlisa 11-12 (1961), s.63-69; *Gürcü Mimarîsi Tiflis 1968* (Rusça); *L'Architecture géorgienne*. Bedi Kartlisa 25 (1968), 129-143; *Georgian Art*. Bedi Kartlisa, 30 (1972), s.73-86; *Architecture géorgienne paleochrétienne IV-Ville Corsi Ravenna*. 20(1973), s.63-111. Erken Gürcü Mimarîsi Tiflis 1974 (Gürcüce, Rusça özet); *L'Architecture géorgienne à couple de la seconde moitié de Xe siècle a la fin du Xlle siècle*. (Caracteristiques generale). Bedi Kartlisa. 33 (1975), s.237-260; *L'Architecture religieuse des IV-Ville siècle*. Bedi Kartlisa. 36 (1978), s.25-42; *L'Art géorgienne dans le cadre du Moyen Âge européen*. Bedi Kartlisa. 40 (1982), s.139-146.
- 29 V.Béridzé, *Les Monuments de l'Architecture de Tao-Klardjetie*. *Revue des Etudes Georgiennes et Caucasiennes*, 5(1989) s. 169-202; *Le architecture de Tao-Klardjetie Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst* Friedrich Deichmann gewidmet I (1986) s.87-108.
- 30 M.Kadiroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at Işhan, Frankfurt am Main*, 1991.
- 31 M.Kadiroğlu'nun kitabı, 1989 yılında Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü'ne sunulan doktora tezinin bir bölümüdür. Plan ve kesitler Mimar Hakan Alkan M.A. tarafından doktora çalışmaları için hazırlanmıştır.
- 32 Başkadan kaynaklanan-resim göndermelerinde karışıklık, harf içlerinin dolu olması gibi teknik aksaklıklara karşın, ölçülerde ve yapı tanıtımında hiçbir yanlışlık yoktur.
- 33 Işhan Kilisesi'nde bizzat araştırma yapmış olan N. Thierry, kitabı eleştirirken, yazarın apsis ile ilgili görüşlerine katılır, yapıyı erkene tarihlendirmesine ise şiddetle karşı çıkar. Bkz. N.Thierry, A. *Propos des Monuments de Tao*. *Revue des Etudes géorgiennes et Caucasiennes*. 8-9 (1992-1993), s. 241-259; W. Djobadze 1992 tarihli yayının önsözünde kitabın "eline çok geç geçtiğini" yazar, ancak Işhan ve apsisindeki "Nerees'in tetrakonchosu"nu yeni verilere karşın tanıtmayı sürdürür. Bkz. a.g.e., s.5, 192-193.
- 34 N.Thierry, *Peintures géorgiennes en Turquie*. Bedi Kartlisa 42 (1984), 131-167; *Peintures de Xe siècle en Géorgie Méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie Mineure*. *Cahiers Archaeologiques* 24 (1975), s.73-113; *La peinture medievale géorgienne*. Corsi Ravenna 20 (1973), s.409-421.
- 35 M.Thierry, *Topographie et Etat actuel des Monuments géorgiens en Turquie orientale*. *Revue des Etudes géorgiennes et Caucasiennes*. 5 (1989), s.129-167.
- 36 Araştırmacı, Amerika'daki bir kuruluşun desteği ile Kuzeydoğu Anadolu'daki belli-başlı kaleler hakkında doktora çalışması yapar. Sonuçlar üç ayrı makale halinde yayınlanır. Bkz. R. Edwards, *The Valley of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey*, *Dumbarton Oaks Papers*. 42 (1988), s.119-141; *The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey*, *Dumbarton Oaks Papers*. 40 (1986), s.165-182; *Medieval Architecture in the Öltü-Penek Valley*. A. Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey, *Dumbarton Oaks Papers*. 39 (1985), s.15-30.
- 37 B.Baumgartner, *Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh bei İspir*. *Jahrbuch des österreichischen Byzantinistik*. 40 (1990), s.365-381; ---, *Drei vergessenegeorgische Klöster in der Nordosttürkei: C'q'arostavi, Nuka Kilise, Miznazori*, *Revue des Etudes géorgiennes et Caucasiennes*. 8-9 (1992), s.193-221; ---, *Eine bisher unbekannte georgische Kirche aus dem Jahr 984 im Tal von Dört kilise (Ötxta-ek'lesia) Nordosttürkei*. *Revue des Etudes géorgiennes et Caucasiennes*. 8-9 (1992-93), s.222-232.
- 38 Ağustos 1990 tarihinde, Artvin belediye başkanlarının izni ve desteğiyle yapılan araştırmalar, sanat tarihçileri Dr. M. Kadiroğlu, Z. Karaca, ve T. Yazar ile iki öğrenciden oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiş, ancak sonuçlar henüz yayınlanmamıştır.
- 39 1990 yılı çalışmaları sırasında 984 tarihli "Dört Kilise", "Nuka Kilise", "Çakarastov" manastır ve kiliseleri belgelendirildiği halde vaktinde yayınlanamadıkları için "unutulmuş" ya da "hiç bilinmeyen" kiliseleri/manastırlar olarak birer makaleye konu olmuştur. Bkz. Dipnot 37.
- 40 Bkz. K. Koroğlu, 1995 yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzyet Araştırması. XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı. C.I. Ankara s.369-395.
- 41 Kuzey Anadolu Gürcü Mimarîsi Yüzyet Araştırmaları M. Kadiroğlu başkanlığında, Dr. Zafer Karaca, Dr. Turgay Yazar, Fahriye Bayram M.A. ve öğrenci Mehmet Bayram ile birlikte yürütülmektedir.
- 42 Altıncı Ortaçağ Gürcü Mimarîsi Araştırması'nın Temmuz 2000 tarihinde yapılması planlanmıştır.
- 43 Çoruh Nehri Vadisi'nde, toplam on dört yerleşim yerinde gerçekleştirilen araştırma sonuçları için bkz. Kadiroğlu-Leube M., Z. Karaca, T. Yazar, 1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzyet Araştırması. XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1996, 397-421.
- 44 Öltü, Barhal ve Bulanık Suyu vadilerinde, onüç yerleşim yerinde yapılan çalışmalar için Kadiroğlu-Leube, M., Z. Karaca, T. Yazar, Ortaçağ Gürcü Mimarîsi 1996 Yılı Yüzyet Araştırması. XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1998, 97-125.
- 45 Tortum ve Öltü Çayı vadilerinde, onbir yerleşim yerinde yapılan araştırma sonuçları için bkz. Kadiroğlu, M., Z. Karaca, T. Yazar, Ortaçağ Gürcü Mimarîsi 1997 Yılı Yüzyet Araştırması XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Tarsus 1999, s.129-142.
- 46 Kaçkal, Berta Suyu vadilerinde gerçekleştirilen araştırma sırasında Grigol Mercule'nin 951 tarihli Gürcüce el yazmasındaki manastırlar belgelendirilmeye çalışılmıştır. Bkz. Kadiroğlu, M., Z. Karaca, T. Yazar, Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarîsi 1998 Yılı Yüzyet Araştırması XVII. araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 2000. 81-94.
- 47 İmerhevi Irmağı Vadisi'ndeki sekiz yerleşim yerinde gerçekleştirilen araştırmalara ait bilgiler, İzmir'de yapılan Uluslararası XXII. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu yayınında yer alacaktır.
- 48 Kaleler; Boselt Kale, Eğrekkale, Esbeki, Melo, Sinkot, Ustabel ve Vank Kaleleri; manastırlar: Baratevta, Çmerk, Daba, Esbeki, Mere, Şarbet Şehri ve Vank/Niyakom manastırları; kilise ya da şapeller. Bartuz, Devazebi, Eğrek, Gürcan, Hozabir, İrsa, Kışa, Kızılkilise, Koklieti, Mamzında, Sinkot, Sohtorot, Şogara, Tivasor.
- 49 Hasan Kartal'ın 1992 Nisan'ında Strasbourg Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi'ne sunduğu "Türk Gürcüstanının Mimarîsi" adlı yayınlanmamış doktora tezi; Bruno Baumgartner'in Viyana Üniversitesi, Yunan ve Bizans Kültürü Bölümüne 1997 Nisan ayında sunduğu, "Tao-Klardjet'in Tarihi Coğrafyası" konulu basılmamış doktora tezi ve Fahriye Bayram'ın A.Ü.DTCF, Sanat Tarihi Bölümü'ne sunulmak üzere hazırladığı "951 Tarihli El Yazmasında Geçen Manastır Topluluklarının Mimarîsi" konusundaki doktora çalışması, ülkemiz sınırları içinde kalan Ortaçağ Gürcü mimarîsi üzerinde yapılan bilimsel çalışmaların giderek arttığını gösterir.

AMASYA İLİ GÜMÜŞHACIKÖY İLÇESİ VE GÜMÜŞ NAHİYESİNDEN ÜÇ HAMAM

KÖPRÜLÜ MEHMET PAŞA HAMAMI (BÜYÜK HAMAM)

Hamam, Amasya, Gümüşhacıköy İlçesi, Ekin Pazarı Mevkii, Ekin Pazarı Sokak Hacı Nadir Baba Türbesi'nin karşısında yer almaktadır.

Yapı 1658 yılında Köprülü Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır¹. İç kısımda bazı değişiklikler geçiren hamam, günümüzde sağlam durumda işlevini sürdürmektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan hamam, kare planlı soyunmalık, enine dikdörtgen planlı ılıklik, enine uzanan ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan yan bölümleri tonozlu bir sıcaklık ile buraya açılan kare planlı iki halvet hüccresinden oluşmaktadır (Şekil: 1; Resim: 1).

Yapı moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümünün beden duvarlarında moloz taşlar bir sıra tuğla ile çerçeveleştirilerek kasetleme tekniği uygulanmış; ılıklik bölümünün beden duvarlarında altta moloz taş, üstte tuğla; kubbe kasnağında ise yukarıya doğru sırasıyla üç, iki ve bir dizi tuğla hatıl arasında moloz taş örgü kullanılmıştır. Ayrıca yapı köşelerinde kesme taş ve mermer blokların kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Hamam günümüzde, güney ve batı cephesi hariç binalarla çevrili olduğundan, kübik soyunmalık bölümü ve bunun üzerini örten kubbe ile algılanmaktadır. Sekizgen bir kasnak üzerine oturan kubbe, beton ile sivanmış, geçiş sistemini oluşturan trompların üçgen biçiminde dışa yansıyan örtü kısmı ise alaturka kiremitle kaplanmış (Resim: 2).

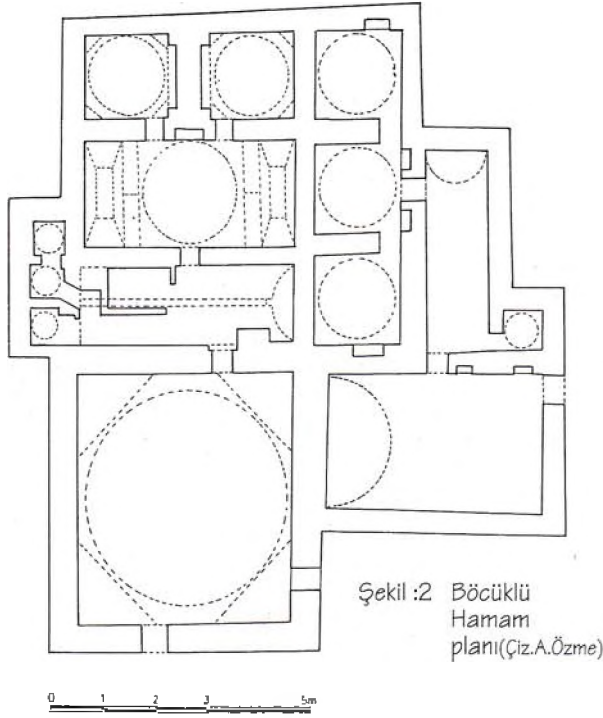
Yapıya giriş, soyunmalık bölümünün güney cephesinde, eksenin batısında ve zemin seviyesi altında kalan, kademeli, yüksek yarım daire kemerli kapı ile sağlanmış, düzgün kesme taş örgü kapı kemeri, tuğla örgü ikinci bir kemer ile kuşatılmıştır. Bu kemerin hemen üzerinde dikdörtgen biçimli, mermer bir levhaya kabartma olarak, süslü yazılmış bir kitabe yerleştirilmiştir. Kitabe, Köprülü Mehmet Paşa'nın torunlarından Ahmet Paşa'nın oğlu Baki Bey tarafından, bu hamamın yanına ilave edilen² ikinci bir

hamamın inşa kitabesidir. Kitabenin üzerinde dışa taşan küçük bir sundurma, kapı açıklığını gölgelemektedir (Resim: 1). Güney ve batı cephenin üst seviyesinde, cephe akslarına tuğla ile örülmüş, sivri formda birer hafifletme kemeri, altına kesme taşlarla örülmüş, sivri kemerli birer pencere açılmıştır (Resim: 3).

Cepheler ve kubbe kasnağı, iki sıra kirpi saçak ile sınırlandırılmış, fakat kirpi saçak sıraları yer yer bozulmuştur. Ayrıca kasnağın cephelere denk gelen yüzeyi ile cephe arasında kirpi saçak devam ettirilmemiş ve böylece iki yüzeyin bütünlüğü sağlanmıştır (Resim: 3).

Soyunmalık bölümüne iki basamaklı merdiven ile inilmektedir. Doğu duvarda eksene göre güneyde açılmış bir kapı ile yapıya sonradan eklenmiş bir havlu kurutma mekânına girilir. Kuzey duvarında ise eksenin batısında, ılıklik bölümüne geçişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Duvarlar geç dönemde ahşap ve fayanslarla kaplanmış, önlerine de beton sekiler yapılmıştır. Mekânın ortasında, sekizgen bir kaide üzerine oturan ve dıştan sekizgen, içten silindirik gövdeli bir havuz yer alır. Bu bölümün üzerini, ön yüzü sivri kemerli, dilimli tromplarla geçilen ve etek kısmı bir sıra kaval silme ile sınırlandırılmış kubbe örtmektedir. Tromp aralarına sağır yarım daire kemerler yerleştirilmiş, kuzeydeki kemer hariç, diğerlerinin ortasına da, dış cephelerde, üst seviyede bulunan pencereler açılmıştır. Ancak dışta sivri kemerli yapılan pencereler içte dikdörtgen biçime dönüştürülmüştür. Doğu duvardaki pencere, cepheye sonradan birleştirilen ikinci bir hamam tarafından kapanmıştır.

ılıklik bölümü, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Güney duvarında, eksenin batısında bulunan duvara bitişik payanda ile duvar asimetric iki bölüme ayrılmıştır. Mekânın batısına ise geç dönemde, yaklaşık 2 m. yükselen duvarlarla, tuvalet ve temizlik mekânları yapılmıştır. Temizlik mekânının üzeri açık bırakılmış, tuvaletlerden güneydeki ikisi pandantif, kuzeydeki ise tromplarla geçilen birer beton kubbe ile örtülmüştür.

Şekil :1 Köprülü Mehmet Paşa Hamamı planı(Çiz.A.Özme)

İlklık bölümünün üzeri güney duvardaki kapının batısında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan sivri takviye kemeri ile iki kısma ayrılmış, her iki bölüm de birer aynalı beşik tonoz ile örtülmüştür. Tonoz aynalarına doğuda üç, batıda bir adet olmak üzere dört fil gözü yerleştirilmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan sıcaklık bölümü, kuzey duvarında, eksenin iki yanına yerleştirilmiş birer kapı ile halvet hücrelerine açılmaktadır. İki kapı arasında bulunan duvar yüzeyine, dikdörtgen biçimli bir niş, mekânın ortasına da köşeleri pahlanmış dikdörtgen biçimli bir göbek taşı yerleştirilmiştir. Örtü sistemi iki yanda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir sivri kemer ile üç bölüme ayrılmış; orta bölüm pandantiflerle geçilen kubbe, yan bölümler ise aynalı çapraz tonoz ile örtülmüştür. Yan bölümler, aynaların merkezinde bulunan birer; orta bölüm ise merkezdeki büyük, dokuz fil gözü ile aydınlatılmıştır.

Halvet hücreleri kare planlıdır. Bu mekânların üzeri tromplarla geçilen ve merkezlerinde birer fil gözünün yer aldığı kubbe ile örtülmüştür. Doğudaki halvetin batı, batıdaki de doğu duvarında büyük boyutlu, sivri kemerli birer niş bulunmaktadır.

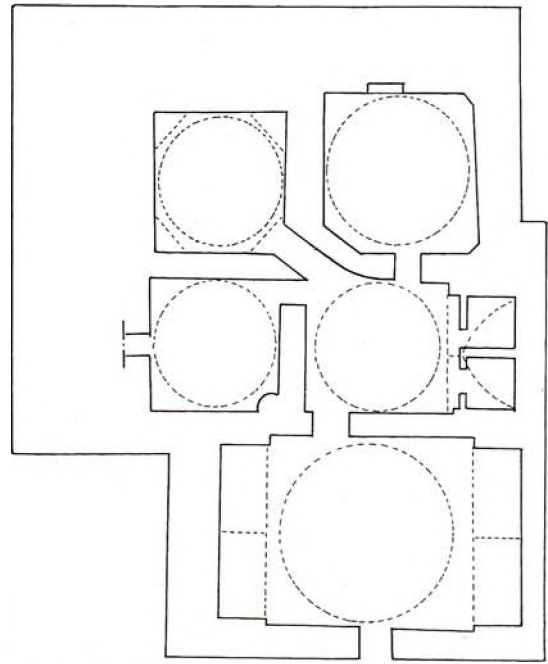
Hamamın külhanı, halvet hücrelerinin alt kısmında yer alır. Tuğlarla örülen sivri kemerli bir niş içerisinde dikdörtgen biçimli külhan ağızı bulunmaktadır (Resim: 4).

BÖCÜKLÜ HAMAM

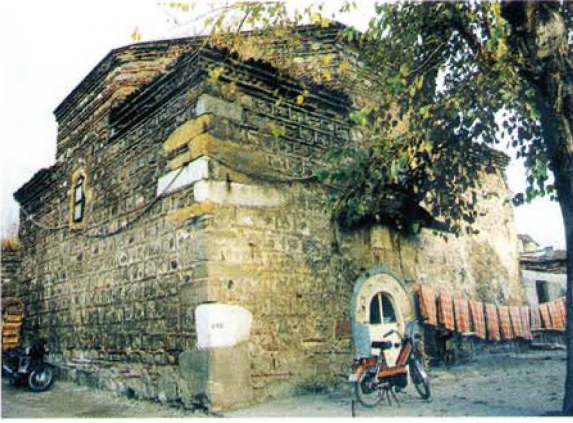
Yapı, Amasya, Gümüşhacıköy İlçesi, Ekin Pazarı Mevkii, Büyük Hamam'ın doğusuna bitişik durumdadır. Hamamın yapım tarihi ve banisi bilinmemektedir. Ancak Hüseyin Hüsameddin'in H. 1170 (M.1756) yılında Köprülü Mehmet Paşa'nın torunlarından, Hafız Ahmet

Paşa'nın oğlu Abdülbaki Bey tarafından ilave ettirildiğini belirttiği hamam bu olmalıdır³. Bu durumda, Büyük Hamam'ın giriş kapısı üzerinde bulunan ve dikdörtgen mermer bir levha üzerine sülüs hatla yazılan kitabe, Böcükli Hamam'ın inşa kitabesi olmalıdır.

İçinde bazı değişiklikler yapılan yapı, günümüzde sağlam durumda işlevini sürdürmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan hamam, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı soyunmalık, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ilklık ve aynı aks üzerine yerleştirilmiş, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı sıcaklık ile iki halvet hücrelerinden oluşmaktadır (Şekil: 2; Resim: 5). Yapı günümüzde binalarla çevrili olduğundan, sadece soyunmalık bölümü görülmektedir. Bu kısım moloz taşlarla örülmüş; üst seviyede birkaç sıra tuğla dizisi yer almıştır. Soyunmalık bölümü doğu cephede, üst seviyede bulunan ve kesme taş sövelere sahip dikdörtgen biçimi bir pencere ile aydınlatılmış, bu cephe bir sıra kerpi saçak ile sınırlandırılarak üzeri, kiremitlerle kaplı, beşik çatı ile örtülmüştür. Yapıya giriş soyunmalık mekânının doğu cephesinde, eksenin kuzeyinde bulunan düz atklılı kapı ile sağlanmıştır. Mekânın doğu duvarında, yaklaşık eksenin doğusunda, üst seviyede, yarım daire kemerli niş içine açılmış dikdörtgen biçimli bir pencere, kuzey duvarda eksenin doğusunda, zeminden yaklaşık 70 cm. yükseklikte dikdörtgen biçimli iki niş, nişlerin batısında ilklık mekânına geçişi sağlayan bir kapı ile mekânın ortasında bir şadırvan bulunmaktadır. Eşkenar dörtgen biçimli şadırvanın kuzeydoğu yüzüne dikdörtgen biçimli bir yalak eklenmiştir. Geç dönemde duvarlar fayansla kaplanmış, önlerine de sekiler yerleştirilmiştir. Mekânın üzeri doğu-batı

Şekil :1 Tekke Hamamı planı(Çiz.A.Özme)

Resim : 1

doğrultusunda atılmış beşik tonoz ile örtülmüş, tonozun yatay aksına üç fil gözü açılmıştır. İlliklik bölümü kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, güney duvarda, batı köşede bulunan yarım daire kemerli kapı ile soyunmalık, batı duvarda eksenin kuzeyinde bulunan yine yarım daire kemerli kapı ile de sıcaklık ve halvet hücrelerine açılmaktadır. Mekânın güneyi, belli bir seviyeye kadar yükselen duvarlar ile bölümlenmiştir. Doğuya, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı tuvalet, bunun batısına doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı temizlik mekânı yapılarak, üzerleri açık bırakılmıştır. Kuzey ve doğu duvarı önünde yaklaşık 45 cm. yüksekliğinde seki bulunan mekânın üzeri, kuzey-güney doğrultusunda beşik tonoz ile örtülmüş, aynı aks üzerine üç büyük fil gözü yerleştirilmiştir.

Kuzeyden-güneye aynı aks üzerinde bulunan sıcaklık ve iki halvet hücreleri, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olup, eş biçimde düzenlenmiştir. Sıcaklık mekânı güney duvarda, doğuda, güneydeki halvet hücreleri ise kuzey duvarda doğuda yer alan yarım daire kemerli bir kapı ile aralarında bulunan diğer halvet hücrelerine açılmıştır. Bu hücrenin doğu duvarındaki yarım daire kemerli kapı ile de illiklik mekânına geçiş sağlanmıştır. Bu kapının iki yanında, zeminden yaklaşık 50 cm. yükseklikte dikdörtgen biçimli birer niş vardır. Ayrıca sıcaklık mekânının kuzey duvarı ile güneydeki halvet hücrelerinin güney duvarında zeminden yaklaşık 50 cm. yükseklikte, yarım daire kemerli birer niş ile sıcaklık mekânının doğu duvarında üst seviyede, su deposuna açılan dikdörtgen biçimli bir pencere yer almıştır. Ortadaki halvet hücrelerinin kuzey, güney ve batı, diğer mekânların ise dört duvarı önüne, yaklaşık 20 cm. yüksekliğinde sekiler yapılmış, üç mekânda da, kuzey, güney ve batıdaki sekilerin üzerinde yaklaşık ekseninde birer kurna yer almıştır. Sıcaklık mekânı ile güneydeki halvet hücrelerinde batı ve güney, aradaki halvet hücrelerinde ise güney duvar önünde bulunan kurnalar dıştan, ön köşeleri pahlandırılmış dikdörtgen, içten yuvarlak, diğerleri ise köşeleri dışa bombeli daire biçimindedir. Sıcaklık mekânında batı duvar önünde bulunan kurna devşirme malzeme olup, ön yüzü çiçek ve çark-ı felek motifi ile bezelidir. Mekânların üzeri, köşelerdeki tromp ve trompların arasına atılan sivri kemerlerin arasındaki yüzeyleri dolduran pandantiflerle geçilen birer kubbe ile örtülmüştür.

Resim : 2

Hamamın külhanı doğu cephede, eksenin kuzeyinde zemin seviyesinin altında bulunmaktadır. Tuğla ve kaba yonu taş ile örülmüş yarım daire kemerli bir niş içerisinde, dikdörtgen biçimli külhan ağız yer almaktadır.

Hamamın İnşa Kitabesi:

تاریخ حمام جدید

بناسیتا سبب باقی بک ابن احمد بشا - وزیر ابن وزیر ابن وزیر ابن
گرم بخش

بنک ناظری اولان بو ... الهی قیل بو بندکی الزمری خشی
دیددی تاریخیدی فکر ایلیم سید بو حمامک - بنک کبی بو دنیادا
وقف و خیر ورمی خاشی

تاریخ دیگر

فان کنتم جنبا فاطهرو بالما فیهی ۱۷۵۶

Transkripsiyonu⁴

Binasına sebep Baki Bey İbn Ahmet Paşa-Vezir İbn Vezir İbn Vezir İbn Kerembahş.

Binanın nazırı olan bu- ilahi kıl bu bendeni ez-zümre-i hüşya Didi tarihi fikr eyleyüp seyyid bu hamamın- Bunun gibi bu dünyada vakıf ve hayır var mı haşa.

Tarihi değer.

Fe in küntum cünüben fe'tahharu bi'l mai fihri. 1756

TEKKE HAMAMI (SELÇUKLU HAMAMI)

Hamam Amasya, Gümüş Nahiyesi, Camii Kebir Mahallesi, Çay Sokak, No.21'de bulunmaktadır. Yapının inşa tarihini ve banisini gösteren yazılı bir belge yoktur, ancak 1367 yıllarında Gümüş'te yaşayan ve hamamın güneyindeki tekkeyi de yaptırdıkları belirtilen Ahi İbrahim Basri ve oğlu Ahi Burak tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir⁵. Geç dönemde, iç kısımda bazı değişiklikler geçiren yapı, günümüzde sağlam durumda işlevini sürdürmektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan hamam, her biri kubbe ile örtülü soyunmalık, illiklik ve illikliğe açılan sıcaklık ile iki halvet hücrelerinden meydana gelmiştir.

Kuzeye sonradan bir avlu ilave edilmiştir (Şekil: 3). Yapının duvar örgüsünde moloz taş kullanılmıştır (Resim: 6). Moloz taşlar kuzey cephe dışında çimento

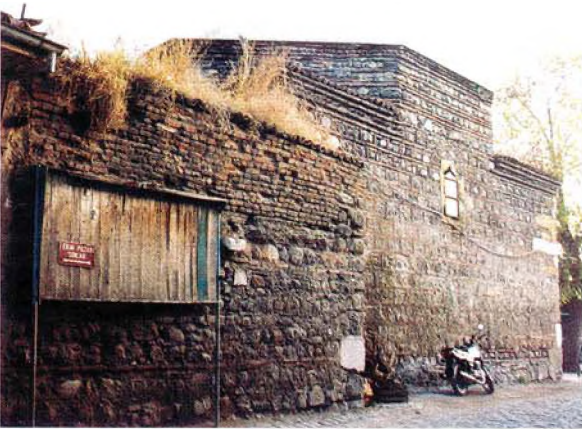
harç ile derzlenerek, derz yüzeyleri çiziklerle belirlenmiştir.

Kuzey cephe dışında zemin seviyesi yükselmiş; beden duvarlarının bir bölümü toprak altında kalmıştır. Mekânların üzerini örten kubbeler ile birlikte tüm örtü sistemi beton harç ile sıvanmıştır. Soyunmalık bölümünün üzerini örten kubbe sekiz cepheli bir aydınlatma feneri yer almış, fenerin ana eksenlerine, ahşap çerçevesi küçük pencereler açılmıştır.

Kuzey bölüme eklenen doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avluya, batı cephesinde, kuzey uçta bulunan düz atkılı kapı ile geçilmekte, kapının önündeki beş basamaklı merdiven ile de avluya inilmektedir. Yapıya giriş ise soyunmalık mekânının kuzey cephesinde, eksenin batısındaki düz atkılı kapıdan sağlanmıştır.

İki basamaklı merdiven ile inilen soyunmalık mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, doğu ve batı duvarında büyük boyutlu, sivri kemerli derin birer niş, güney duvarında eksenin doğusunda ilikliğe geçişi sağlayan yarım daire kemerli bir kapı bulunmaktadır. Duvarların önüne, güneydeki kapının batısından başlayan ve doğudaki nişin güney kanadında sonlanan yüksek sekiler yerleştirilmiştir. Mekânın üzeri pandantiflerle geçilen ve merkezinde sekiz köşeli bir aydınlatma feneri bulunan kubbe ile örtülmüştür. İliklik mekânı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır, batı duvarında sivri kemerli, büyük boyutlu, derin bir niş, güney duvarında eksenin batısında ve doğu uçta halvet hücrelerine, doğu duvarda güney uçta sıcaklık, kuzey duvarda da doğu uçta soyunmalık mekânına açılan yarım daire kemerli birer kapı bulunmaktadır. Niş, geç dönemde duvarlarla bölünülerek doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı iki mekân oluşturulmuş, kuzeydeki tuvalet, güneydeki temizlik mekânı olarak değerlendirilmiştir. Yine geç dönemde, güneybatı köşesine önünde dikdörtgen biçimli bir yalağı bulunan çeşme eklenmiş, mekânın üzeri, köşe üçgenleri ile geçilen bir kubbe ile örtülerek, kubbeye merkezdeki büyük, dört fil gözü açılmıştır.

Kuzeybatı köşedeki pahlanma dışında, kare planlı olan sıcaklık bölümü, batı duvarda, güney uçta bulunan yarım daire kemerli kapı ile ilikliğe, doğu duvarda, üst seviyede, yaklaşık eksende, dikdörtgen biçimli bir pencere ile de su deposuna açılmaktadır. Duvarların

Resim : 3

Resim : 4

önüne, kapının kuzeyinden içe şevli bir şekilde başlayan ve güney duvarın batısında daralarak sonlanan yaklaşık 20 cm. yüksekliğinde sekiler ile, sekilerin üzerinde, kuzey ve doğu duvar önünde, yaklaşık eksende birer kurna yer almaktadır. Her ikisinin de iç kısmı yuvarlak olan kurnalardan kuzeydeki dıştan altı cepheli, diğeri ise ön yüzü yuvarlatılmış, üç cephelidir. Mekânın üzeri üçgen kuşakla geçilen bir kubbe ile örtülmüştür. Güneydoğu köşesindeki halvet hücreleri kare planlıdır. Kuzeybatı köşesindeki yarım daire kemerli kapı ile ilikliğe, doğu duvarında üst seviyede yaklaşık eksende bulunan ince-uzun dikdörtgen biçimli küçük pencere ile de su deposuna açılır. Kuzey ve batı duvarda, üst seviyede, eksende sivri kemerli birer niş ve tüm duvarların önünde 20 cm. yüksekliğinde sekiler bulunmaktadır. Sekilerin üzerinde, doğu ve güney duvar ekseninde içleri yuvarlak, dışları beş cepheli birer kurna yer almıştır. Duvarlar zeminden yaklaşık 1.32 m. yükseklikte hafifçe çıkıntı yapmakta, bu çıkıntı doğu duvardaki pencere üzerinde dikdörtgen bir çerçeve oluşturmaktadır. Mekânın üzerini örten kubbeye geçişi sağlayan tromplar, bu çıkıntıların seviyesinden başlamaktadır. Mekân, kubbeye yer alan ve merkezdeki büyük, dört fil gözü ile aydınlatılmıştır.

Güneydeki halvet hücreleri, güneydoğu köşesi hariç, diğer köşelerdeki pahlanma dışında kare planlı olup, kuzey duvarda, eksende yarım daire kemerli kapı ile ilikliğe açılmaktadır. Güney duvarında, yaklaşık eksende, zeminden 65 cm. yükseklikte, kademeli sivri kemerli bir niş bulunur. Tüm duvarların önünde de 20 cm. yüksekliğinde sekiler yer alır. Doğu, batı ve güneyde, sekilerin üzerine dıştan beş cepheli, içten yuvarlak biçimli birer kurna, mekânın ortasına da, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen biçimli ve köşeleri pahlı, yaklaşık 30 cm. yüksekliğinde bir göbek taşı yerleştirilmiştir. Mekânın üzeri tromplarla geçilen bir kubbe ile örtülmüş, tromp aralarına sağır sivri kemerler atılmıştır.

Yapının doğusuna birleştirilmiş su deposu, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. İki adet sivri kemer ile takviye edilen, sivri beşik tonoz ile örtülmüştür.

DEĞERLENDİRME

Anadolu Türk mimarîsinde yaygın olarak görülen hamamlar, bir külliyein parçası ya da müstakil yapılar

halinde inşa edilmiş; kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı bölümler içeren çifte hamam veya tek hamam biçiminde yapılmışlardır.

Türk hamamları plan özellikleri bakımından sıcaklık ve halvet esas alınarak altı ana başlıkta gruplandırılmıştır.

Bunlar;

- 1 Haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip
- 2 Yıldızvari sıcaklık tipi
- 3 Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip
- 4 Çok kubbeli sıcaklık tipi
- 5 Orta kubbeli enine sıcaklık ve çifte halvetli tip
- 6 Soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip olarak belirlenmiştir⁶. Ayrıca her grubun kendi içinde çeşitlendirmeleri bulunmaktadır.

Anadolu'da inşa edilen ilk hamamlar, çoğunlukla haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli plana sahiptir. Eski Türk mimarî geleneğine bağlanan ve menşei dört eyvanlı avlulu binalar olarak kabul edilen⁷ bu plana sahip hamamlar arasında Ani I no.lu (11. yüzyıl) ve Ani II no.lu (12. yüzyılın 2. yarısı)⁸ hamam, Mardin Radviyye (1176)⁹, Mardin Yeni Kapı (13. yüzyılın 2. yarısı)¹⁰, Kayseri Huand Hatun (1236)¹¹, Konya Sahip Ata (1258)¹² ve Beyşehir Eşrefoğlu (1279)¹³ hamamları sayılabilir.

Çalışma konumuz olan ve külliye'nin bir yapısı olarak inşa edilen Köprülü Mehmet Paşa Hamamı, kare planlı soyunmalık, enine dikdörtgen planlı ılıklik, enine uzanan ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan yan bölümleri tonozlu bir sıcaklık ile, buraya açılan kare planlı iki halvet hücresiyle, "ortası kubbeli enine sıcaklık ve çifte halvetli tip" in bir örneği olarak değerlendirilebilir. Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan bu tipin örnekleri arasında Bursa Nalıncılar (1364)¹⁴, Mudurnu Yıldırım (1382) kadınlar bölümü¹⁵, Bursa Ördekli (14. yüzyılın sonu) kadınlar ve erkekler bölümü¹⁶, Bursa Şengül Hamamı (14. yüzyıl sonu)¹⁷, Bursa Muradiye (1422)¹⁸, Edirne Mihail Gazi (1422) erkekler bölümü¹⁹, Ankara Karacabey (1440) kadınlar bölümü²⁰, Bursa Başçı İbrahim (1459)²¹, Bursa İbrahim Paşa (1485)²², İznik Büyük (15. yüzyıl)²³, Gebze Çoban Mustafa Paşa (16. yüzyıl başı) erkekler bölümü²⁴, Azapkapı Sokollu (1577)²⁵, Bolu Sultan (16. yüzyıl) kadınlar ve erkekler bölümü²⁶, Yenişehir Çifte Hamam (17. yüzyıl) kadınlar bölümü²⁷ bulunmaktadır.

Resim : 5

Resim : 6

Bu yapılardan, Nalıncılar, Muradiye, İznik Büyük, Çoban Mustafa Paşa, Sokollu Mehmet Paşa, Sultan ve Yenişehir hamamları, örneğimizle tam bir benzerlik göstermekte olup; enlemesine dikdörtgen planlı sıcaklık bölümü iki yanda kemerlerle üç bölüme ayrılmış, ortada oluşan kare birim kubbe, yan birimler ise tonozla örtülmüştür. Kubbeye örtülü kare planlı halvet hücreleri de birer kapı ile sıcaklık bölümüne açılmıştır. Plan şeması olarak Köprülü Mehmet Paşa Hamamı ile aynı gruba girmekle birlikte, Mudurnu Yıldırım, Ördekli, Şengül, Karacabey, Mihail Gazi, Başçı İbrahim ve İbrahim Paşa hamamlarında, sıcaklık bölümünde, ortada bulunan kare birimler, daha büyük boyutlu yapılarak yan birimlerden ayrılmış, ayrıca bu birimin duvarları kademelendirilerek, orta mekânın vurgulanması sağlanmıştır. Karacabey ve Başçı İbrahim hamamları, üç bölümlü ılıklik mekânlarının, ortadaki biriminin eyvan şeklinde doğrudan sıcaklık mekânına açılmasıyla, hem bu örneklerden hem de Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'ndan farklılık göstermektedir. Mudurnu Yıldırım, Ördekli, Mihail Gazi ve Başçı İbrahim hamamları da, sıcaklık mekânının halvetlere açılan yönünde, duvarın, eksende üçgen biçiminde bir çıkıntı oluşturması ve halvet hücrelerinin kapılarının, bu çıkıntının iki yanına yerleştirilmesi ile farklı bir özelliktedir.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, halvet hücreleri, kare planlıdır. İbrahim Paşa Hamamı dışında, diğer karşılaştırma yapılarında da halvet hücrelerinin kare planlı olduğu görülmektedir. İbrahim Paşa Hamamı'nda ise, hücrelerin duvarları gelişigüzel kademelendirilerek, mekânların kare formu bozulmuştur.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, sıcaklık bölümünde, halvet hücrelerine açılan kapıların arasındaki duvar yüzeyinde dikdörtgen biçimli bir niş bulunmaktadır. Nalıncılar, Şengül, Karacabey, İznik Büyük, Sultan ve Gebze Çoban Mustafa Paşa hamamlarında da, bu bölümde birer niş vardır. Şengül ve Karacabey hamamlarında örneğimizde olduğu gibi dikdörtgen; Nalıncılar Hamamı'nda üç kenarlı, İznik Büyük Hamamı'nda üçgen, Bolu Sultan Hamamı'nda beş kenarlı, Gebze Çoban Mustafa Paşa Hamamı'nda ise yarım daire biçimindedir. Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'ndan farklı olarak, Köprülü Mehmet Paşa, Muradiye, Başçı İbrahim ve İbrahim paşa hamamlarında, sıcaklığın yan duvarlarında da

dikdörtgen biçimli, büyük boyutlu birer niş yer almaktadır.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, halvet hücrelerinde de büyük boyutlu, dikdörtgen biçimli birer niş bulunmaktadır. Şengül ve Başçı İbrahim hamamları, halvet hücrelerinde birer dikdörtgen nişe sahip olmaları ile Köprülü Mehmet Paşa Hamamı ile paralellik göstermektedir.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda soyunmalık mekânı kare planlıdır. Mudurnu Yıldırım, Muradiye, Mihail Gazi, Karacabey, Başçı İbrahim Paşa, İznik Büyük, Sultan, Azapkapı Sokollu, Çoban Mustafa Paşa ve Yenişehir hamamlarında da, örneğimizde olduğu gibi soyunmalık mekânı kare planlıdır. Bursa Şengül Hamamı'nda ise farklı olarak merkezi kare mekân, iki yanda, ana mekâna büyük kemerle açılan dikdörtgen planlı birer küçük mekânla genişletilmiştir. Nalıncılar Hamamı'nda dikdörtgen, Ördekli Hamamı'nın her iki bölümünde de, yamuk planlı birer soyunmalık görülmektedir. Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda ılık mekânı, enlemesine dikdörtgen planlıdır. Bu açıdan, Ördekli, İznik Büyük, Yenişehir ve Azapkapı Sokollu hamamları, örneğimizle benzerlik göstermektedir. Yenişehir Çifte Hamam hariç, diğer yapılarda, ılık mekânı, küçük temizlik mekânlarına açılmaktadır. Örneğimizden farklı olarak Nalıncılar, Mudurnu Yıldırım, Ördekli Hamam kadınlar bölümü, Mihail Gazi ve Çoban Mustafa Paşa hamamlarında ılık kare planlı; Karacabey ve Başçı İbrahim hamamlarında da üç bölümlüdür. Muradiye, İbrahim Paşa ve Sultan hamamlarında ise ılık mekânı bulunmamaktadır.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda tüm mekânlar aynı eksen üzerinde dizilmişlerdir. Nalıncılar, Ördekli, Muradiye, Mihail Gazi, Karacabey, Başçı İbrahim, İbrahim Paşa, Sultan, Azapkapı Sokollu, Çoban Mustafa Paşa ve Yenişehir hamamlarında da aynı özellik görülmektedir. Şengül ve İznik Büyük Hamamı'nda ise farklı olarak bir eksenle soyunmalık, diğerinde ise ılık, sıcaklık ve halvetlerin yer aldığı iki eksenli, Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda da, bir eksenle soyunmalık, diğerinde soğukluk ve bir diğerinde de ılık, sıcaklık ve halvetler olmak üzere üç eksenli bir düzenleme vardır.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda soyunmalık mekânı, üst seviyede yer alan pencereler, diğer mekânlar ise örtü sisteminde bulunan fil gözleri ile aydınlatılmıştır.

Türk hamamlarında aydınlatma, gün ışığı ile yapılan tabii aydınlatma ve zamanın aydınlatma araçlarından yararlanılarak yapılan yapay aydınlatma olarak iki grupta incelenir²⁸.

Hamamlar fonksiyonları gereği mahremiyet gerektiren yapılar olduğundan bunların tabii aydınlatmalarında genellikle mekânların örtü sisteminde bulunan ışıklardan faydalandığı görülmektedir²⁹. Beylikler Döneminden itibaren soyunmalık mekânı kubbelerle örtülmeye başlanınca, önce erkekler kısmında olmak üzere, soyunma bölümünün duvarında, üst seviyede veya kubbe kasnağında küçük pencerelerin açıldığı görülür³⁰.

Karşılaştırma eserlerinden Mudurnu Yıldırım, Ördekli, Şengül, Karacabey, Başçı İbrahim, İbrahim

Paşa, İznik Büyük ve Çoban Mustafa Paşa hamamlarının soyunmalık bölümlerinde üst seviyede, örneğimizde olduğu gibi pencereler yer almıştır. Diğer mekânların aydınlatılması da, örtü sistemindeki fil gözleriyle sağlanmıştır.

Bir grup hamamda da, bu planın bir alt grubu olarak değerlendirilebilecek bir uygulama görülmektedir. Bu düzenlemede, sıcaklık yine enlemesine dikdörtgen planlı olmakla birlikte, üçlü değil, ikili bölüntü söz konusudur. Mekân bir kemerle ikiye bölünmüş; kubbeli kare birim, tek yönde tonozlu bir birim ile genişletilmiştir. Bu plana sahip hamamlara, Bursa Yıldırım (1400-1407)³¹ Bursa At Pazarı (15. yüzyılın ilk yarısı)³² Bursa Kaygan (1439) erkekler bölümü³³, Bursa Çukur (1480) kadınlar bölümü³⁴, İznik Hacı Hamza (15. yüzyıl)³⁵ ve İstanbul Şengül (15. yüzyıl)³⁶ hamamı örnek verilebilir.

Gümüş Tekke Hamamı ile Gümüşhacıköy Böcükü Hamamı ise, soğukluk, sıcaklık ve halvet bölümlerinin eş mekânlar halinde tertiplendiği tipin örneklerindedir³⁷.

Tekke Hamamı orta bölümü kubbe ile örtülü, iki yanda büyük boyutlu sivri kemerli birer nişle genişletilmiş bir soyunmalık, soyunmalıktan geçilen bir ılık ve ılıklığa açılan sıcaklık ve iki halvet hücrelerinden oluşmaktadır. Yaklaşık kare planlı bu mekânlar kubbe ile örtülüdür.

Böcükü Hamamı ise enlemesine dikdörtgen planlı soyunmalık, soyunmalıktan geçilen ve boylamasına dikdörtgen planlı bir ılık ile aynı eksen üzerinde yer alan kare planlı sıcaklık ve iki halvet hücreleri ile aynı tipin farklı bir uygulamasıdır.

Daha çok özel hamamlarda ya da küçük boyutlu hamamlarda rastlanan bu tipin tespit edilebilen ilk örneği Kayseri-Sivas Sultan Han (1230) hamamıdır³⁸. İzmit Yukarı Pazar Hamamı (14. yüzyıl)³⁹, İnönü Sadık Bey Hamamı (14. yüzyıl)⁴⁰, Yenişehir Saray Hamamı (14. yüzyıl)⁴¹, Bursa Orhan Gazi Hamamı kadınlar bölümü (14. yüzyıl)⁴², Yarhisar Orhan Gazi Hamamı (14. yüzyıl)⁴³, Edirne Kemalli Köyü Hamamı (14. yüzyıl)⁴⁴, Edirne Mihail Gazi Hamamı (15. yüzyıl)⁴⁵, Bozöyük Kasım paşa Hamamı kadınlar bölümü (16. yüzyıl)⁴⁶ ve İznik İsmail Bey Hamamı (16. yüzyıl)⁴⁷ bu tipe ait başlıca yapılardır.

Tekke Hamamı'nda soyunmalık bölümü kare planlıdır, ancak iki yanda yer alan büyük boyutlu nişlerle dikdörtgene dönüştürülmüştür. Böcükü Hamamı ise enlemesine dikdörtgen planlıdır. Soyunmalığın nişlerle genişletildiği uygulama, diğer yapılar arasında bulunmaktadır. İnönü Sadık Bey Hamamı dışındaki eserlerde soyunmalık kare planlıdır.

Tekke Hamamı'nda ılık kısmı merkez durumda olup soyunmalık, sıcaklık ve iki halvet hücreleri birer kapı ile ılıklığa açılmaktadır. Edirne Kemalli Köyü Hamamı'nda da aynı uygulama söz konusu ise de Kemalli Hamamı tek halvetlidir.

İzmit Yukarı Pazar ve İnönü Sadık Bey hamamlarında soğukluktan, bir kemerle ayrılmış, ılık ve sıcaklık kısımlarına geçilmekte, her biri birer halvet hücrelerine açılmaktadır. Yenişehir Saray Hamamı ile Yarhisar Orhan Gazi Hamamı'nda halvet yoktur. Saray Hamamı'nda soyunmalıktan ılıklığa, ılıklıktan sıcaklığa geçilmektedir. Orhan Gazi Hamamı'nda ise

sıcaklık ve ılıklik birer kapı ile soyunmalık mekânına açılmaktadır. Edirne Mihail Gazi Hamamı'nda soyunmalık bölümü birer kapı ile iki yanında bulunan ılıklik ve sıcaklığa, sıcaklık da bir kapı ile halvet hücreğine açılmaktadır. İznik İsmail Bey Hamamı'nda ılıklikten bir kapı ile soyunmalık ve sıcaklığa, buradan da halvet hücreğine geçilmektedir. Bozöyük Kasım Paşa Hamamı'nda ise soğukluktan ılıklığa, ılıklikten birer kapı ile de sıcaklık ve halvet hücreğine girilmektedir.

Böcükli Hamam'da sıcaklık ve iki halvet hücreşi aynı ekseninde yer alıp, sıcaklık ve bir halvet hücreşi, ortadaki diğere halvet hücreşine, bu halvet hücreşi de

DİPNOTLAR

- * Fahriye BAYRAM, Sanat Tarihçisi, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kültürel Faaliyetler ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ulus-ANKARA/TÜRKİYE
- 1 S.Erken, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C. I. (2.Baskı), Ankara, 1983, s.294; ayrıca Y.G.M. Arşivi, 580 no.lu defter, s.127, sıra 77'de kayıtlı Köprülü Mehmet Paşa Vakfı'na ait Evaili Zilhicce 1071 tarihli vakfiyede "iki halvetli bir hamamı..." sözleriyle hamamdan bahsedilmektedir.
 - 2 A.H.Hüsameddin, Amasya Tarihi, C.I. İstanbul 1330, s.352.
 - 3 A.H.Hüsameddin, a.g.e., s.352.
 - 4 Kitabenin transkripsiyon ve tercümesi, Başbakanlık Arşivi uzmanlarından Sayın Oktay Şimşek tarafından yapılmıştır.
 - 5 A.Ankaralı-E. Öztahacı, İlimiz Amasya, Amasya 1968, s.19; İ. Çakan, İlçemiz Gümüşhacıköy, Samsun 1988, s.47.
 - 6 S.Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", Tarih Dergisi, 11/15 (1960), İstanbul, s. 99-120 (s.108-114).
 - 7 S.Eyice, a.m., s.115.
 - 8 İ.Akçay, "İlk Türk Hamamları ve Şifahanelerde Isıtma Tertibatıyla İlgili Bir Araştırma" Ülkemiz, 2/13, 2/14 (1967), s.23-33.
 - 9 A.Altun, Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İstanbul 1969, s.113-116.
 - 10 A.Altun, a.e., s.114-115.
 - 11 M.Akok, "Kayseri Hunad Mimari Külliyesi Rölövesi", Türk Arkeoloji Dergisi, XIV/1, Ankara, 1967, s.1-44.
 - 12 H.Karamağaralı, Şahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, 3, Ankara, 1992, s.49-75. Şek.1.
 - 13 Y.Önge, "Konya Beyşehir'de Eğrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", Vakıflar Dergisi, VII, İstanbul 1968, s.139-144.
 - 14 E.H. Ayverdi, İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402), İstanbul 1966, s. 287-289, R. 436.
 - 15 E.H. Ayverdi, a.e., s. 350-354, R. 581.
 - 16 E.H. Ayverdi, a.e., s. 476-477, R. 820.
 - 17 E.H. Ayverdi, a.e., s. 479-480, R. 827.
 - 18 E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II.Sultan Murat Devri 806-855 (1403-1451), C.II, İstanbul 1973, s.321, R.573.
 - 19 S.Erken, "Edirne Hamamları" Vakıflar Dergisi, X, Ankara 1973, s.403-419, pl.2.
 - 20 E.H.Ayverdi, Çelebi Devri..., s.265, 267, R.458a.
 - 21 E.H.Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481), C.III, İstanbul 1973, s.132-133, R.205.
 - 22 E.H.Ayverdi, a.e., s.139-143, R.213.
 - 23 A.S.Ülgen, "İznik'te Türk eserleri", Vakıflar Dergisi, I, Ankara 1938, s.53-69, R.85-a.
 - 24 K.Klinghardt, Türkische Bäder, Stuttgart 1927, s.30-34, abb. 31.
 - 25 Y.Önge, Sinan'ın İnşa Ettirdiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, s.403-428.
 - 26 İ.A.Yüksel, Bolu Yıldırım Beyazıt Külliyesi Hamamları ve İmaret Camii, Ankara 1993., s.69-71. Şek.8.
 - 27 K.Klinghardt, a.g.e., s.53-54, abb. 61.
 - 28 Y.Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", Vakıflar Dergisi, VIII, Ankara 1978, s.121-135 (s.121).
 - 29 Y.Önge, Sinan'ın İnşa Ettirdiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca

- Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, s.414.
 30 Y.Önge, a.m., s.415.
 31 E.H.Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri..., s.481-482, R.831.
 32 E.H.Ayverdi, Çelebi Devri..., s.358-360, R.627d.
 33 E.H.Ayverdi, a.e., s.360-362, R.628d.
 34 E.H.Ayverdi, Fatih Devri III, s.134-135, R.207.
 35 A.S.Ülgen, "İznik'te Türk Eserleri", Vakıflar Dergisi, I, Ankara 1938, s.68, R.74.
 36 E.H.Ayverdi, Fatih Devri IV, s.608-609, R.927.
 37 S.Eyice, a.g.m., s.115.
 38 S.Eyice, a.m., s.114.
 39 K.Klinghardt, a.g.e., s.27, pl.22.
 40 K.Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul 1949, s.128, pl.129.
 41 E.H.Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, s.114.R.133.
 42 E.H.Ayverdi, a.e., s. 15, R.18.
 43 E.H.Ayverdi, a.e., s.205, R.288.
 44 E.H.Ayverdi, a.e., s.340, R.557.
 45 E.H.Ayverdi, Çelebi Devri..., s.469, R.806.
 46 K.Klinghardt, a.g.e., s.28, pl.24.
 47 K.Klinghardt, a.e., s.41, pl.47.

İNEGÖL İSHAK PAŞA KÜLLİYESİ

İshak Paşa Külliyesi konulu bu çalışma ile öncelikle cami, medrese ve türbeden oluşan yapı topluluğunun ayrıntılı bir tanıtımının yapılması amaçlanmıştır. Konunun seçilmesindeki başlıca neden, cami ve medresesinin külliye içerisindeki konumundan gelmektedir. Gerçekten de yapıların herbiri tek başına incelendiğinde, dönemin mimarî özelliklerini yansıtan bu yapılardan cami ve medresenin bağımsız yapılar şeklinde, fakat aynı eksen üzerindeki yerleştirilişi, Klasik Dönemin büyük programlı yapılarında izlenen ortak avlu kullanımını anımsatmaktadır. Bu doğrultuda küçük bir merkezde yer alan bu topluluğun tanıtımı yapılırken, Osmanlı mimarî gelişimi içerisindeki yeri de belirlenmeye çalışılacaktır.

Fatih Sultan Mehmet'in kumandan ve başvezirlerinden İshak Paşa¹ tarafından, 15. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılan külliye, İnegöl'de çarşı içerisinde Nuru Doğrul Caddesi, Cami-i Kebir Sokağında yer almaktadır. Orijinalde bir imaret, zaviye, medrese, han, türbe ve ahırdan meydana geldiğini vakfiyesinden öğrendiğimiz² külliye, günümüzde kuzey - güney doğrultusunda yerleştirilen cami ile kuzeyde aynı eksen üzerinde yer alan medrese ve caminin güneybatısındaki türbeden oluşan bir yapı topluluğudur (Şekil: 1).

CAMI

Orijinal kitabesi olmayan caminin inşaa tarihi için, araştırmacılar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir³. Ancak son olarak İshak Paşa'nın 1486 tarihli vakfiyesinde⁴ geçen bir bilgi yardımıyla eser tarihlendirilmeye çalışılmıştır.

Vakfiyede; "Vakıf İnegöl'de kain mezbur, imaret ve zaviyeyi bina edip onlara 873 tarihinde yukarıda zikirleri geçen emlak ve akarı vakfettikten sonra" dendiğine göre, İshak Paşa Camii 873 H./ 1468-69 M. tarihinden önce tamamlanmış olmalıdır⁵. Bugün, caminin harimine girişi sağlayan kuzey cephedeki kapının üzerinde yer alan kitabe, bir onanımı belgelemektedir⁶. 59 x 83 cm. boyutlarında, dört satırlık mermer kitabe "İshak Veli Paşa Camii'nin II. Abdülhamit (1876-1909) tarafından 1294 H./ 1877

M. tarihinde tamir ettirildiği belirtilir⁷.

İnegöl İshak Paşa Camii, "Ters T" denilen şemaya uygun bir plan göstermektedir. Cami planı esas itibarıyla aynı eksen üzerinde birbirlerini takip eden her biri kubbe ile örtülü iki bölümlü bir mekân ile kuzey bölüme doğu ve batı yanlardan bitişik iki yan mekândan meydana gelir. Bu haliyle mihrap eksenine göre simetrik bir plan özelliği gösteren yapının, kuzeyinde bu simetriyi devam ettiren beş bölümlü bir de son cemaat yeri vardır. Yapının kuzeybatı köşesinde, son cemaat yerinde giriş açıklığı bulunan ve batıya doğru yarım çokgen (dört cepheli) bir taşkınlik yapan kaide üzerinde bir de minare yer almaktadır (Şekil: 2).

Yapı, düzgün kesme taş ve tuğla sıralarının belli bir sistem dahilinde örülmesiyle meydana getirilmiş cephelere sahiptir. Bu doku, beden duvarlarında zemin seviyesinden itibaren dört sıra kesme taş üzerinde iki sıra tuğla, iki sıra kesme taş olmak üzere, saçak seviyesine kadar devam etmektedir⁸. Minare kaidesinde de aynı düzen görülmekle beraber, kaidenin üst kısmı, pabuç silmesine kadar altı sıra taş ile örülmüştür.

Nöbetleşe kullanılan taş-tuğla malzeme, kubbe kasnakları ile son cemaat yeri revakının doğu ve batı yan cepheleriyle, revak ayaklarında bir sıra taş iki sıra tuğla olmak üzere farklılık gösterir.

Yapının planını dışa yansıtan örtü sistemi kurşun malzeme ile kaplanmıştır. Ana ekseninde, esas harimi meydana getiren eş büyüklükte, ard arda yerleştirilmiş iki bölümün kubbeleri, oldukça yüksek tutulmuş sekizgen kasnaklara oturmaktadır. Mihrap eksenindeki iki kubbeden kuzeydekinin tepesinde, cepheleri sivri kemerlerle açılmış, altıgen planlı baldeken şeklinde ve basık kubbeyele örtülü bir aydınlık feneri bulunur.

Caminin dış cephelerine baktığımızda, plandaki simetrik düzenlenişin, minarenin batı cephede meydana getirdiği değişiklik dışında, dış cephelere de yansıtılmış olduğunu görmekteyiz. Özellikle kuzey ve güney cephe kendi eksenlerine göre tam bir simetri ifade eder. Doğru ve batı cephelerinde birbiri ile aynı biçimde düzenlenmiştir.

Yapının güney cephesinde, bu yöne doğru taşkınlik

yapan ana mekâna ait mihrap duvarı ile doğu ve batı yan mekânların kible cephelerinden meydana gelen, başlıca üç kısım dikkati çeker. Ortada yer alan mekân cephesi (Resim: 1), yan bölümlere göre daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Yan mekânların cepheleri, orta mekân cephesine göre daha dar ve alçaktır. Hepsi de kareye yakın birer dikdörtgen alandan oluşan bu yüzeylerden ortadaki yatay, yandakiler ise düşey olarak uzanır. Üstten saçak friziyle sınırlandırılmış olan beden duvarlarındaki bu kademelenme, genel bakışla kasnaklar ve kubbelerde de algılanır (Şekil: 3).

Kubbeli örtü sistemi, beden duvarlarının yaklaşık 1/3 yüksekliğindeki sekizgen birer kasnak üzerine oturtulmuştur. Kubbelerin oturduğu bu kasnakların eteğini profilli bir saçak silmesi dolaşmaktadır. Ana mekânı örten kubbe kasnağının güney cephesinde eksene yerleştirilen sivri kemerli bir pencere vardır. Pencerenin alt hizasında yatay uzanan saçak frizi, kasnak köşeleri hizasında, düşey bir kırılma yaparak iki taş sırası ölçüsünde yükselir ve yanlara doğru dik bir kırılma ile tekrar yatay konumunu devam ettirerek duvar köşelerine ulaşır⁹. Saçak profilini meydana getiren taş silme altındaki duvar yüzeyinde, iki sıra halinde düzenlenmiş dört pencere vardır. Simetrik bir düzende yerleştirilen bu pencerelerden alttaki ikisi, kenarları mermer sövelerle kuşatılan, demir şebekeli dikdörtgen açıklıklardır. Bu pencereler tuğla örgülü sivri kemerli sathî bir alınlığa sahiptir. Alttaki pencerelerin hizasında yer alan üst pencereler, kubbe kasnağındaki pencere ile aynı biçime sahiptir. Bunlar sivri kemerli ve alçı şebekelidir.

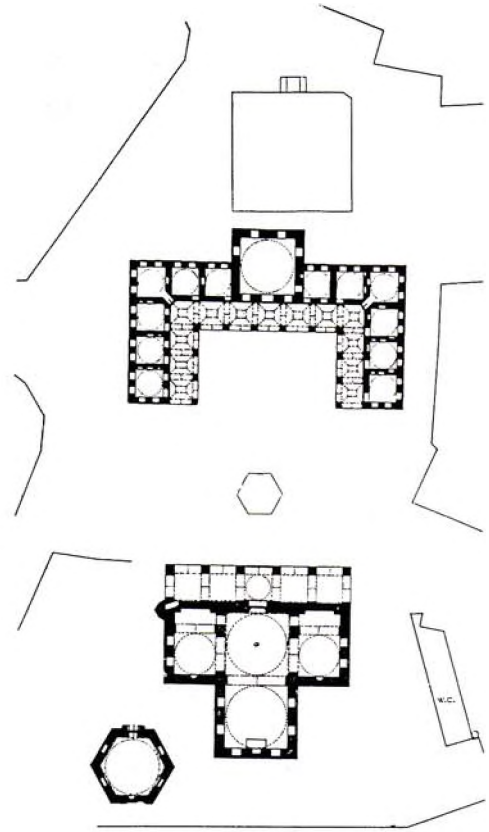
Bu pencereler dışında güney cephede, yan bölümlerde, beden duvarlarını üstten çeviren profilli düz saçak frizi altında, ikişer pencere daha vardır. Bu pencereler ana mekân üst pencereleri ile aynı biçimde olup, yine sivri kemerli ve alçı şebekelidir.

Yapının doğu ve batı cephelerinde, güneyde kare planlı mekânın, ortada yan mekânların ve kuzeyde ana yapı kütesine bitişik son cemaat yerinin doğu ve batı cepheleri görülmektedir (Şekil: 4).

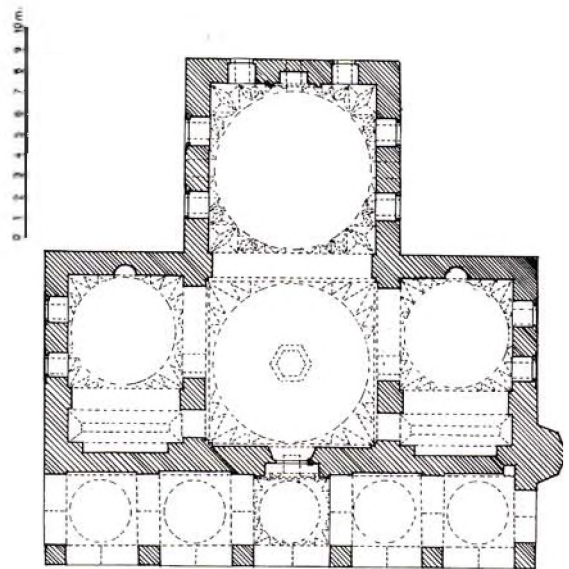
Güneydeki kare planlı mekânın yan cepheleri, yan kanatların doğu ve batı cephelerinden daha geniş ve yüksek olup son cemaat mekânı yan cepheleriyle aynı seviyededir. Doğru ve batı yan cepheler, kareye yakın dikdörtgen birimler halinde yatay olarak uzanmaktadır. Üstten profilli bir saçak frizi ile sınırlandırılmış olan beden duvarlarının ortada alçak, yanlarda yüksek kademeli düzenlenişi, kasnak ve örtü seviyesinde de göze çarpar (Resim: 2, 3).

Yapının kubbeli örtü sistemi, sekizgen yüksek kasnaklara oturmaktadır. Doğru ve batı cephelerden bakıldığında, arkada, mihrap ekseni üzerinde yer alan mekânların yüksek kasnak ve kubbeleri; önde, yan mekânların bunlara göre daha alçak kasnak ve kubbesi görülmektedir. Yan mekânların kubbe üst sınırı, ortadaki mekânların kubbe eteği seviyesindedir.

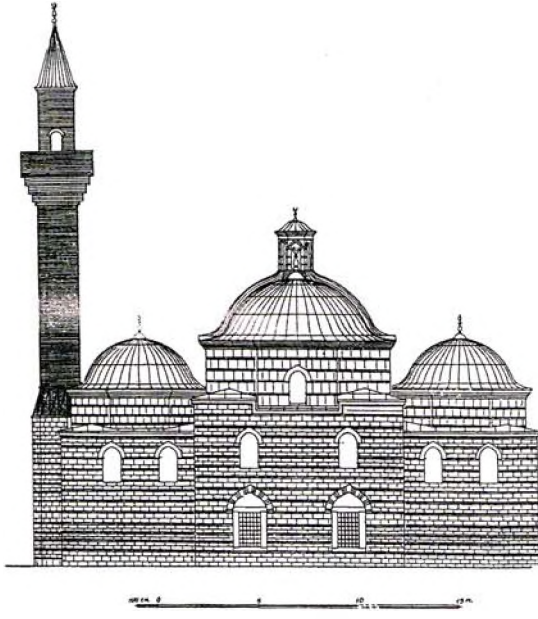
Her iki yanda da kubbe kasnaklarının bu yönlere bakan cepheleri ortasında, birer pencere açıklığı yer almaktadır. Sivri kemerli ve alçı şebekeli olan bu pencerelerin hemen altında beden duvarlarına ait saçak frizi iki sıra taş ölçüsünde alçalmaktadır. Saçak profilini meydana getiren taş silme altında, doğu ve batı yan mekânlar ile güneydeki mihrap önü mekânının

Şekil 1: İnegöl İshak Paşa Külliyesi, vaziyek planı (A.S.Ü.'den)

Şekil 2: İnegöl İshak Paşa Camisi Planı (E.H. Ayverdi'den.)

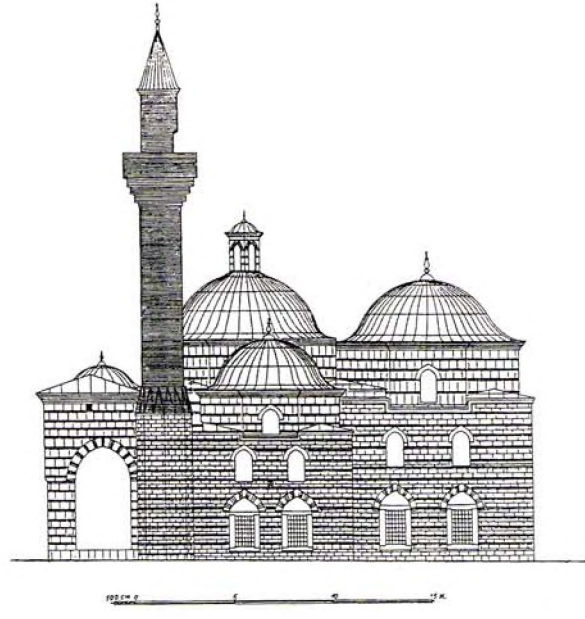
Şekil 3: Inegöl İshak Paşa Camisi kible cephesi (A.S.Ü.'den)

duvar yüzeylerinde, iki sıra halinde ikiser alt ve üst pencereler yerleştirilmiştir. Bu pencerelerden alttakilerin açıklığı dikdörtgendir. Mermer sövelerle kuşatılmışlardır. Demir şebekeleri vardır. Üstlerine tuğla ile sivri kemerli sağır niş biçiminde alınlıklar yapılmıştır. Bunların hizasında yer alan üstteki pencereler, kubbe kasnaklarının cepheye bakan yüzlerindeki pencereler biçimindedir.

Son cemaat yeri ile yapının kuzeybatı köşesinin birleştiği noktada yer alan minare, orijinal olmayıp yakın zamanda yenilenmiştir¹⁰. Kaide kısmı, batı duvarından dışa dört cephesiyle taşan minare silindirik gövdeli ve tek şerefelidir (Resim: 3). Kaideden gövdeye üçgenler kuşağı biçimli pabuç kısmıyla geçilmektedir. Tamamen tuğla malzemeden örtülü olan gövdeden on bir sıra kirpi saçak şeklindeki bindirmelerle şerefeye geçilir. Gövdeden biraz daha dar çaplı olan petek kısmında, gövdede olduğu gibi tuğla malzeme kullanılmıştır. En üstte pramidal bir külâh ve alem yer almaktadır.

Kuzey cephede üstte, ortada aydınlık fenerli olan mekân kubbesi ile bu kubbenin oturduğu kasnağın bir kısmı; doğu ve batıda ise daha küçük ölçüdeki yan mekân kubbeleri görülmektedir. Bunun hemen önünde son cemaat yerinin eğimli örtü sistemi ile ortada bu örtüden dışarı çıkmış kubbenin üst kısmı izlenmektedir.

Cephede son cemaat yerini kuzeyden sınırlayan altı paye, eş açıklık ve yükseklikteki sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Orta kemer açıklığı, üstte kemer köşeliklerini çevreleyen dikdörtgen sathî bir nişle vurgulanır. Son cemaat yeri cephesi kemer başlangıcından saçak hizasına kadar zikzak sıraları ve bu motiflerin içine yerleştirilmiş küçük üçgen tuğlalarla meydana getirilmiş geometrik motiflerle süslenmiştir. Bu süsleme dışa çıkıntı yapan bir taş ve dikine konmuş üç sıra tuğladan bir silme ile yan ve üstten kuşatılmıştır. Cepheyi en üstten üç sıra kirpi saçak çevirmektedir (Şekil: 5).

Şekil 4: Inegöl İshak Paşa Camisi batı cephesi (A.S.Ü.'den)

Dikdörtgen planlı son cemaat yeri, payelerin birbirine ve caminin kuzey duvarına atılmış sivri kemerlerle beş kare bölüme ayrılmıştır. Eş ölçüdeki bu bölümlerden ortadaki üçgenlerle, yandakiler ise pandantifle geçilen birer kubbe ile örtülüdür. Kuzey, güney ve batı yönden kemer açıklıkları ile çevrelenen son cemaat yerinin harime açılan penceresi yoktur¹¹; yalnız, son cemaat yerinin orta bölümünde yer alan harim kapısının üzerinde bir pencere vardır.

Kapı açıklığı, dikdörtgen silmeli bir çerçeve ve bu çerçeve içerisindeki yuvarlak kemerli bir niş içine alınmıştır. Kapı açıklığını üstten çeviren basık kemer iki renkli mermerden, söveler beyaz mermerdendir (Resim: 4).

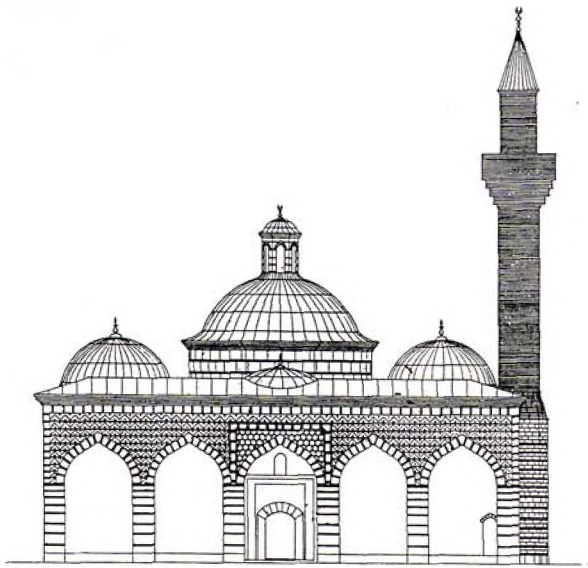
Basık kemerli ve ahşap kanatlı kapı açıklığından ana mekânın kuzey birimine geçilmektedir. Bu bölümde örtüyü oluşturan kubbe, köşelerde duvarlar içerisine gizlenmiş taşıyıcılar ve bu taşıyıcılar arasına atılmış, yine duvar yüzeylerine gizlenmiş sivri sağır kemerlerle taşınmaktadır. Bu destekler üzerine oturan kubbeye üçgen kuşağı ile geçiş sağlanmıştır (Resim: 5). Kubbe ortasında dıştan altı cephesiyle görülen aydınlık feneri, iki sıra mukarnaslara oturmaktadır. İçeriye ışığın girmesi için yerleştirilen bu açıklık dışında, kubbeli mekânın aydınlatılmasını sağlamak amacıyla, giriş sisteminde üç açıklık daha yer alır. Bu açıklıklar kuzey, doğu ve batı yönde eksenler üzerinde, dışta kasnaklara açıldığını gördüğümüz sivri kemerli pencerelerdir. Girişin hemen önünde yer alan bu bölüm, sivri kemerlerle güneyde mihrap önü mekânına, doğu ve batıda iki yan bölümlere bağlanmaktadır. Bu mekânın gerek mihrap ve gerekse yan bölümler ile zemin seviyesi biridir.

Güneyde bulunan kare planlı ikinci bölüm, prizmatik üçgenlerle geçişin sağlandığı kubbe ile örtülüdür (Resim: 6). Bu bölümde kubbe yüksekliği kuzeydeki mekân kubbesiyle hemen hemen aynı seviyededir. İki mekân arasında, yüksek sivri kemerli açıklık ile bağlantı

sağlanmış böylece iki mekân kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı tek bir ibadet mekânı haline getirilmiştir.

Güneydeki kare planlı mekânın doğu, batı ve güney duvarlarında en altta ikişer dikdörtgen, üstte bunların hizasında daha küçük sivri kemerli ikişer pencere açıklığı yer alır. Ayrıca kuzeydeki mekâna bağlantıyı sağlayan sivri kemerin kemer köşeliklerinde üst pencerelerin ölçülerinde sivri kemerli sathî nişler de görülmektedir. Mekânın aydınlatılmasını sağlayan altta ve üstteki oniki pencere dışında, kubbeye geçiş sisteminde de pencere açıklıkları mevcuttur. Doğu, batı ve güney yönde olan bu pencereler sivri kemerli açıklıklardır. Bu açıklıklar dışında, yine kubbeye geçiş sisteminde, kuzeyde, sivri kemerli sathî bir de niş yer almaktadır.

Mekânın güney duvarı ortasında yer alan mihrap nişi dikdörtgen bir biçime sahiptir. Yedi sıra mukarnaslı kavsarası olan mihrabın, köşelerindeki sütunceler üzerinde kum saati biçimli başlıklar vardır. Bu başlıkların alt ve üstü yaprak motifleriyle çevrilmiştir¹². Mukarnaslı mihrap kavsarasını zikzaklı bir bordür çevirmektedir. İki yanındaki üçgen alınlıklarda birer rozet vardır. Rozetlerin üzerinde nesih yazılı ayetler vardır ve zemin girift süslemeye sahiptir¹³. Bunun dışında geometrik düzende bitkisel motiflerle dolgulanmış bir bordür bulunur. Çini panolar gibi ufak kare parçalar birbirini takip etmekte ve motifler gene çini süslemeye benzemektedir. Zemini ufak lotus motifleri dolaşmaktadır. Mihrap nişini en dıştan silmeli bir bordür çevirir. Bu bordürün üstünde taç kısmı yer alır. Taç kısmı, altta dikdörtgen bir çerçeve ile bunun iki yanından başlayıp üstte devam eden bitkisel kıvrımlardan oluşturulmuştur. Süsleme içerisinde oval bir kartuş yine bitkisel motiflerle meydana getirilmiştir. Kartuşun basık olan alt ve üst kısımlarında birer palmet motifi görülür. Üstteki kartuş ve alttaki dikdörtgen pano içerisinde nesih yazılar yer alır.

Şekil 5: İnegöl İshak Paşa Camisi son cemaat yeri cephesi (A.S.Ü.'den)

Mihrap nişini çeviren bordürler ve taç kısımlarında kullanılan malzeme ahşaptır. Bu malzeme üzerinde görülen süsleme ise boyama ile yapılmıştır¹⁴. Mihrap orijinal olmayıp üslubundan anlaşıldığına göre, daha sonraki dönemlerde yapılan onarımlarla bugünkü halini almış olmalıdır¹⁵.

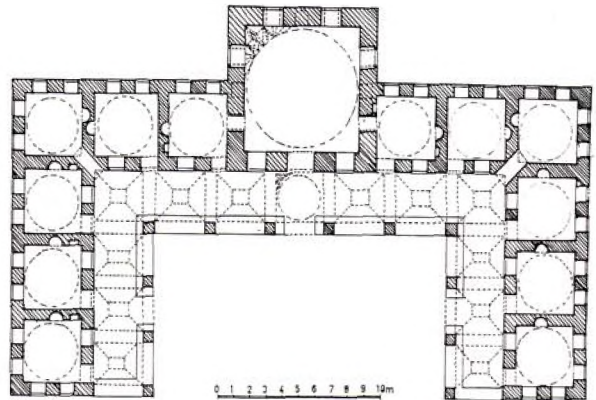
Mihrabın batısında, batı ve güney duvarlarının birleştiği köşede minber yer almaktadır. Oniki basamaklı ve tamamen ahşap malzemeden yapılmış olan minberin, korkuluklarındaki dairesel geçmeler dışında süslemesi yoktur. Minber bugün mihrap önü mekânının duvarı üzerinde, güneydeki alt pencere önünde yer alır ve bu pencere açıklığını kapatmaktadır.

Yan kanatlar, ana mekânın birinci birimine sivri kemerli açıklıklar ile bağlanmıştır (Resim: 7). Bu yan bölümler, güneyde kare, kuzeyde enine doğrultuda dikdörtgen planlı ikişer birime ayrılır¹⁶. Güneydeki kare planlı mekânın üzeri üçgen kuşaklar ile geçişin sağlandığı kubbe; kuzeydeki mekân ise aynalı tonozla örtülüdür¹⁷. Her iki mekân birbirine sivri kemerli bir açıklık ile bağlanmıştır. Bu sivri kemerin bir tarafı duvara, orta mekâna bakan kolu ise dikdörtgen bir ayağa oturmaktadır (Resim: 8). Kuzeydeki aynalı tonozla örtülü olan mekânın dışa açılan penceresi yoktur. Buna karşılık, kare birimler dıştan gördüğümüz altışar yan pencereye sahiptir.

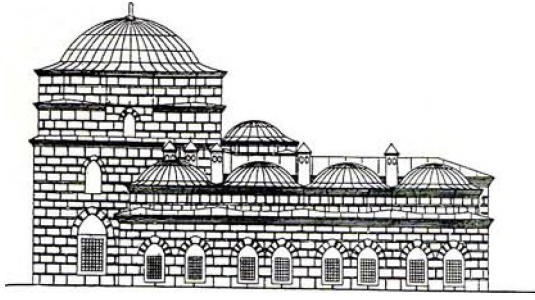
Bu pencereler dışında kare planlı yan bölümlerin kubbeye geçiş sistemi üzerinde doğu yan bölümde doğu yönde, batı yan bölümde batı yönde birer pencere daha açılmıştır.

İki yandaki bu kare birimlerin güney duvarı ortasında yaklaşık 50 cm. derinlikte, yarı dairesel planlı birer mihrabiye yer almaktadır. İki metre yüksekliğinde olan bu mihrabiyeler süslemesiz ve sade bir nitelik göstermektedir (Resim: 9).

Caminin içinde bütün duvarlar kalın sıvayla kaplı olup süslemeye bir kaç kalemşi dışında yer verilmemiştir. Kalemşi süslemeler kubbelerin ortasında

Şekil 6: İnegöl İshak Paşa Menderes Planı (E.H.Ayverdi'den)

Şekil 7: Inegöl İshak Paşa Medresesi yan cephesi ve kesiti (A.S.Ü.'den)

dairesel madalyonlar şeklinde göbek süslemeleri olarak görülmektedir. Bitkisel süslemeli bu kompozisyonları dışında caminin kare planlı yan bölümlerinin güney duvarlarında, mihrabiyeler üzerinde, nesîh yazı ayetler ve mihrap önü mekânı üst pencere köşelikleri arasında peygamber isimlerinin yazılı olduğu madalyonlar da görülmektedir.

MEDRESE

Külliyeye içerisinde, caminin kuzeyinde yer almaktadır (Şekil: 1).

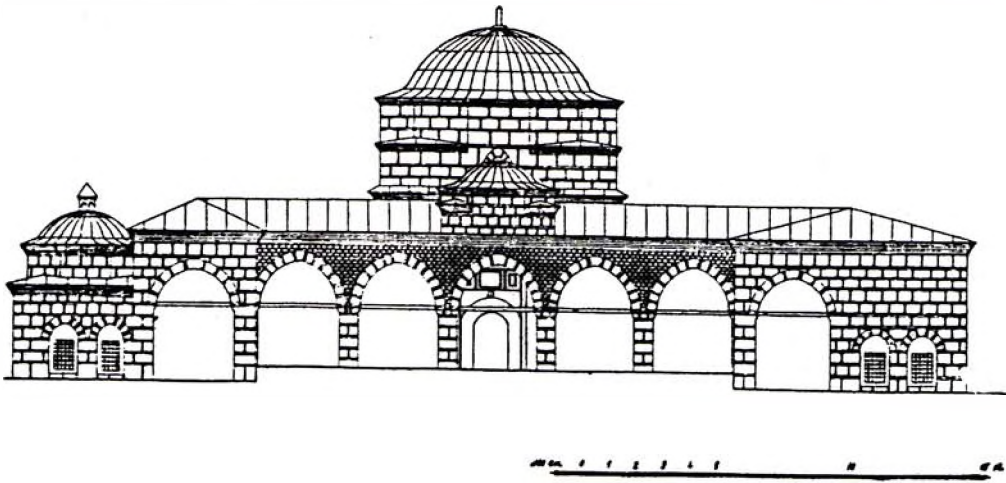
"Dersane" mekânı¹⁸ kapısı üzerinde 59X93 cm. boyutlarında üç satırlık mermer kitabe vardır¹⁹. Kitabede son satırda geçen "Makamü't tedaris", ebced hesabıyla 887 H. /1482 - 83 M. tarihini vermekte²⁰ ve yapının II. Bayezid döneminde tamamlandığını bildirmektedir²¹. Kitabe ve vakfiyedeki bilgilerin ışığında²² medresenin 873 H. /1468-69 M. yılı sonlarında inşasına başlandığını ve 887 H. /1482

M. yılında hizmete açıldığını kabul ediyoruz²³. Inegöl İshak Paşa Medresesi "U" planlı şemaya sahip avlulu bir medresedir. Güneyde, camiye bakan yönü açık olan avlu, kuzey, doğu ve batıdan medrese mekânları ile çevrelenir. Kuzeyde eksen üzerinde yer alan dersane mekânı, diğer mekânlara göre daha geniş tutulmuştur. Avlu tarafında diğer mekânlarla aynı hizada yer alan bu bölüm, kuzeyde dışa çıkıntı yapmaktadır. Doğru ve batıdan "dersane" mekânına birleşen iki yan kanat, iki yanda altışardan toplam oniki mekândan meydana gelmiştir. Kare planlı bu mekânların önünde, onüç bölümlü bir revak, avluyu üç yönden çevirmektedir (Şekil: 6).

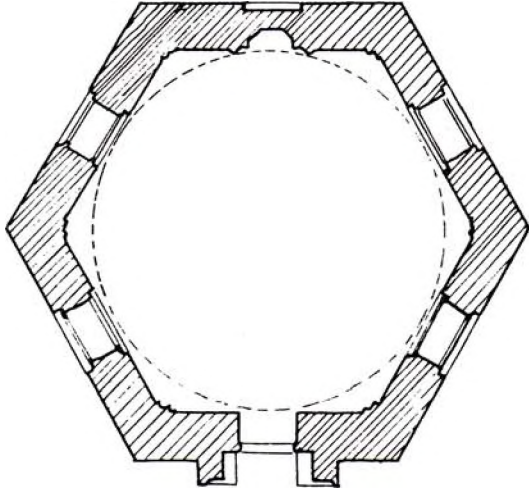
Yapının planını dışa yansıtan örtü sistemi, kurşun ile kaplanmıştır. Kuzeyde "dersane" mekânı dışında, yan kanatların ve eksen üzerinde yer alan revak bölmesinin kubbesi, sekizgen kasnaklara oturmaktadır. "Dersane" mekânının kubbe kasnağı onikigendir. Mekânın kubbe kasnağı, doğrudan beden duvarlarına oturmaz. Onikigen kasnak ile beden duvarları arasında, iç kısmın anlatımında daha sonra değineceğimiz prizmatik üçgenli geçiş kuşağını bir zarf içine alan kare planlı bir hutbe yer almaktadır. Kubbeli örtü sistemi dışında avluyu çeviren revak bölmelerinin, içten aynalı tonozla sağlanmış örtüsü, dıştan basık kubbe biçiminde görülmektedir. Yan mekânların kubbeli örtüleri arasında kalan bacalar, tuğla malzemenin, kare planlı olarak yükselmektedir. Piramidal bir külâhla örtülü olan bu bacaların her bir kenarında, örtü altında sivri kemerli iki açıklığı mevcuttur.

Yapı, düzgün kesme taş ve tuğla sıralarının nöbetleşe örgüsüyle meydana getirilmiş cephelere sahiptir. Bu doku, beden duvarlarında bir sıra kesme taş-iki sıra tuğla düzeninde saçak seviyesine kadar yükselmektedir. Örgüde her bir taş arasına dikine yerleştirilmiş tuğlalar da kullanılmıştır. Benzer düzenin revak ayaklarında ve kubbe kasnaklarında gördüğümüz bu örgü, revak kemerlerinde bir taş-üç sıra tuğla; pencere kemerlerinde bir taş-iki sıra tuğla şeklinde sıralanmaktadır.

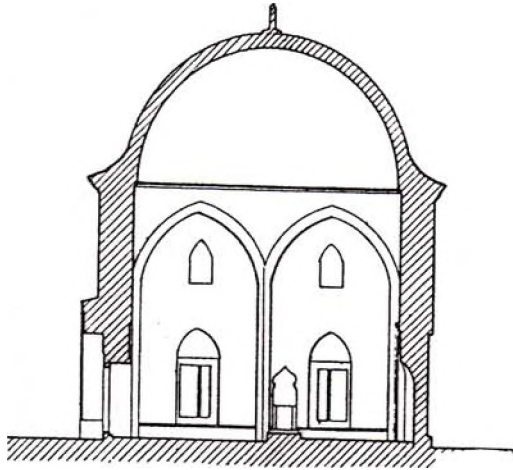
Medresenin kuzeye bakan cephesinde, ortada bu yöne doğru çıkıntı yapan "dersane" mekânı ile bu mekâna birleşen yan kanatların cephelerinden meydana gelen üç bölüm dikkati çekmektedir.

Şekil 8: Inegöl İshak Paşa Medresesi güney cephesi (A.S.Ü.'den)

Şekil 9: Tacü'n-Nöisa Sultan Hatun Türbesi (A.S.Ü.'den)

Şekil 10: Inegöl İshak Paşa Türbesi, kesiti ve giriş cephesinden görünüşü

Ortada yer alan ana mekân cephesi, yan bölümlere göre daha yüksek olup, her iki yan bölüm, orta mekâna göre simetrik bir kademelenme göstermektedir. Üstten iki sıra kirpi saçak firiziyle çevrilen beden duvarlarındaki bu düzen genel bir bakışla kasnaklarda ve kubbelerde de algılanmaktadır.

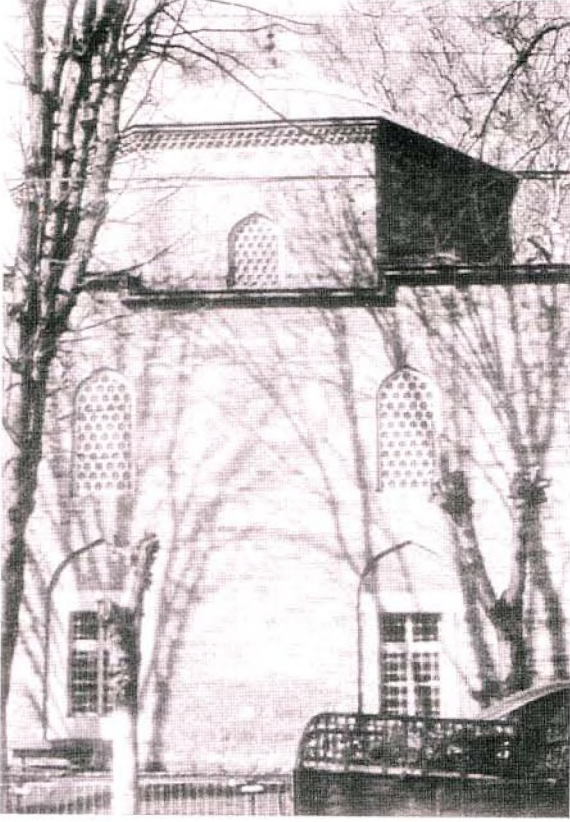
Kubbeli örtü sistemi, "dersane" mekânı dışında sekizgen kasnaklara oturmaktadır. "Dersane" mekânında ise yukarıda değindiğimiz gibi, oniki kenarlı kubbe kasnağı ile altındaki kübik kısım, beden duvarları üzerinde iki katlı bir görünüm yaratmaktadır. Kubbelerin oturduğu bu kasnakların üst seviyesinde, iki sıra kirpi saçak, kubbe eteklerini dolaşmaktadır.

Ana mekân kubbe kasnağının güney cephesinde, eksene yerleştirilen sivri kemerli bir pencere açıklığı vardır. Pencere altında, beden duvarlarını üstten kuşatan iki sıra kirpi saçak cepheyi dolaşmaktadır. Saçağı meydana getiren bu sıraların altında kalan cephe yüzeyinde, iki sıra halinde düzenlenmiş dört pencere yer almaktadır. Simetrik bir düzende yerleştirilen bu pencerelerden alttaki ikisi dikdörtgendir. Kesme köfeki taşından sövelerle kuşatılmış olan bu pencere açıklıklarının üstlerinde, tuğladan sivri kemerli sağır birer niş şeklinde alınlık bulunmaktadır. Alt pencerelerin hizasındaki üst sıra pencereler, alttakilere göre daha küçük boyutludur. Sivri kemerli olan bu açıklıklar, alçı şebekelidir.

Ana mekânını örten iki yanında, bu mekânla birleşen yan kanatların cephelerinde, kanat odalarının dışı gelen yüzeylerinde, ikişer dikdörtgen pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencereler dersane mekânı alt pencereleri biçiminde olup onlardan daha küçük ölçüde, yine sivri kemerli sathî bir niş şeklinde alınlıklara sahiptir.

Medresenin doğu ve batıya bakan cephelerinde, kuzeyde "dersane" odasının yüksek, güneyde avluyu çeviren yan mekânların daha alçak, doğu ve batı cepheleri görülmektedir (Şekil: 7). Bütün cephelerin yüzeyleri üstten iki sıra kirpi saçakla çevrilmiştir. Cephede kubbeli örtü sistemi, ana mekânda, onikigen bir kasnakla ikinci bir kademedan sonra beden duvarları üzerine; yan mekânların kubbeleri ise birbirlerine bitişen sekizgen kasnaklara oturmaktadır. Yandaki mekânların kubbeleri aralarında ikişer delikleri, piramidal örtüleriyle bacalar görülmektedir. Bütün kubbelerin kasnaklarını üst seviyede iki sıra kirpi saçak dolaşmaktadır (Resim: 10).

Yan cephelerde beden duvarlarına, ana mekânda bir alt iki üst pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin açılış ve biçim özellikleri, mekânın kuzey cephesindekiler gibidir. Yan kanatların beden duvarlarında, her iki mekânın dışı açılan ikişer penceresi bulunmaktadır. Dikdörtgen şeklinde olan bu açıklıklar kesme köfeki taşından sövelerle kuşatılmış olup, yine sivri kemerli bir niş şeklinde alınlıkları vardır. Yapıya güney taraftan bakınca, kanatların güney cepheleri ile revakın güney cephesi görülmektedir (Şekil: 8). Cephede, batı kanadın güney ucunda revakın saçak hattı, yandaki hücrelerin saçak hattından daha yüksek tutulmuştur. Doğu kanadın güney ucu, batı kanattan değişik bir düzenleme ile ayrılmaktadır. Batı kanatta, hücrenin beden duvarı üzerinde kasnak ve

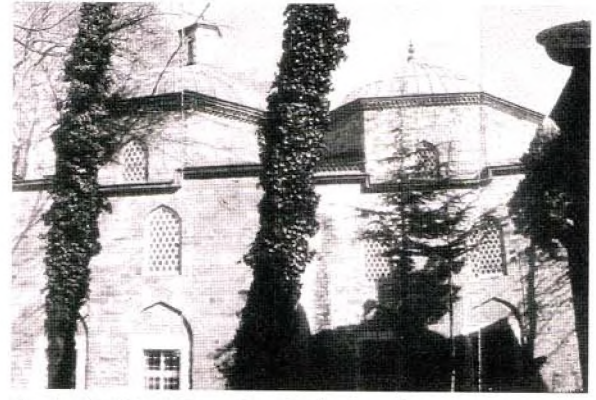

Resim 1: Ishak Paşa Camisi, güney cephesi

kubbesi görülürken; doğu kanatta, revakın saçak hattı doğuya doğru uzanan kubbe kasnağını örtmekte ve burada beden duvarları seviyesine inilmektedir. Her iki kolda da üstten üç sıra kirpi saçakla çevrelenen beden duvarlarında, ikişer pencere açıklığı yer almaktadır. Bu pencere açıklıkları, doğu ve batı yan cephelerindeki pencereler üzerinde, dikdörtgen olup, sivri kemerli alınlıklıdır.

Güneye bakan cephe ortasında, üstte "dershane" mekânının yüksek kubbesi ve kasnağı görülmektedir. Bu kubbelerin kasnakları alttaki kare planlı ikinci bir birime oturmaktadır. Bu kare planlı ara kademenin tepesinde, pencerelerin üstlerinde kesintiye uğrayan iki sıra kirpi saçak çerçeve dolaşmaktadır (Resim: 11). Kubbe bu kısmın iki yanında revak bölmelerinin basık birer kubbe biçimindeki örtüleri görülmektedir. Cephede üstte üç sıra kirpi saçak hattı altında kalan yüzeyler, ayaklar arasına atılmış eş genişlik ve yükseklikteki sivri kemerli açıklıklar ile beş bölüme ayrılmıştır. Bu açıklıklar dışında, kemer başlangıcından saçak hattına kadar bütün revak cephesi, altı ve sekiz köşeli yıldız geçmelerinden oluşan bir süsleme ile kaplanmıştır.

Avluyu çeviren medrese mekânları, arka tarafta, oniki paye ile bunları birbirine ve duvarlara bağlayan sivri kemerlerin oluşturduğu onüç bölümlü bir revakla kuşatılır. Revakların eksendeki bölümü dışında içten örtü sistemi, aynalı tonozla sağlanmıştır. Eksen üzerindeki bölüm, prizmatik üçgenlerle geçilen kubbe ile örtülüdür. Arkaya çeviren bu bölümlerden medrese mekânlarına birer kapı açıklığı ile geçilmektedir. Bu kapılardan büyük "dersane" mekânı kapısı basık kemerli olup, diğerleri dikdörtgen açıklıklardır. Kuzeydoğu ve

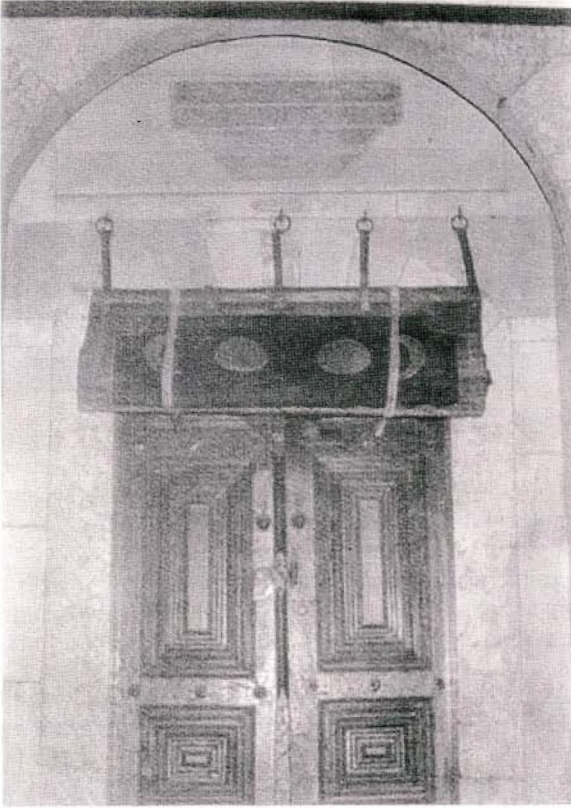

Resim 2: Ishak Paşa Camisi, batı cephe

kuzeybatı köşede yer alan mekânların revaka açılan kapıları çapraz eksenler üzerinde yer almaktadır. Küçük medrese mekânlarının kapı açıklıklarından başka revaka açılan birer de pencere açıklıkları bulunmaktadır. Yalnız, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşe mekânlarının revaka açılan penceresi bulunmaz. Medrese mekânları içerisinde köşelerdekiler dört, diğer mekânlar iki pencere ile dışa açılmaktadır. Kare planlı medrese mekânları içten, pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülüdür. Her bir mekânda, üstteki bacaların hizasında, yarı silindirik birer ocak nişi ile bazılarında duvar yüzeylerine açılmış dikdörtgen birer niş yer almaktadır. Mekânlarda ocak ve nişler de dahil olmak üzere bütün yüzeyler sıva ile kaplanmıştır. Süsleme yoktur.

Resim 3: Ishak Paşa Camisi, son cemaat yeri batı cephesi ve minare kaidesi

Resim 4: İshak Paşa Camisi, harime girişi sağlayan kapı

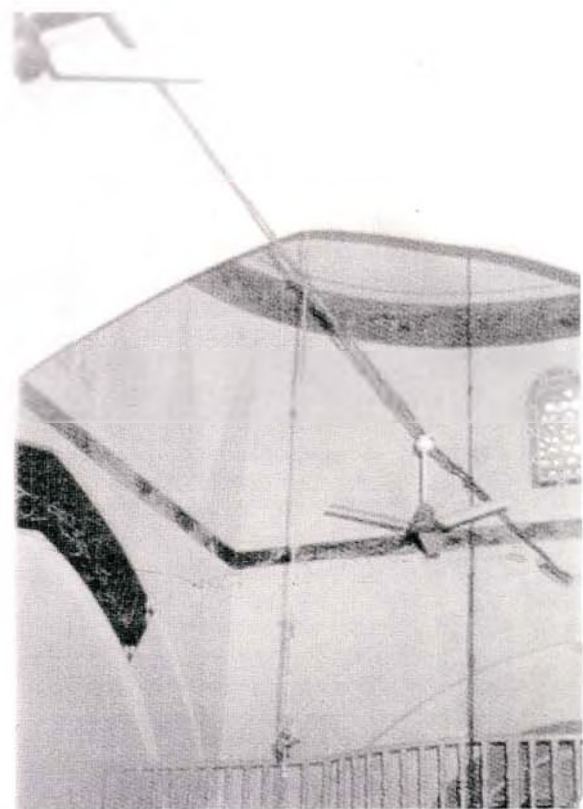
Kuzeyde "dershane" mekânına, eksende yer alan revak bölümündeki basık kemerli bir kapı açıklığı ile geçilmektedir (Resim: 12). Kapı açıklığı kaval silme bir bordürle çevrelenmiştir. Kapı açıklığındaki yan yana dizilmiş kaval silmeli üç bölümlü panodan ortadakinde kitabe yer almaktadır. Kitabe levhası ile basık kemer arasında madalyon içerisinde taştan on yapraklı bir çiçek motifi vardır.

Kapı açıklığından geçilen "dershane" mekânı kare planlı olup prizmatik üçgenlerle geçilen kubbe ile örtülüdür²⁴. Dersane mekânının iki yandaki küçük mekânlara açılan birer kapısı vardır²⁵. Bu dikdörtgen biçimli açıklıklar dışında mekân kapısının iki yanında yer alan birer pencere ile de revaka açılmaktadır.

Yan mekânlara açılan kapılardan hemen sonra, zemin seviyesi 45 cm. yükseklikte oluşmaktadır. İçten bütün duvar yüzeyleri sıva ile kaplı olan mekânın aydınlatılması, altışar alt ve üst pencere ile sağlanmıştır. Bu pencereler dışında kasnakta, dört yönde eksen üzerine rast gelen kemerli pencereler de bulunmaktadır.

Yapının içinde dikdörtgen alt pencerelerin alınlıklarında ve yan mekânlara açılan kapıların üzerinde, kalem işiyle lotus, palmet ve kıvrık dallardan oluşan bir süsleme görülür. Bu süslemede zemin kırmızı, motifler beyaz, dış kanatlar siyahtır. Duvarlarda, zeminden yaklaşık 2 m. yükseklikte, iki sıra palmetten oluşan bir süsleme şeridi daha görülmektedir. Bu kuşak yapı içini dolaşmaktadır.

Medrese 1966 yılında onarım görmüştür. Bugün kütüphane olarak kullanılmaktadır. Bu tamirde bütün kapılar, pencereler değiştirilmiştir. Yapının içindeki

Resim 5: İshak Paşa Camisi, kapı açıklığı önündeki kubbeli mekan

bütün yüzeyler sıvanmıştır. Birçok taş çürütülerek değiştirilmiş, düzgün hale getirilmiştir. Söveler "köfeki" den konmuştur. Yalnız "dershane" kapısı orijinal bırakılmıştır²⁶.

TACÜ'N-NİSA SULTAN HATUN TÜRBESİ

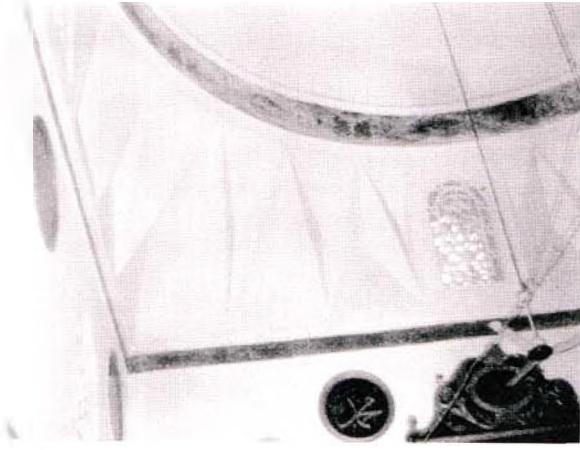
Türbe, külliye içerisinde, İshak Paşa Camii'nin güneybatısında yer almaktadır.

İnşa kitabesi bulunmayan türbenin vakfiyesinden edinilen bilgilere göre, İshak Paşa'nın Eşi Tacü'n-Nisa Sultan için yapıldığını öğreniyoruz²⁷. Vakfiyede geçen diğer bir bilgi yardımı ile, adı geçen yapının, vakfiye tarihi olan 891 H. / 1486 M. tarihinde mevcut olduğu belirlenmiştir²⁸.

Altıgen planlı türbe, içten pandantiflerle geçilen basık bir kubbe ile örtülüdür (Şekil: 9).

Yapı, taş ve tuğla sıralarının bir sistem dahilinde örülmesiyle meydana getirilmiş cephelere sahiptir (Resim: 13). Cephelerde zeminden başlayarak saçak hattına kadar uzayan bu örgüde taş sıraları arasına dikine tuğlalar konmuştur.

Yapının beden duvarları, üstten üç sıra kirpi saçakla kuşatılmıştır. Bu saçak hattı altında kalan yüzeylerde, kuzey cephe hariç, güneyde altta sathî sivri kemerli bir niş ile sivri kemerli bir pencere; diğer dört cephede altta ve üstte birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencerelerden alttakiler dikdörtgen açıklıklar olup mermer sövelerle kuşatılmıştır. Demir parmaklıklı bu pencere açıklıkları dıştan sivri kemerli sathî bir niş içerisine alınmıştır. Pencerelerin kemer alınlıkları, tuğla ve taş malzemelerle oluşturulan geometrik motiflerle süsüdür. Kuzeydoğu alınlıkta

Resim 6: İshak Paşa Camisi, mihrap önü mekânı, kubbeye geçiş

balıksırtı, güneydoğuda dikine yerleştirilmiş tuğlalar, güneyde dama, güneybatıda sepet örgü, kuzeybatıda tuğlalarla çevrelenmiş kare taşlardan oluşan motifler görülmektedir²⁹. Alttaki bu pencereler hizasında yer alan üst pencereler sivri kemerli açıklıklar şeklinde olup alçı şebekelidir.

Yapının kuzey cephesi diğerlerinden farklı bir tutumla ele alınmıştır. Cephe ortasında eksen üzerinde yer alan basık kemerli kapı açıklığı sivri kemerle çevrelenir. Kapı, en dıştan dikdörtgen çerçevesiyle cepheden dışa taşkınlık yapmaktadır. Bu taşkınlık üstten tek sıra kirpi saçakla çevrelenir (Şekil: 10).

Basık kemerli kapı açıklıklarından içeriye girildiğinde kapının karşısında, cephe duvarı ortasında sivri kemerli beş cepheli bir niş görülmektedir. İçten duvar yüzeylerinden biraz taşınıtı yapan sivri kemerlerle desteklenen kubbe, pandantifler üzerine oturtulmuştur. İçerisinin aydınlatılması, yapının dış cephelerinde bahsettiğimiz pencere açıklıkları ile sağlanmıştır.

Yapıda zemin altıgen tuğlalarla kaplıdır. Zemin üzerinde, ortada İshak Paşa'nın mermer sandukası yer almaktadır³⁰. İki yanında birer sanduka daha vardır.

İshak Paşa'nın sandukasının baş ve ayak taşları mermerden olup bu mermer malzeme üzerinde kitabeye ait, yani bu süslemeye ait motifler görülmektedir³¹. Süslemeler, baş ve ayak taşı dış yüzlerinde gördüğümüz kenar sütunceleriyle taşın üst kısımlarındaki Rumî motiflerden meydana gelmektedir.

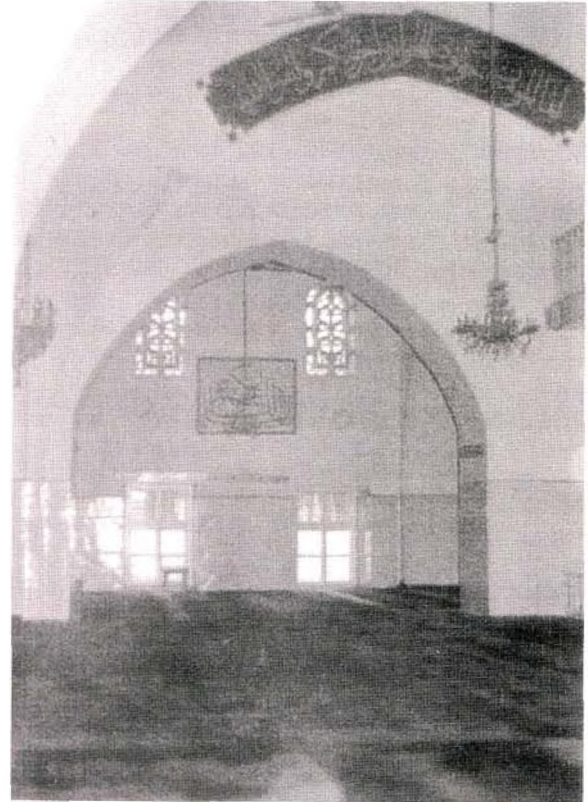
Cami, medrese ve türbeden meydana gelen İnegöl, İshak Paşa Külliyesi'nde, farklı işlevlere sahip olan bu yapılar kendi aralarında benzer bazı özellikler göstermektedir.

Külliye yapılarında inşa malzemesi taş ve tuğladır. Almaşık teknikte örülen cephelere sahip olan bu yapılardan camide, iki sıra taş-iki sıra tuğla olarak görülen düzen; medrese ve türbede bir sıra taş-iki sıra tuğla olarak uygulanmıştır. Farklı malzeme ile meydana getirilmiş olan bu duvar örgüsü, Erken Osmanlı döneminde başlayıp Klasik Dönemde kendine özgü bir sistem oluşturan taş-tuğla örgünün karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır³². Cami ve medrese kare mekânlarının kubbeli örtüsü,

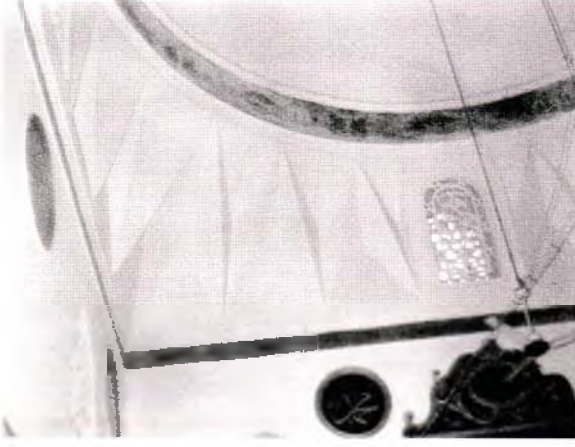
medresedeki "dershane" mekânı hariç, bütün birimlerde sekizgen kasnaklara oturtulmuştur. Dershane mekânının kubbesi farklı olarak oniki kenarlı bir kasnağa oturmaktadır. Mekânları örten bu kubbelerin oturduğu kasnakların üst kenarları, iki sıra kirpi saçakla kuşatılmıştır. Bu türden çevirme, cami dışında, medrese ve türbenin cephelerinde beden duvarları üstünde de görülmektedir³³. Camide farklı olarak, cephelerin üst sınırı, profilli iki sıra taş silme ile çevrilmiştir.

İshak Paşa Camii, "Ters T" denilen şemaya uygun bir plan göstermektedir. 14. yüzyıldan başlayarak 16. yüzyıl içlerine kadar uzanan bir dönem içerisinde uygulanan bu cami tipinin, şimdiye kadar tespit edilmiş altmış kadar örneği bulunmaktadır³⁴. İznik, Bursa ve Edirne başta olmak üzere Osmanlı merkezlerinde yoğun bir şekilde karşımıza çıkan tipin örnekleri arasında İshak Paşa Külliyesi içerisinde yer alan camiyle benzer plan özellikleri gösteren en yakın örnek, Bursa'daki Hamza Bey Camisi'dir. Bu yapıda İshak Paşa Camisi'nden farklı olarak, yan kanatların kuzeydeki aynalı tonozla örtülü kısmı ana kütleyle açılmaz. Ayrıca Hamza Bey Camisi'nin kuzeybatı köşesine kare planlı bir türbe birleştirilmiştir³⁵.

İshak Paşa Camisi'nin revak süslemeleriyle benzer en yakın örnek Fatih döneminde inşa edilen Bursa'daki Tuz Pazarı Camisi'dir. Kare planlı kübik bir kütle ile bunun önünde yer alan üç bölümlü bir son cemaat yerinden oluşan yapının, son cemaat yerinde orta kemer üstü, İshak Paşa Camisi revak köşeliklerindeki gibi zikzak motifi ile süslenmiş, ortasına tuğlalardan noktalar konmuştur³⁶. Benzer süsleme Bursa

Resim 7: İshak Paşa Camisi, batı yan kanat, içten görünüşü.

Resim 6: İshak Paşa Camisi, mihrap önü mekanı, kubbeye geçiş

Bedrettin Camisi (1443) son cemaat yeri revak kemerleri üstünde de görülmektedir³⁷.

İshak Paşa Camisi'nin kuzeyinde yer alan medrese, camiye bakan yönü açık avlusuyla "U" şeklinde bir plan şeması göstermektedir. Erken Osmanlı mimarîsinde birçok örnekleriyle karşımıza çıkan "U" şemalı medreselerden İznik Süleyman Paşa (1359 öncesi), Afyon Gedik Ahmet Paşa (1477), Tokat Hatuniye (1485), İstanbul Davut Paşa (1485) ve Amasya II. Beyazıt (1486) medreselerinde "dershane" mekânı, hücrelerin arasındadır³⁸. Bu medreselerde "U" şeklinde bir revaklı avlu gerisine medrese mekânları yerleştirilmiş; odalardan birisi diğerlerinden daha büyük tutularak "dershane olarak düzenlenmiştir³⁹. Bu dershanelerde İnegöl İshak Paşa Medresesi'nin revak arkasında "dershane" mekânıyla birlikte onüç olan mekân sayısı, İznik'tekinde oniki; Afyon'dakinde onaltı; İstanbul'dakinde onyediy ve Amasya'dakinde ondokuz olarak görülmektedir⁴⁰.

Erken Osmanlı mimarîsinde benimsenen bu plan tipi klasik dönemde, Mimar Sinan tarafından da uygulanmıştır. İstanbul Haseki Hürrem Sultan (1539) ve Üsküdar Mihrimah (1547) medreselerini buna örnek verebiliriz⁴¹. Bu medreselerde, İshak Paşa Medresesi'nden farklı olarak, avlunun açık olan yönü revakla kuşatılmıştır.

Külliyeye içerisinde, caminin güneybatısında yer alan türbe altıgen prizmal gövdeli bir yapıdır. XV. yüzyıldan itibaren çoğaldığı kabul edilen⁴², altıgen prizmal gövdeli bu yapılardan İshak Paşa Külliyesi'ndeki türbe, Bursa Hatuniye Türbesi (1449) ve Şehzade Mustafa ve Sultan Cem Türbesi (1479) ile benzer plan özellikleri göstermektedir. Hepsi de altıgen prizmal gövdeli bu türbeler almaşık teknikte örülmüştür. Hatuniye Türbesi'nde İnegöl'deki türbeye benzer şekilde kubbe kasnaksız olup kurşunla kaplıdır.

Cami, medrese ve türbeden meydana gelen bu yapılar, İnegöl İshak Paşa Külliyesi'nin elemanlarıdır. Külliye yapılarından türbe dışında medrese ve cami açık bir avlu etrafında toplanmıştır. Bunun kuzeydeki medresesi "U" şemasına göre dizilmiş oniki hücre ve kuzey kenarı ortasında yer alan "dershane"si ile güneydeki camiye yöneltilmiştir. Cami ve medrese bağımsız birer yapı olmakla beraber ortak eksenleri

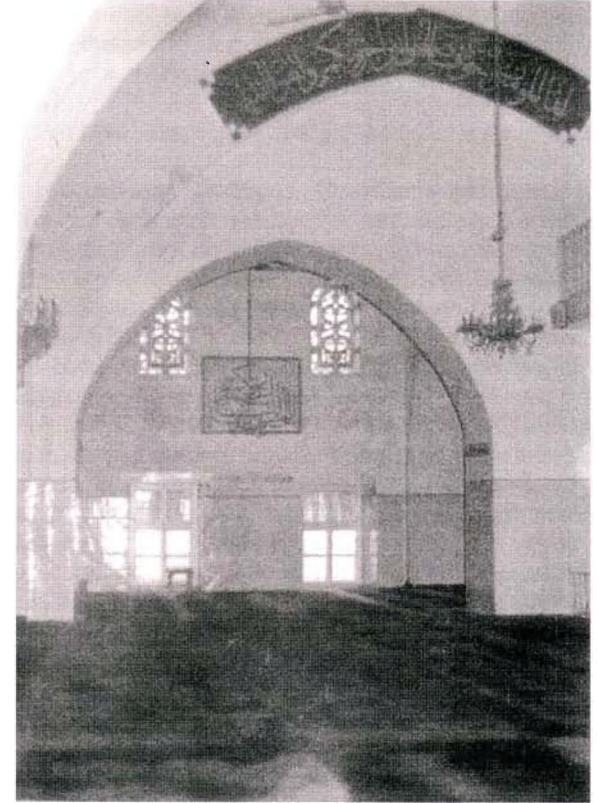
ve yakın konumları ile bir bütünüün parçaları gibidirler. Anadolu'da ilk defa Artukoğulları döneminde cami ve medrese hacimlerinin ortak bir avlu çevresinde düzenlendiğini görüyoruz. Diyarbakır Mesudiye (1193-99) ve Zinciriye (1198), Harzem Tacettin Mesut (1211) ve Mardin Şehidiye (1239-40) yapıları bu tipin örnekleridir⁴³. Selçuklular dönemine ait Kayseri Hacı Kılıç Camisi ve Medresesi (1249-50) Osmanlı mimarîsini hazırlayıcı nitelikte önemli bir örnektir⁴⁴.

Ortak avlu kullanımının, Erken Osmanlı dönemine ait bilinen örnekleri az sayıdadır. Bunlardan en erkeni Fatih Sultan Mehmet devrinden İstanbul'daki Eyüp Sultan Camii ve Medresesi'dir (1458-59). Ayrıca, Bursa Başçı İbrahim (1491 öncesi), Amasya Küçük Kapıağası (1494-95), Tire Üçüleli (15. yüzyılın ikinci yarısı), Tire Molla Arap (1492) ve Tokat Hatuniye (1485) cami ve medreseleri de bu tip örnekler içerisinde sayabiliriz⁴⁵.

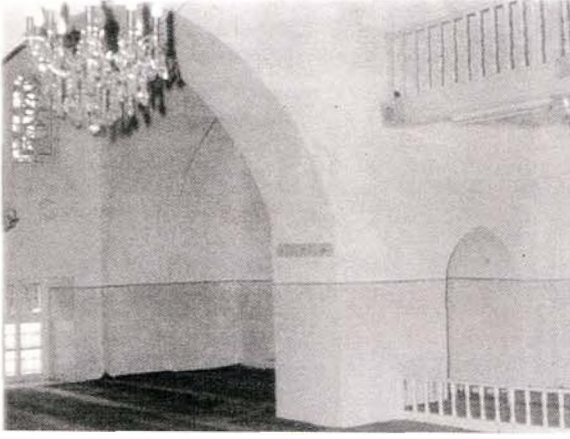
Bunlardan Tokat Hatuniye Cami ve medresesi yapıların bağımsız oluşu, medresenin plan şeması, medrese ve caminin aynı eksen üzerinde yer alışı ile İnegöl İshak Paşa Külliyesi'ne benzer bir düzen göstermektedir.

Cami ve medresenin ortak bir avluyu kullanması klasik dönemde, Mimar Sinan'la birlikte karşımıza çıkmaktadır. İstanbul Sinan Paşa (1556), Kara Ahmet Paşa (1555-61), Kadirga Sokullu Mehmet Paşa (1571-72) ve Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa (1570-71) külliyelerinde uygulanan bu tip düzenin öncüsü, Halep'teki Hüseyin Paşa (1536-37) Külliyesi'dir⁴⁶.

Halep Hüseyin Paşa Külliyesi'nde cami ve medrese yapıları bağımsız olup yapılar arasında sınırlandırılmış

Resim 7: İshak Paşa Camisi, batı yan kanat, içten görünüşü.

Resim 8: İshak Paşa Camisi, batı yan kanat kuzey kısmı

avlu yer almaktadır. İki yapının karşılıklı konumlarıyla eksen ortaklığı, Erken Osmanlı dönemine ait İnegöl İshak Paşa Külliyesi cami ve medresesini hatırlatmaktadır⁴⁷.

Sonuç olarak, İnegöl İshak Paşa Külliyesi, Erken Osmanlı döneminde, 15. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilmiş bir topluluk olarak gerek mimarî kuruluşları ve malzeme kullanımı, gerekse süslemeleriyle kendi dönemlerinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.

Külliye içerisindeki yapılar bir taraftan bulunduğu dönemin mimarî özellikleriyle uyum gösterirken bir taraftan da birbiriyle oluşturdukları külliye düzeniyle dikkati çekmektedir.

Ortak bir avlunun, cami ve medresenin birleştirici bir ögesi olarak kullanılmasıyla oluşturulan bu düzen, Erken Osmanlı mimarisinde özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. İnegöl İshak Paşa Külliyesi'nde incelenen düzenleme, Klasik dönemde Mimar Sinan'ın başarı ile uyguladığı, büyük programlı yapılarda karşımıza çıkan ortak avlu etrafında birleşen cami ve medrese tipinin erken dönemdeki ön örneklerinden biri olarak görülmektedir.

Resim - 9 İshak Paşa Camisi, doğu yan kanat, mihrabiye

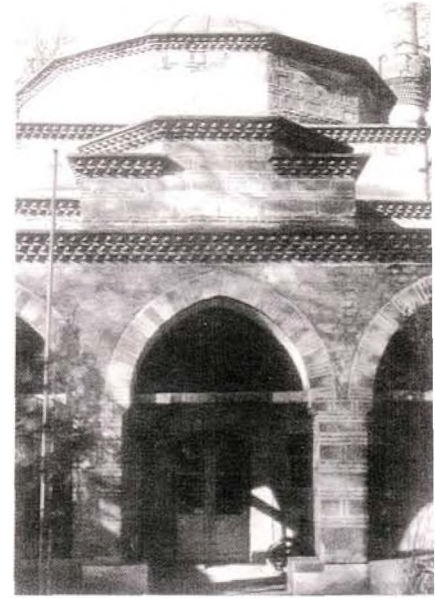
- * Y. Selçuk Şener, Sanat Tarihçisi -Konservatör, A.Ü. Başkent Meslek Yüksekokulu, Restorasyon- Konservasyon Programı, ANKARA/TÜRKİYE
- 1 İshak Paşa'nın hayatı için bkz. V. Tamer, "Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın vakfiyeleri ve Vakıfları", Vakıflar Dergisi, S. IV, Ankara 1958, s.107-124, (s.107,108); E. H. Ayverdi, Fatih Devri Mimarisi, İstanbul, 1973, s.292.
 - 2 Vakfiye için bkz. V.Tamer, a.g.m.
 - 3 Ali Saim Ülgen, "İnegöl İshak Paşa Mimari Manzumesi", Vakıflar Dergisi, S. IV, Ankara,1958, s.192'de caminin 1476 yılında inşa ettirildiğini ileri sürerken; Goodwin, A History of Ottoman Architecture (1971) s.116'da medresedeki kitabeyi esas alarak camiyi de aynı yıla tarihlendirmektedir.
 - 4 V. Tamer, a.g.m., s. 107-124.
 - 5 E. H. Ayverdi, a.g.e., s.292.
 - 6 E. H. Ayverdi, a.g.e., s.295 ve 493.
 - 7 Kitabe metni ve transkripsiyonu için bkz. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, IV, Ankara 1986, s.118.
 - 8 Taş ve tuğla malzemenin nöbetleşe olarak uygulandığı bu örgü almaşık duvar örgüsü olarak adlandırılmaktadır. Bkz. A. Batur, "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine" Anadolu Sanatı Araştırmaları, 2, İstanbul, 1970, s.135-217.
 - 9 A.S.Ülgen, a.g.m., s.192'de tüm cephelerin saçak altında tek sıra "kayaşan taşından" bir silme uzandığını belirtir. Ayrıca bu silmenin kubbe kasnağındaki düzenlemesini Bursa meşicileri ile karşılaştırarak binaların içerisinde aydınlık ve ferah olmasını buna bağlar.
 - 10 İshak Paşa Camisi'nin orijinal minaresi günümüze ulaşmamış, 1910 depreminde yıkılmıştır. Bkz. Turgut Can Mamaş, İnegöl Tarihi, Coğrafi, İktisadi, İhtimai ve kültür Durumları, Bursa, 1947, s. 36.
 - 11 1950 yılındaki fotoğraflardan caminin minaresinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Ayverdi, a.g.e., s.298, r. 497.
 - 12 Ülgen, a.g.e., s.192 b' de bu özelliğe bakarak revaklı kısmın camilerde olduğu gibi son cemaat yeri vazifesi görmediğini bildirmektedir.
 - 13 E.H. Ayverdi, a.g.e., s.295
 - 14 Gülten İçaydın, İshak Paşa Külliyesi, (Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara, 1967.
 - 15 Gülten İçaydın, a.g.t.
 - 16 E.H. Ayverdi, mihrap nişi çevresinin muhdes olduğunu belirtmektedir. Bkz., a.g.e., s.295.
 - 17 Semavi Eyice, bu yan bölümleri tabhane olarak adlandırmakta; "üçrayıp gelenlere konaklama yeri olarak yapılan bu tabhaneler, sonraları bu görevlerini kaybedince, ortadaki büyük kubbeli mekân ile aralarındaki duvarların açılması suretiyle namaz mekânına katılmışlardır" diye bildirmektedir. Bkz. S. Eyice, "İshak Paşa Külliyesi", Türk Ansiklopedisi, Cilt: XX, Ankara, 1972, s.233-234 (s. 233).
 - 18 A.S. Ülgen, a.g.m., R.1'de bu bölümlerin örtüsü beşik tonoz olarak gösterilmiştir.
 - 19 Yayınlarda "dersane" olarak adlandırılan bu mekânın işlevi tam olarak bilinmediği için bu terimin kullanılması bizce sakıncalıdır. Sakıncalı olmasına karşılık bu terimi anlatımda kolaylık sağlama açısından tımkak (™) içerisinde kullanacağız.
 - 20 E.H. Ayverdi, a.g.e., (1973), s.298-301, R.50
 - 21 Ali Saim Ülgen, kitabede geçen tamamlamayı okurken elif okumadığı için ebced hesabıyla yapım tarihini 886 H. 1481 M. olarak belirtmiştir. Bkz. a.g.m., s.292c
 - 22 Kitabe metni ve transkripsiyonu için bkz. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, IV, s.121,122.
 - 23 Medresenin kitabesinde verilen tarih ve vakfiyedeki bilgiler birbirine uyumludur. Kitabe 1482-83'te inşaatın tamamlandığını belgeler; vakfiyede ise, "imaret ve zaviyenin bina edilmesinden" sonra 873'te emlak ve akamın vakfedildiğini, daha sonra binanın "hayratını artırmak amacıyla mezbur İnegöl'deki imaretin yanında, latif, zarif, şerif, fazil ve üstün bir medrese" yaptırdığı belirtilir. V. Tamer, a.g.m., s.115.
 - 24 E.H. Ayverdi, a.g.e., (1973), s.292,293.
 - 25 Ali Saim Ülgen'in medrese planında "dershane" odasının geçiş sistemleri pandantif olarak gösterilmiştir. Bkz. A.S. Ülgen, a.g.m., R.9.
 - 26 A.S.Ülgen, medrese planının çiziminde, dersane mekânından

batıdaki mekâna açılan kapıyı göstermiştir. Bkz. A.S. Ülgen, a.g.m., R.9.

- 26 Bkz. E.H. Ayverdi, a.g.e., 298.
27 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, IV, s.125.
28 Vakfiye'de "Tacü'n-nisa Hatun türbesine bir dirhem yerine bir buçuk dirhem verilmesi" kaydı vardır. Bkz. V. Tamer, a.g.m., s.118
29 Bkz. E.H. Ayverdi, a.g.e., (1973), s.303; R.508, R.509.
30 E.H. Ayverdi, kabrin orijinalinde caminin güneyinde olduğunu, 1937 yılında bu türbenin içine taşındığını belirtmektedir. Bkz. a.g.e., (1973), s.303
31 Bkz. E.H. Ayverdi, a.g.e., (1973), s.303, R.510.
32 Bkz. A. Batur, a.g.m., s.135-217.
33 Tuğla malzeme ile meydan getirilmiş olan bu tür kirpi saçak özellikle 15. yüzyılda Bursa'da yapılmış cami ve mescitlerde yoğun olarak kullanılmıştır.
34 S. Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini ve İctimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", İ.Ü., İktisat Fakültesi Mecmuası, C:XXIII, s:1-2, İstanbul, (1962-1963), s.3-80, (s.4,5).
35 Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler, III, s.74-76.
36 Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler, III, s.134.
37 Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler, III, s.34.
38 Yıldız Ötügen, "Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri" Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Albert Gabriel Özel Sayı, Ankara, 1978, s.337-371, (s.338,339).
39 Metin Sözen ve diğerleri, Türk Mimarisinin Gelişmesi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975, s.109.
40 Y. Ötügen, a.g.m., s.364, Şema:1-2-3-5-6.
41 Y. Ötügen, a.g.m., s.340.
42 M. Oluş Arık "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri, Anatolia, XI, Ankara, 1969, s.57-100, (s.95).
43 Y. Ötügen, a.g.m., s.345.
44 Y. Ötügen, a.g.m., s.345; ayrıca, Hacı Kılıç Camii ve Medresesi için Bkz. A. Kuran, Anadolu Medreseleri, I, Ankara, 1969, s.75-77, Şekil: 38-39.
45 Y. Ötügen, a.g.m., s.345.
46 Y. Ötügen, a.g.m., s.346.
47 Y. Ötügen, a.g.m., s. 348.

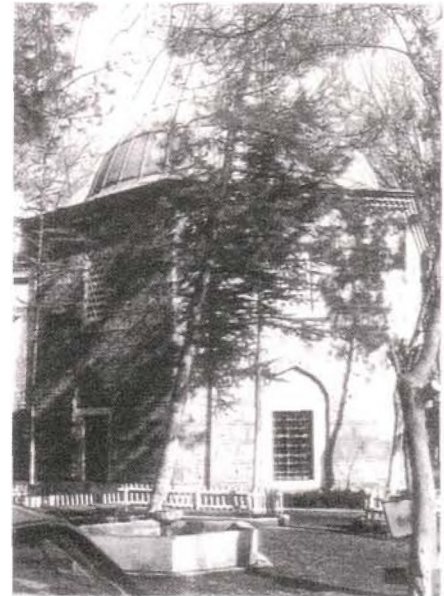
Resim 10: İshak Paşa Medresesi batı cephe

Resim 11: İshak Paşa Medresesi güney balkon cephesi

Resim 12: İshak Paşa Medresesi "Dershane'ye" geçilen kapı

Resim 13: İshak Paşa Türbesi kuzeybatıdan görünüşü

OSMANLI ORDUGAHININ FİZİKSEL ÖZELLİKLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı'da vergilendirme, bürokrasi ve diplomasi gibi temel kurumların etkinliği, çoğunlukla savaşta gösterilen başarıya dayanmaktadır. Osmanlı yönetim yapısı içerisinde askeriye, yönetimin kilit taşı sayılır. Sefer sırasında askerlin belirli bir alana yerleştirilmesi amacıyla kurulan ordugâh, Osmanlı öncesi geleneklerinden izler taşır. Osmanlı ordugâhının fiziksel özelliklerine geçmeden önce, Türklerin Anadolu öncesi geleneklerine değinmekte yarar vardır.

Günümüz Türkçesindeki "ordu" sözcüğü, sekizinci yüzyılda Uygurlar tarafından "hanın karargâhı" anlamında kullanılıyordu. Sözcük, daha sonra "başkent" ve "hanın şehri" anlamlarına dönüşerek, "hanın sarayı" yerine kullanıldı. "Ordu-gâh" sözcüğünün de savaşçı göçebe topluluklar için benzer bir anlamı vardı. Askerî yerleşim, ortasında hanın çadırı bulunan yönetici sınıfın çadırlarından oluşan bir yönetim merkeziydi. 11. yüzyılda Oğuz (Ghuzz) boyları arasında bulunan bir Arap seyyahın gözlemine göre, hanın on yedi asil generali bulunurdu ve her birinin on yedi bin askeri vardı. Oğuz ordugâhında seçkinlerin çadırları, iyi yetiştirilmiş atlar, çeşitli hayvanlar ve çevrede orduya besin sağlayan tarlalar bulunurdu. Askerî yerleşim, askerlerin bir halka oluşturacak şekilde düzenlenmiş çadırlarıyla çevrelenir, dört ana yol, merkezde bulunan hanın çadırına açılırdı².

Maveraünnehir'in doğusunda ve batısında bulunan Türkî orduların çoğunun göçebe boylar ve topluluklardan oluştuğu biliniyor. 14. yüzyılda ünlü tarihçi İbn Haldun bu toplulukları şu sözlerle tasvir eder: "Berberi, Türk, Türkmen ve Slav gibi halklar göçebedir. (Onlar) kıldan, keçeden ve yünden dokunmuş çadırlarda, kerpiç ve taştan inşa edilmiş oldukça sade döşeli evlerde yaşarlar. Amaç, gölge ve korunmayı sağlamaktır. Barınaklardan, bunların dışında başka bir şey talep etmezler (...)." İbn Haldun göçebe toplulukların güvenlik için aldıkları tedbirlere de değinir: "(Yerleşim alanlarının çevresinde) koruyucu duvarlar ve kapılar bulunmaz. Bu nedenle, onlar kendi savunmalarını kendi başlarına yaparlar ve bunun için başkalarına güvenmezler"³.

Anadolu'ya yerleştikçe Türkmen boylarının göçebe

yaşam tarzları yerleşik tarza dönüşse de, gelenekler günlük alışkanlıklarda henüz etkisini sürdürüyordu⁴. Yerleşime yeni katılanlar ilk önce çadırlarını yerleşimin kıyısına kurarlar, daha sonra zaman içinde yerleşik yaşam düzeninin alışkanlıklarını benimserlerdi. Örneğin, bugün Anadolu'da yayla çıkma geleneğinin geçmişteki göçebe alışkanlıklarının devamı olduğu öne sürülmektedir⁵.

Savaşçı göçebe geleneğinde temel barınma biriminin çadır oluşu, yönetici sınıfın bu çadırlara çeşitli anlamlar yüklenmesini beraberinde getirir. "Sancak" ve "çötür" gibi hükümlerlik alametlerinden sayılan otağ, Geç Anadolu Selçuklu Döneminde Konya Saray'ında hazine odasında korunuyordu. 13. yüzyılda Moğol kumandanı Bayçu Nuyan Selçuklu başkentini işgal eder etmez sultanın otağı ile hanedanın diğer hükümlerlik alametlerine el koymuştur⁶.

Hükümdarın otağı, tüm Türk boylarında olduğu gibi, Selçuklular'da da ipekle işlenmiş ve değerli taşlarla süslenmiş olurdu. 13. yüzyılda Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın çadırı simle işliydi ve kudreti simgeleyişi nedeniyle "Altın-ota" ya da "Altın-otağ" olarak adlandırılırdı. "Alaçuk" da denen Moğol ve Türk göçebe çadırları asalet sembolü olarak sarı renkteydi. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde savaşta yenik düşmüş komutanların çadırları zafer işareti olarak teşhir edilirdi⁷. Osmanlı'da yüksek düzeyde bir görevlinin veya komutanın çadırı padişah tarafından yıktırıldığında, bu davranış o kişinin gözden düşlüğü anlamına gelirdi. Türkçe'de "çadırını başına yıkmak" deyimini bu davranıştan kaynaklanmış olmalıdır⁸.

Osmanlı padişahının otağı ordugâhta birçok çadıyla çevrelenirdi; bu birimler, matbah (mutfak), ahırlar, hazine gibi saraya bağlı birimlerin ordugâhtaki temsilcileriydi⁹. 17. yüzyıl ortalarında Osmanlı askeriyesini inceleyen İngiliz gözlemci Rycout, padişahın ordugâhını "taşınır bir yerleşim" olarak betimler ve burada ikibine yakın çadırın düzensiz olarak yerleştirildiğini, fakat padişahın bulunduğu bölümün tam ortada ve diğerlerine kuşbakışı bakacak kadar yukarıda olduğunu belirtir: "otağın bulunduğu bölümün

duvarlarının ardında saraya bağlı tüm birimler bulunmaktaydı". 16. yüzyılda bir elçilik heyetine mensup olarak İstanbul'a gelen Baron Wenceslaus Wratislaw ise III. Murad'ın, vezirlerin ve yüksek görevlilerin çadırlarının ordugâhın merkezinde bulunduğuunun altını çizer¹⁰.

Bir Osmanlı ordugâhı yalnız padişahın ve maiyetinin çadırlarını değil, aynı zamanda yüksek vezirlerinkini de içermektedir. Askerî birimler güvenlik nedeniyle tahta perdelerle çevrilidir. 16. yüzyıl sonuna kadar ordunun komutası padişahın bizzat kendisindeydi, ancak daha sonra vezir veya yüksek rütbeli paşaların da komuta kademesinde yer aldıkları görülür.

Geç 16. yüzyılda Osmanlı ordugâhlarını ve savaş yöntemlerini inceleyen Kont Ferdinando Marsigli'ye göre "bir ordugâhı oluşturmanın ilk adımı içme suyuna ve yiyecek temin edilebilir yerlere yakın, uygun bir alan seçmektir." İkinci adım, güvenlik konularına ilişkindir: "Askerî yerleşme için korunaklı bir saha oluşturmalı veya yerleşim yeri nehir, bataklık, dağlık arazi gibi doğal bir engelle kuşatılmalıdır. Son olarak, ordugâh oluşturulurken iç kısımda boş meydanlar bırakılmalıdır. Tüm bu alanlar toplanma yerleri olarak askerî birliklere tahsis edilecektir". Wratislaw da ordugâhta çadırlarla çevrili meydanlar bulunduğunu doğrular ve yerleşmenin sağlam tahta duvarlar tarafından korunduğunu belirtir².

Marsigli'ye göre, ordu komutanı olan büyük vezir veya paşa, darağacı çadırı kurulmadıkça, kendi birimlerinin inşa edilmesine izin vermezdi. Büyük vezir, ancak idam sehпасından sonra, bulunduğu bölümün önüne bir tuğ dikerek çadırını kurdurur, diğer komutanlar da onu izlerlerdi. Bir otorite simgesi olan idam sehпасının öncelikle kurulması, askerlere ordugâhta her şeyden çok otoriteye önem verildiğini gösteren bir mesajdı.

Osmanlı ordugâhının bir diğer özelliği de, paşanın çadırı ile maiyetinin çadırlarının bir halka düzeninde dizilmesi ve çevresinin ikinci bir tahta perdeyle kuşatılmış olmasıydı. Bu da yine göçebe geleneklerinde görülen bir davranıştı. Izgara plan sistemine dayanan Roma castrum örnekleriyle karşılaştırıldığında¹³, Osmanlı ordugâhı, yönetimin tam ortasında bulunduğu konsantrik bir yerleşim düzenini yansıtır. Merkezi çevreleyen asker çadırlarının arasında kalan düzensiz yollar sirkülasyonu sağlardı.

Sefere katılan askerlerin barındıkları çadırlar dışında hamamlar ve tuvaletler gibi ortak kullanıma hizmet eden birimler de mevcuttu. Bu birimlerin kuruluşunda atıkesu ve su temini gibi altyapı sorunları göz önünde bulundurulurdu. Ordugâhta temel gıda maddelerinin ve çeşitli malların satıldığı bir de pazar yeri kurulurdu. Merkezde ise, yönetim birimlerine tahsis edilmiş çadırlar mevcuttu: Sefer süresince giderleri karşılayan hazine, memurlara tahsis edilen çalışma birimleri ve Hz. Muhammed'in kutsal emanetlerinin bulunduğu bir çadır, merkezde bulunan diğer ünitelerdi. Sancak-ı Şerif ve Hirka-i Şerifin bulunduğu bu son bölümde gece gündüz kandiller yanar, seyyidler dua okurlardı¹⁴. Wratislaw, seyyidlerin seferlerde orduyla birlikte yürüdüğünü izlemiştir¹⁵. Yönetim merkezinin bitişiğinde savaşta başarı gösteren askerlerin değerli eşyalar ve altınla ödüllendirildikleri bir çadır bulunurdu.

Sefer sırasında kurulan Osmanlı ordugâhı, genel olarak düzensiz bir yerleşim görünümünü vermektedir. Marsigli bu durumu şöyle açıklar: "Savunma nedeniyle Türkler askerî kampı labirentimsi bir düzende inşa ederler. Ordugâhı iyi tanımayan düşman birliği, saldırıya geçtiğinde bu düzensizlik karşısında paniğe kapılarak kolayca düzenlerini bozarlar ve böylece Türkler tarafından yenilgiye uğratılırlar"¹⁶.

Marsigli'nin hazine ve idam çadırlarıyla ifade ettiği simgesellik, Osmanlı ordugâhının bir diğer özelliğine, seferdeki asker için düzenlenen "yaşam tiyatrosu" na işaret etmektedir. Bu düzenleme çeşitli çadırlara ve meydanlara yüklenen işlevle ilişkilendirilmiştir. Çadırların taşıdığı alegorik anlamlar askerlere yönelik mesajlar içerir: Ordu dahilinde askerlerin ve maiyetin uyması gereken "düzenin ve disiplinin" simgesi, merkezde bulunan komutanın çadırıdır. "Ceza" nın habercisi idam çadırı ve "ödülün" müjdecisi hazine çadırının yan yana yerleştirilmiş olmaları, yaşamın iniş ve çıkışlarını simgelerdi. Ordugâhı boydan boya kesen uzun bir cadde, ucunda pazar yerinin ve aş dağıtılan çadırın bulunduğu açık bir meydan vardı. Cadde boyunca yürüyen asker, çadırların yansıttığı mesajları izleyecek ve yaşamın alegorik bir yansımasına tanık olacaktı.

Tüm ordugâhın labirentimsi tasarlanması, kozmolojik temalarla da karşılaştırılabilir. Askerî yerleşim, merkeziyle, askerleriyle, komutanları ve maiyetiyle, çevrelenen çadırları ve tüm karmaşasıyla kaotik evrenin yansıması olarak da algılanabilir¹⁷.

Sonuç olarak, Osmanlı ordugâh düzeninin temel ünitesi, çok yönlü işlevleri barındıran çadırıdır. Çadır, Osmanlı öncesi geleneklerden itibaren savaşçı göçebe toplumların barınağı olagelmıştır; özellikle hükümdarın otağı törenlerde sembolik anlamıyla ön plana çıkar.

Öte yandan, ordugâh düzeni göçebe toplumların savunma alışkanlıklarını da bünyesinde barındırır. Genel olarak çevresinde koruyucu duvar bulundurmayan göçebe yerleşimlerinde labirentimsi ara yollar dıştan gelen saldırılara karşı savunmayı sağlardı. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden Schweigger, Osmanlı kentlerinin surla çevrili olmadığını, bu nedenle onların daha çok meydan savaşını tercih ettiğini belirtir ve bu durumu antik dönemde Spartalıların yaşam tarzıyla karşılaştırır. "Osmanlılar gibi Spartalılar da, der, şehir suruna gereksinim duymazlardı ve kılıçlarıyla gurur duyarlardı"¹⁸. Busbecq de Osmanlıların kendilerine güvenen iyi asker olduklarını ve koruyucu duvarları gereksiz gördüklerini belirterek bu davranışı Roma savaş gelenekleriyle karşılaştırır¹⁹.

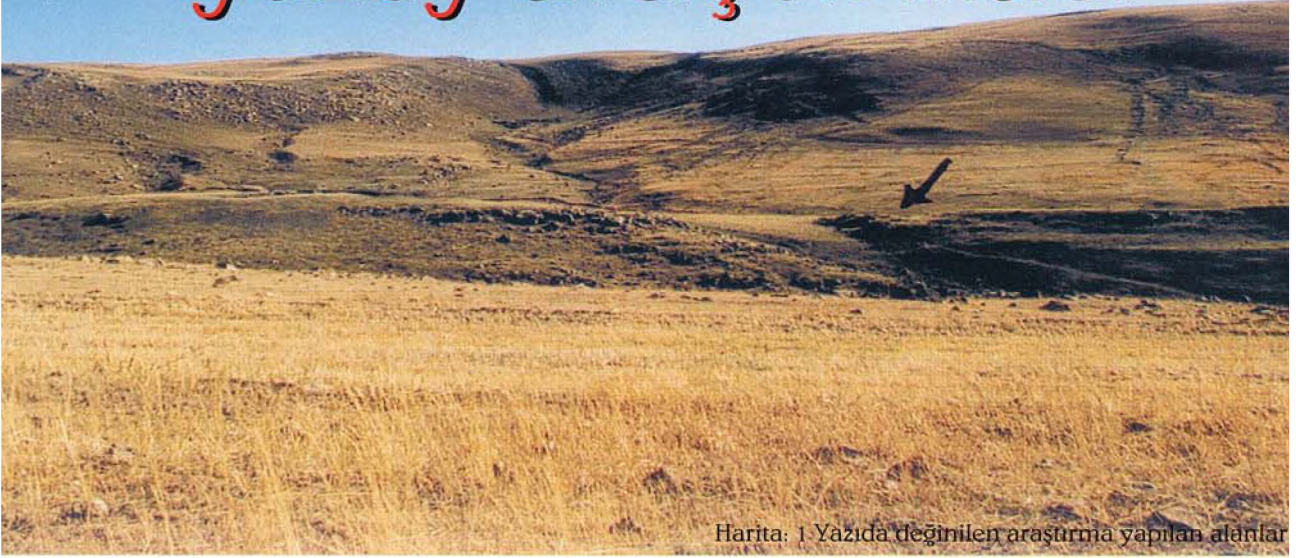
Ordugâhta yöneticilerin bölümünde, çadırların sahip oldukları işlev padişah sarayındaki hemen hemen aynıdır. Her bir çadır belirli bir yönetim birimini simgeler. Askerlerin bölümünde ise, yine işlevin yanı sıra simgesellik de ön plana çıkar ve bir mikrokosmos anlayışıyla savaşçılara belirli mesajlar iletir. Osmanlı ordugâhında rastlanan tüm bu özellikler, Osmanlı öncesi göçebelik geleneğinden kaynaklanan işlevsel örneklerle alegorik motiflerin yan yana düzenlendiğini göstermektedir.

DİPNOTLAR

- * Dr. H. Burcu ÖZGÜVEN, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, GAZI MAGOSA/KIBRIS.
- 1 Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Ankara, 1994, s.30. Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, c.1, Ankara, 1985, s.259, 261, 267-269.
 - 2 Sümer, s.32. Ögel, c.3, s.23, 25.
 - 3 Ibn Haldun, The Muqaddimah - An Introduction to History, çev. F. Rosenthal, haz. N.j.Dawoiod, London, 1978, s.92.
 - 4 F.Kraeclitz-Greifenhorst, "Kanunname Sultan Mehmet II", Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, c.1. 1921-22, alıntı yapan: Doğan Kuban, Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1982, s.153-154.
 - 5 Kuban, s.154.
 - 6 İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleriyle ve Kitabeleriyle Konya Tarihi, Konya, 1964.
 - 7 Godfrey Goodwin, A History of the Ottoman Architecture, London, 1971, s.429.
 - 8 G.Necipoğlu, Architecture, Ceremonial and Power -The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries, Cambridge-Mass., and London, 1991, s.245-248.
 - 9 Goodwin, a.g.e., s.429.
 - 10 Ögel, c.1., s.259.
 - 11 Paul Rycout, The Present State of the Ottoman Empire, New York, 1971 (1668'de Londra'da basılan nüshasının tıpkı basımı), s.204-206.
 - 12 Baron W.Wratislaw, Baron W. Wratislaw'ın Anıları - 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler, çev. Süreyya Dilmel, İstanbul, 1996, s.166.
 - 13 Sidney Toy, A History of Fortification from 3000 BC to AD 1700, London, 1966, s.38, 43-51.
 - 14 Graf Marsigli, Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitacı Zamanına Kadar Askeri Yazıyete, çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara, 1934, s.190. Luigi Ferdinando Marsigli, Il Stato Militae dell'Impero Ottomani, haz. Richard F. Kreutel, Graz, 1971 (1732'de Amsterdam'da basılan nüshasının tıpkı basımı).
 - 15 Marsigli, a.g.e., s.174.
 - 16 Marsigli, s.171.
 - 17 Ögel, c.1. s.200, Wratislaw, s.165-166.
 - 18 Salomon Schweiggger, Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, haz. Karl Teplý. Graz. 1964 (1571 tarihli nüshasının tıpkı basımı).
 - 19 Oghier Ghislain de Busbecq, The Turkish Letters of Oghier Ghislain de Busbecq (1554-62). Haz. E.S. Foster, Oxford, 1927.

Onur ÖZBEK - Bakiye YÜKMEN

1971 YILI KARS, ARDAHAN, İĞDIR İLLERİ yüzey araştırması

Harita: 1 Yazıda değinilen araştırma yapılan alanlar

Araştırmacılar bu bölge ile ilk olarak 1992 yılında, Türkiye mağaralarında prehistorik iskân örüntüleri üzerine bir yüksek lisans çalışması nedeniyle (Özbek 1992; 1993) tanışmıştır. 1993, 1994, ve 1995 yıllarında da Bakiye Yükmén'in doktora çalışması kapsamında bölge ile ilgili çalışmalara devam edilmiştir. 1996 yılında ise Özbek'in doktora çalışması çerçevesinde, bir müze araştırma izni ile¹ müze vitrinlerinde yer alan, konu ile ilgili buluntuların geldiği yerlerde bunların coğrafik ve jeolojik durumlarını gözlemek amacıyla dolaşmış ve konu 1997 yılında Kars Müzesi denetiminde bir yüzey araştırması ile daha kapsamlı olarak ele alınmaya çalışılmıştır (Harita: 1).

İ.Kılıç Kökten'in 1940'lı yıllardaki araştırmalarında geçen yerleri tekrar incelemek ve araştırmacının çalışmalarında yer almayan yeni yerler olup olmadığını sorgulamak, bu çalışmanın birinci amacı idi. Bölgedeki Kalkolitik, Tunç ve Demir çağı kalıntıları ve yerleşim yerlerinin analizi, incelenen konu çerçevesinde, Yükmén'in (1997) daha önceki çalışmasında yer almıştı. Bu çalışmada ise daha çok Kalkolitik ve öncesi dönemler yani Neolitik izlerine ulaşılmaya çalışılmıştı. Çalışma ile bölgede Epi-paleolitik dönem izlerine rastlandığı gibi Orta paleolitik olarak düşünülen bazı

sitlere, bazı prehistorik kalıntılara, tümülüslerle, düz yerleşim yerlerine, atölye olabileceği düşünülen lokalitelere ve kaya sanatı örneklerine rastlanmıştır.

Yapılan araştırma, bölgedeki neolitikleşme süreçlerinin sorgulanması üzerine Kökten'den sonraki ilk çalışmadır. Burney (1958) ise 1956 yılında Kalkolitik ve İlk Tunç Çağını kapsayan bir araştırma yapmıştı. Ardahan, Kars ve İğdir'da, bu araştırmada değinilen bazı yerleşimler ile ilgili bölgenin çanak çömlek kültürlerini baz alan analizleri oldukça geniş kapsamlıydı. Ancak tüm bu çalışmalar yeterli değildir. Yüzey araştırmaları, ancak kazılarla stratigrafik karşılaştırmalar yapıldıktan sonra daha verimli ve yol gösterici olabilecektir.

BÖLGENİN JEOLJISI

Bölgeye genel olarak bakıldığında, 4'te 3'ünün volkaniklerle kaplı olduğu söylenebilir. Arpaçay, Çıldır, Kura Vadisi'nin bulunduğu alanlarda tortullarla aratabakalı, volkanik volkano-sedimanter araziler görülür. Ortalama yüksekliği 1900 m. olan Ardahan havzası, güneyde Yalnızçam Dağları ile 2957 m. yüksekliğe ulaşır (Atalay 1982). Günümüzde 2000 m. civarındaki yüksekliklerde yer alan arazilerde tarım

yapılmaktadır.

Kars'ın kuzeyinde, 3200 m. yüksekliğe ulaşan dağlarla çevrili Çıldır Gölü (1959 m.) ve Aktaş (Hozapın) Gölü (1798 m.) vardır. Göl havzasının suları batıdan havzaya gelen ve Kura nehri'nin kollarından olan Karaçay tarafından drene edilmektedir (Güldalı 1979: 151 ; Atalay 1982). Bu araziler de günümüzde tarım için elverişlidirler.

Toros kuşaklarının coğrafik bölünmesinde İğdir İli güneyi Doğu Torosların son sınırını oluşturur (Özgül 1984). Kar kuşaklarının son buzul çağındaki yükseklikleri Ardahan yöresinde 2600 metre Kars'ta ise yaklaşık 2800 m. olduğu tahmin edilmektedir. Kars'ın güneyinde 3000'e çıkan bu kuşaklar günümüzde çok daha yüksektedir. Örneğin günümüzde Kars civarı kar kuşağı yüksekliği 2900-3200 m. arasında, diğer yerlerde ise 4000 ila 4250 m. arasında değişmektedir (Messerli 1967'den aktaran Brinkman 1976 : 80). O halde Holosen başında, günümüzde tarıma elverişli görünen buralardaki birçok yüksek ova ve platonun kar örtüsüne çok yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Kars yöresinde andezit, bazalt, protoklastikler, tüf, taraça ve alüvyonlar genç oluşumlardır. Bu alüvyon oluşumlarına Aras nehri, Arpaçay, Kura nehri yataklarında, Çıldır ve Göle ovalarında bazen 30m. kalınlığa erişir biçimde rastlanabilir. İğdir ovasında ise 80 m. ye kadar çıkarlar (Kılıç 1985 : 14). Bu alüvyon sahaların da neolitik dönemde tarıma uygun araziler oldukları söylenebilir. Ancak alüvyonlar bazı prehistorik yerleşim dönemlerinden daha sonra bu bölgeyi kapladılar, bu durum bize bu araştırmada özellikle Tuzluca yöresindeki höyük görünümlü oluşumların yüzeylerinde niye antropik bulguya rastlamadığımızı belki açıklayabilir.

Genel olarak 700-1000 m. arasında bulunan İğdir havzası, geç Alpin faylanma hareketleri sonucunda oluşmuştur. İğdir depresyonu olarak adlandırılan bölge, belki de prehistorik dönemlerde özellikle tuz yatakları açısından cazipti. Bölgenin daha güneyine gelindiğinde Büyük ve Küçük Ağrı Dağı Neojen-Kuvaterner volkanik alanları içine girer (Atalay 1982). Bu bölgede de tarım yapılmayan yerler, çok kayalık araziler dışında verimli otlaklar halini alırlar.

BÖLGENİN KLİMATOLOJİSİ VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Araştırma yapılan Kars ve Ardahan yöresinde günümüz en düşük kış sıcaklığı -40, en yüksek yaz sıcaklığı ise 20 derece olabilmektedir. Sert karasal iklime sahip bölgede, yıllık ortalama donlu günler 125 ila 195 gün arasında değişir. Kar örtülü günler sayısı Kars ve Ardahan yöresinde 113 ila 116, İğdir'da 40'tır. Ardahan çevresi 520 mm., Kars çevresi ise 529.1 mm. yağış almaktadır (Onur 1964; Sözer 1972 : 11,12).

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi genel olarak ziraate uygun olmayan volkanik kayalar (andezit, bazalt) üzerine gelişmiş engebeli dağlık topraklardan oluşur. Tarıma uygun olan alüvyal topraklar ise depresyonlarda ve vadi tabanlarında yoğunlaşırlar. Eteklerde, yaylalarda ve dar vadi tabanlarında da tarıma elverişli topraklar vardır. Tarıma elverişli olduğunu belirttiğimiz alüvyal toprakların hidromorfik özellikteki kesimlerinde tarım alanları iyice daralır. Bu topraklarda tuzluluk oranının fazla olmasıyla, İğdir çevresi örneğindeki gibi zayıf bitki örtülü alanlar yer alır (Sözer 1972 : 14,15).

Bölgenin büyük kısmı Yukarı Kür ve Çıldır gölü havzalarındaki gibi yüksek platolar ve dağ çayırlarını içeren doğal step alanları ile kaplıdır. Yüksek plato stepleri arasında ağaç yetişme sınırı altında kalan sahalarda (Karasu-Aras depresyonları, Kars yöresi) ise daha zayıf bir step örtüsü yer alır. Burada ormanın doğal alt sınırı, ortalama olarak 1900-2000 m.den geçer. Üst sınır ise 2800 m. civarındadır (Sözer 1972: 15,16).

Kars civarı ile Kars-Kağızman arasında da stipalardan (sorguç otu) oluşan stepler vardır. Bu sahalarda yer yer quercus (meşe) ormanı kalıntılarına rastlanır. Daha doğudaki Tuzluca-İğdir depresyonunda

Harita: 2 Yazıda değinilen lokalitler

Harita: 3 Araştırma yapılan bölge çevresinde Kusanareva ve Chubinisvili(1970)'ye göre bazı eneolitik yerleşim yerleri

bu yarı çöl vejetasyonunun varlığı dikkat çeker (Sözer 1972). İğdir ovasının doğu ucu adeta tuzlu bir çöl görünümündedir. Burada başka türlerin yetişmesine karşılık Aras nehri boyunca salix (söğüt) ve tamarix (ılgın) gibi nemli ve sulak yerleri seven ağaçların elverişli bir yetişme ortamı bulunduğu görülür. Bu da bu bölgede değişik mikroklimaların olabileceğini akla getirir. Ağrı dağı yakınlarına gelindiğinde, bu yarı-çöl vejetasyonunun üst kısmında step başlar ve 2500 m.ye çıkar. Yapılan araştırmanın Ağrı Dağı eteklerindeki sınırlarında prehistoryadan bildiğimiz yabani buğdaygillerin benzerlerinin halen doğal olarak buralarda yetiştikleri gözlenmiştir. Ancak bu bulgunun kanıtlanması ve detaylı olarak türlerin saptanabilmesi için bölgede botanikçilerin detaylı araştırmalarına gereksinim vardır.

ARDAHAN BÖLGESİ

Hanak -Koyunpinarı (Sazkara) Köyü (1800m.) Kalecik Höyüğü'nden ilk olarak bahseden Kökten (1944;1945) burada Bakır Çağı çanak çömlek buluntularından bahseder (Harita: 2). Günümüzde adı Koyunpinarı (41°15'20" Kuzey 42°46'10" Doğu) olan köyün içinde, Çaykelik suyunun bir kolu yanında, üzerinde halen evler bulunan doğal ve yüksek bir tepenin üzerindeki bu höyüğün günümüzde de tahribatı sürmektedir. Höyüğün akarsuya yakın olan dik yamaçlarında halen Demir Çağı ve Bakır Çağına ait çanak çömlek parçaları gözlenmektedir. Hanak-Avcılar Köyü (1850m.)

Avcılar Köyü'nün arazisi içinde ve Hanak'tan Koyunpinarı Köyü'ne giderken stabilize yolun yaklaşık 200 m. sağında, üzerinde küçük bir mezarlık bulunan

Harita: 4 Araştırma yapılan bölge çevresinde Kusanareva ve Chubinisvili(1970)'ye göre bazı M.Ö. 3000 yerleşim yerleri.

bir tepede (41°16'00" Kuzey ve 42°48'35" Güney) bazı kazı çukurlarına rastlanmıştır (Harita: 2). Yaklaşık 2-3 dönümlük bir alana yayılan bu höyüğe literatürde rastlanamamıştır. Avcılar höyüğü olarak adlandırdığımız bu alçak yükseltinin yüzeyinde Demir ve Kalkolitik dönemlere ait olabilecek çanak çömlek malzemeye rastlanmıştır.

Hanak-Börk Köyü (1800m.)

Köyün tam ortasında basık, üzerinde bir kilise yapısı bulunan küçük bir höyük vardır (Harita: 2). Bu köyün 500 m. kuzeybatısındaki (41°13'30" Kuzey ve 42°57'40" Doğu) tepe yamacının yüzeyinde Roma ve Demirçağı seramiğine rastlanmıştır.

Ankonak-Börk köyleri arasında stabilize yola yakın, Kıрма mevkii (1900m.) olarak adlandırılan (41°14'25" Kuzey 42°56'55" Doğu), tarım yapılan bir tarlada, yaklaşık bir dönümlük bir alanda çok sayıda bazalt Musteriye aletler görülmüştür. Aletler toprağın sürülmesi nedeniyle in situ halde değildir. Genelde alet yoğunluğu çok fazladır. Yonga, çekirdek ve çıkarım parçalarına rastlanamamıştır. Aletler bölgenin yerli kayacı olan bir bazalt türünden yapılmıştır.

SUSUZ BÖLGESİ

Ağzıaçık Köyü (1800m.)

Ağzıaçık köyünün batısında araştırma yapan Kılıç Kökten buradaki düzlüklerde Musteriye ve Aşölyen aletler bulunduğu bahseder (Kökten 1945: 472). Bu araştırmada Kökten'in bahsettiği mağaralar ile yüzeyinde Kalkolitik döneme ait çanak çömlek parçaları içeren, Yumru Tepe (40°50'00" Kuzey 43°09'50" Doğu) denen bir höyük tespit edilmiştir (Harita: 2). Mağaralar ve höyük buradan geçen bir derenin her iki

Çiftlik olarak adlandırılan tepe ve yanında yer alan kaya resimleri (okla işaretli)

Vadiye doğru bir akma şeklinde oluşan tepe; Çiftlik Mevkii ve Borluk Vadisi.

tarafındadır. Bu mağaralardan ayrı olarak, köye girmeden önce kesişme noktasında görülen diğer bir mağara, gerek köye yakınlığı gerekse ağız en büyük olması nedeniyle Kökten'in Mahmutçuk olarak andığı mağara olmalıdır.

ARPAÇAY BÖLGESİ

Söğütü Köyü (1680m.)

Köyün yaklaşık 500 m. doğusunda 1730 m. rakımda (40°50'10" Kuzey 43°28'40" Doğu), Ziyaret Tepe mevkiine yakın, köyün arazisi içinde yer alan bir tepenin eteklerinde, Kalkolitik ve Urartu Çanak çömlek parçalarının geniş bir alana yayıldığı görülmüştür (Harita: 2). Bu yamaç yerleşimi etrafında lithosol tarıma uygun görülmektedir. Eşmeyazı (Gölhana) köyü (1750m.) Kars'a bağlı Eşmeyazı (Gölhana) köyü'nün girişinde ve hemen kuzeyinde bir akarsu yanında yer alan bir tepede yüzeyde Urartu ve Roma seramiğine rastlanmıştır (40°36'30" Kuzey ve 43°28'40" Doğu). Köy evlerinde antik mimari parçaların kullanıldığı görülmektedir (Harita: 2).

MERKEZ İLÇE

Azat Köyü (1800m.) Azat Höyük (40°32'15" Kuzey 43°06'20" Doğu), ilk olarak 1940'ların başında İ.Kılıç Kökten'in yaptığı araştırmalardan bilinmektedir (Harita: 2). Prof. Kökten 1944 yılında bu geniş alana yayılan yüksek höyükte 4 ayrı yerde sondaj açmış ve höyüğün tepesinde açtığı A çukurunda klasik çağlara; Hitit, Urartu, Tunç ve Bakır çağlarına ait oldukça zengin malzeme tespit etmiştir (Kökten 1943a,b;1944;1952;1953).

İlk olarak 1992 yılında gördüğümüz bu höyüğün kuzey bölümü o zaman da tahrip olmaya başlamıştı.

1997'de de höyükte yeni tahribatlar görülmesi ile durum Bakanlığa iletilmişti. Günümüzde kuzey bölümünden toprak alınması sonucunda oluşan kesitte çanak çömlek, obsidiyen dilgi ve kazıyıcılar, çekirdekler ve çok sayıda kemik parçaları görülmektedir. Ataköy (Mağaracık) (1900m.) Kökten (1943a,b;1952), Mağaracık Köyü'nün arazisi içinde yer alan mağaralardan bahsederken 'E Mağarası' adını verdiği bir mağarada (40°31'50" Kuzey 43°08'30" Doğu) yaptığı sondajda obsidiyen aletler bulduğundan ve bunların Kalkolitik döneme ait olabileceğinden bahseder. Borluk "Çiftlik" yada "Şavkinin yaylası" olarak geçen mevkiden Mağaracık Köyü'ne kadar birçok volkanik² mağara vardır. Borluk vadisi'nde de araştırma yapan Kökten (1943a,b), burada değişik kazıyıcılarla uçlar bulduğundan bahsetmektedir (Harita: 2).

1992 yılında yapılan bir speleolojik araştırmada 9 mağara incelenmiş ve haritalanmıştır³ (Özbek ve Yükmek 1992). Bu mağaralardan bazılarının teras dolguları üzerinde çok yoğun biçimde obsidiyen yongalara rastlanmıştır. Mağaraların içlerinde ise hayvanların yaz boyunca barınabilmeleri için alçak duvarlar örüldüğü gözlenmekte ve bu tip mağaralara Mağaracık Köyü' nün yakınlarına kadar rastlanmaktadır.

BORLUK KÖYÜ (2200m.)

Köyden yola çıkılıp Borluk Vadisi'ne doğru inilmeye başlandığında tarlalar üzerinde çok dağınık halde çakmaktaşı aletlere ve yongalara rastlanır (40°30'20" Kuzey 43°15'15" Doğu). Yaklaşık 2200 m. rakımdaki bu arazi verimli otlaklarla kaplıdır. Bu köyün arazisi içinde yer alan ve köyün güneyine düşen tepelerde bir

kale kalıntısı vardır (Harita: 2). Tekneli Köyü (2230m.)

Deniz seviyesinden yaklaşık 2230 m. yükseklikte bulunan bu köyün güneybatısında, 40°31'31" Kuzey 43°12'95" Doğu koordinatlarında⁴ yer alan bir alçak kayalık yanında taşları iki sıra halinde örülmüş ve toprak seviyesi üzerine çıkmayacak şekilde kalıntıları günümüze kalmış antik bir duvara ait olduğunu düşündüğümüz izlere rastlanmıştır (Harita: 2). Burada terra sigillata çanak çömlek parçalarına da rastlanmaktadır.

Tekneli Köyü arazisinde yer alan ikinci nokta 40°30'60" Kuzey 43°11'78" Doğu koordinatlarında 2150 m. yüksekliktedir. Burası Borluk vadisi'nin uzantı sınırlarını çizen kayalıkların hemen yanında, şu anda mandıra olarak kullanılan evler topluluğunun üzerinde yer aldığı tepenin karşısındadır. Burada vadi oluşumu, toprak akması sonucu oluşturduğu düşünülen tepenin vadiyi bir boğaz şekline zorlaması ile değişiklik gösterir. Aynı lokalitede eğimli bir yüzeyde Levallois tekniikle çıkarılmış, her iki yüzeyinde baskı yöntemiyle yapılmış almaşık rötüşlere sahip bir obsidiyen alete rastlanmıştır.

Bu bölgedeki üçüncü nokta Mağaracık Köyü sınırları içinde, deniz seviyesinden 2100 m. yüksekte, 40°30'32" Kuzey ve 43°11'31" Doğu koordinatlarındadır. 100 m. yakınında bir kaynak olan, birkaç ağıl ve barnak tipinde evin üzerinde yer aldığı kayalarla çevrili tepeyi köylüler "Çiftlik" olarak adlandırmaktadırlar (Resim: 1, 2). Mağaracık Köyü yönünden çıkan bir patika, bir çarşağa ulaşmadan iki tarafı kayalık ve sağda küçük bir inin olduğu yerden geçer. Bu küçük, alçak bir oda büyüklüğündeki inin önündeki terasta kaçak kazı çukurları vardır (Resim: 3). Bu noktada günümüzden

Kaya resimleri yanındaki in ve önündeki kaçak bazı kazı çukurları

Çiftlik mevkiinin karşısındaki yarda tüflere oyulmuş bir kilise Kızıl Kilise

hayli eski dönemde yapıldığını düşündüğümüz çizgi teknikli kaya resimlerine rastlanır. Sadece bu bölgedeki çobanların bildiği bu çizim-resimler bazalt kayalığın yerden 0.50 m yüksekliğinden başlar. 2 m. uzunluğunda 0.70 m. genişliğindeki birinci resim yüzeyi, daha sonra günümüz insanlarınca üstlerine isim yazılarak ve kazınarak tahrip edilmiştir. İkinci kayalık birincinin 4 m. uzağında, 2.3 m. uzunlukta, 1.65 m. genişlikte bir kaya yüzeyi üzerinde yer alır. Genellikle çok küçük olan resimlerde insanlar, savaş silahları, atlar, ceylanlar, geyikler ve dağ keçileri yer almaktadır (Resim: 4). Özellikle bahsedilen in yakınındaki kaya panosunda yer alan geyik yavrusu ile dağ keçisi betimlemeleri, kayanın doğal patinası ve diğerlerine göre küçük olmaları nedeniyle zorlukla bulunmuştur.

Buranın 200 m. kuzeyinde vadinin karşısında volkanik oluşumun altında yer alan tüf tabakasına oyulu, günümüzde oldukça tahrip edilmiş bir kilise yer almaktadır (Resim: 5).

Kökten, Kars'ın batısına düşen (40°09'00" Kuzey 42°58'15" Doğu) bu köyde çanak çömlek buluntulardan bahseder (1945). Ancak köy ve çevresinde yapılan araştırmada herhangi bir prehistorik bulguya rastlanamamıştır. Yayında yer alan haritada burası bir düz yerleşim yeri olarak gösterilmiştir. Hasçiflik Köyü (1900m.). Öte yandan Karst'tan Hasçiflik Köyü'ne giderken 5. yada 6. km.de Diktaş Tepe mevkiinde 1950 m. rakımda (40°38'10" Kuzey 43°00'15" Doğu), Kökten'in yayınlarında geçmeyen bir tepe yamacında, yüzeyde çok sayıda çakmaktaşı ve obsidiyenden çekirdek, alet, ve mikrolit aletlere rastlanmıştır (Harita: 2). Aletler genel görünüşleri ve teknolojik özellikleri ile Epi-paleolitik bir kültürü çağrıştırmaktadır. Tepenin sadece güneydoğu yamacında bir tarlada bunlara rastlanması buranın bir kamp yeri olabileceğini

İğdir, Haşçiflik Köyü Kuşhaber mevki ve arkada Ağrı Dağı

akla getirir. Kökten'in aynı lokaliteyi mi kastettiğini yayındaki veri eksikliği nedeniyle bilemiyoruz.

İĞDIR BÖLGESİ

Bu araştırmada sadece Gökçeli köyünde tahrip olan bir höyüğe rastlandı. Tarıma çok elverişli Halfeli Köyü arazisindeki, Kuşhaber mevkiinde tarlalarda sadece Roma seramiğine rastlanmıştır (Resim: 6). Turabi Köyü yakınlarındaki tarlalarda obsidiyen yongalar görülmüştür. Köyün 200 metre güneydoğusundaki küçük bir tepe üzerinde taştan harabeler Urartu kalıntılarna benzerdir. Buraya yakın tepelerde çok aşınmış çanak çömlek parçaları da görülür. Mürşitali Köyü'nün 2 km. güneyinde, bir dönümlük alan içinde Roma ve Bizans dönemine ait çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Taşburun Köyü'nün 100 m. kuzeyinde, yol kenarındaki tarlalarda Tunç, Bakır ve Roma dönemi çanak çömleklere rastlanmıştır.

Gökçeli Köyü (850 m.)

Kökten (1953), yayınlarında Gökçeli köyünde iki höyük kalıntısı gösterir . Bu araştırmada ise höyüklerden sadece biri bulunabilmiş ve bunun da son kalıntılarının çok geniş bir araziye tarım amacıyla serptildiği görülmüştür. Bu çok geniş höyük tabanı, eskiden sit alanı ilan edilmesine rağmen, kaçak toprak alınmaları nedeniyle ova kotundan aşağıda kalmıştır. Burada Tel-Halaf ve El-Ubeid çömlekleri bulunduğunu belirten Kökten, aynı zamanda mikrolitik aletlere ve ocak kalıntılarna da rastladığından bahseder. Mikrolitik aletlerin bazen mezolitik karakterde olduğunu belirtirken (Kökten 1943a: 199), bazen de bunların neolitik olabileceğinden söz eder (Kökten 1952: Harita:

1). Yüzeyde halen görülebilen ocak yerleri, değişik kaplara ait çanak çömlekler, öğütme taşları ve değişik boydaki havan elleri ile obsidiyen, kanatlı okuçları daha çok erken kalkolitik bir kültürü sergilemektedir.

Bu bölgede bahsedilen bir başka höyük daha vardır (Kökten 1945 : Harita: 2). Yayı Köyü'ndeki höyük hakkında ayrı bilgiye rastlanmazken, bu höyüğün varlığı Kökten'in yayınlarındaki haritalarda ortaya çıkar. Araştırmamızda bulamadığımız bu höyüğün de tarım nedeniyle tahrip olduğunu düşünmekteyiz (Harita: 2).

Tuzluca Bölgesi

Tuzluca İlçesi yaklaşık 1100 m. deniz seviyesi yüksekliğinde çevresi genelde düz arazilerle kaplı bir bölgededir. İlçenin Kars yönündeki çıkışında, yolun solunda yapay görünümlü doğal tepeler bulunmaktadır. Görünümlerinden dolayı yapılan incelemede üst kısımlarında herhangi bir buluntuya rastlanmazken, bu tepelerin eteklerinde Roma ya da daha geç dönemlere ait olabilecek çanak çömlek parçalarına raslanmıştır.

SONUÇ

Araştırmacılar bölgenin bilinen zorlukları nedeniyle bazı bölgelerde ancak çok sınırlı bir zaman çalışmışlardır. Bu araştırmada taranan yerler Harita 1'de gösterilmektedir. Araştırma yapılan bölgelere komşu olan ülkelerdeki araştırmalarla ortaya çıkan bazı M.Ö. 3000 ve eneolitik yerleşmeleri Harita 3 ve 4'te özetlenmeye çalışılmıştır. Bu haritalardan da belli olduğu gibi Türkiye bölümünde çok daha fazla çalışmaya gereksinim vardır.

Kars Müzesi bahçesinde korunan ve Kökten (1953:

Geghama Dağlarında bulunan bir balık menhir (Kalanlar 1994 : 23)

205,206) tarafından Arpaçay kazasında bulunduğu söylenen megalitik (statue menhir) türdeki balık heykeline yine Kökten'in 1952 yılındaki araştırmalarında bahsettiği bu bölgeye komşu olan Ermenistan'da da çok sayıda rastlandığını biliyoruz (Kalantar 1994 : 22-24) (Resim: 7, 8). Yine Kökten'in ilişki kurmaya çalıştığı bu heykel, su ile ilgili bazı tarihöncesi inançlarla ilişkili olabilir. Eğer bu heykel tipleri gerçekten megalitik anıtlarla ilişkili ise Kafkasya'daki su ile ilgili böylesine bir inancın izlerini bize Yükmen (1997) Kars İli sınırlarındaki dolmenlerin ilginç konumları ile açıklamaktadır.

Bölgede arkeolojik araştırmalara 1940'lı yıllarda başlayan Kökten, döneme göre sistematik denebilecek bir araştırmaya girmiş ve birçok ilginç buluntuya dikkati çekmiştir (Kökten 1943a,b). Araştırmalarında İğdır yöresinde neolitik bazı yerleşimlerin olabileceğinden, özellikle ilin kuzeyinde bugünkü Ermenistan sınırı yakınlarında bulunan Yağcı ve Gökçeali (Gökçeli) höyüklerinin öneminden bahsetmiştir. Bu höyüklerin 1940'ların başında bile tahrip olmaya başlamış alanlarından çok sayıda mikrolit obsidiyenle kendisinin Tel Halaf-El Ubeid kültürlerine yaklaştırdığı çanak çömlek buluntular ele geçirmiştir⁶. Daha sonra 1956 yılında Burney (1958) yüzey araştırması sonucunda aynı höyüklerdeki çanak çömlek malzemesini İlk Tunç II ve III olarak genelleyecektir. Yakar'ın (1991: 99) da belirttiği gibi Kars İli'nin güneyine düşen Aras (Araxes) vadisi, çok geniş otlaklarla kaplı verimli bir arazi olması dolayısıyla, prehistorik dönemlerde özellikle şimdiki İğdır İli'nin düzlüklerinde, nehir kenarlarında tarıma geçişe uygun ekolojik bölgelerdi.

Aragatz Dağı'nda bulunan bir balık menhir
(Kalantar 1994 : 23)

Bu bölgenin Neolitik ve kalkolitik hakkında araştırmacılara ipuçlarını ilk olarak sunan Jesus de Morgan'dı. 1800'lerin sonunda Ermenistan ve Gürcistan Kafkasya'sında yaptığı araştırmalarla vardığı sonuç, bu bölgede cilalı taş devrinin klasik olarak görmeye alıştığımız objelerine nadiren rastlandığı idi. Araştırmacıya göre "eğer neolitik safha gerçekten yaşandıysa, pek fazla uzun sürmemiş olmalıdır" (Morgan 1889 : 31). Yaptığımız çalışmada neolitik dönemle ilgili izlere odaklaşmamıza rağmen şu an için bu dönemle ilgili belirgin bir taş alet endüstrisi yada çanak çömlek kültürünü yakalayamadığımızı belirtmek gerekir. Ancak neolitik dönem yerleşmelerinin tarıma uygun ovalarda ve akarsu yatakları yakınlarında bulunduğu varsayılırsa, İğdır ovası gibi alanlarda Holosen dönemde etkili olmuş alüvyon birikintilerinin etkilediği alanların sedimentolojik olarak araştırılmasının yararı açıktır. Jeomorfolojik araştırmalar, Arpaçay nehri ve Aras nehri'nin Holosen başında güncel dönemlerde de olduğu gibi şiddetli taşkınlarla neden olup olmadığını ortaya çıkartacaktır. Ancak bu araştırmalardan sonra bölgenin prehistorik yerleşimlerinin alüvyon tabakaları altında kalıp kalmadığını anlayabiliriz.

Bu araştırma ile daha önce İ.K. Kökten'in araştırdığı lokalitelerle yeni lokaliteler ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmacılar, bölgeyi, prehistorik potansiyeli düşünüldüğünde yoğunlaşılması gereken bir alan olarak görmekte dirler. Özellikle şu anda sit alanı konumunda olmasına rağmen, gün geçtikçe tahrip olan prehistorik Azat Höyük gibi höyüklerin sistematik kazılarla araştırılması yerinde olacaktır düşüncesindeyiz

KAYNAKÇA

- ATALAY, İ., 1982, Türkiye Jeomorfolojisine giriş, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 9, İzmir: 106-110.
- BRINKMAN, R. 1976, *Geology of Turkey*, Ferdinand Enke Verlag Stuttgart, 1976.
- BURNEY, C.A., 1958, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age." *Anatolian Studies* VIII : 157-209.
- GÜLDALI, N., 1979, *Geomorphologie der Türkei : Erläuterungen zur geomorphologischen, Übersichtskarte der Türkei*, 1 : 200.000, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden, TAVO: 149-164.
- KALANTAR, A., 1994, *Armenia From the Stone Age To the Middle Ages, Selected Papers*, (Ed.) G. Karakhanian, *Civilisation Du Proche-Orient, Serie I, Archeologie et*

- KILIÇ, M., 1985, Kars İli Genel Jeoloji ve Maden Envanteri, MTA Genel Müdürlüğü Doğu An.Bölge Yayınları.
- KÖKTEN, İ. K. 1943a, Kars'ın Tarih Öncesi.III. T.T. Kongresi: 201-203.
- KÖKTEN, İ. K. 1943b, "Kars'ın Tarih Öncesi hakkında ilk kısa rapor."Belleten, VII, 27: 601-613.
- KÖKTEN, İ. K. 1944, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları" Belleten, VIII,32: 659-681.
- KÖKTEN, İ. K., 1945, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeni" D.T.C.F.Dergisi, III, 5: 465-486.
- KÖKTEN, İ. K. 1947, "Bazı prehistorik istasyonlar hakkında yeni gözlemler" Belleten, V: 224-239.
- KÖKTEN, İ. K. 1952, "Anadolu'da prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araştırma" D.T.C.F. Dergisi, X, 1-4: 167-203.
- KÖKTEN, İ. K. 1953, "1952 yılında yaptığım tarihcncesi araştırmaları hakkında" D.T.C.F. Dergisi, XI, 2,3,4: 176-206.
- KUSNAREVA, K. K. ve CHUBINISVILI, I. I., 1970, Ancient Cultures of Southern Caucasus, USSR Academy of Sciences-Institute of Archaeology: 21-58, Har.20.
- MORGAN, J. de, 1889, Mission Scientifique Au Caucase (Les Premiers Ages Des Métaux Dans L'Arménie Russe)Tome I Etudes Archéologique et Historiques, Ernest Leroux, Paris: 29-40.
- ONUR, A., 1964, Türkiye'de Kar Yağışları ve Yerde Kalma Müddeti Üzerine bir Etüd (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- ÖZBEK, O. 1992, "Türkiye Mağaraları Envanteri." I. Speleoloji Sempozyumu (Ed. Mustafa Aktar), Boğaziçi Üniversitesi Mağara Araştırma Derneği Yayınları No:VI: 77-81. (İngilizce özetli Türkçe)
- ÖZBEK, O. 1993 Prehistorik İskân açısından Türkiye mağaraları ve Hatay mağaralarının incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Beytepe, Ankara. (İngilizce özetli Türkçe)
- ÖZBEK, O. ve B. YÜKMEN, 1992, Kuzeydoğu Anadolu Mağara Araştırmaları, (Yayınlanmamış rapor).
- ÖZGÜL, N., 1984, "Stratigraphy and tectonic evolution of the Central Taurides." Geology of the Taurus Belt, Proceedings(eds.) O. Tekeli and M.C. Göncüoğlu, M.T.A., Ankara: 77-90.
- SÖZER, A. S., 1972, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık (Yayla-Settlement and yayla grazing in North-east Anatolia, İş Matbaacılık, Ankara: 11-17.
- YAKAR, J. 1991, Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period.Tel Aviv: 99.
- YÜKMEN, B., 1997, Türkiye'de Megalit Sorunu: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Megalitleri (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Beytepe, Ankara (İngilizce özetli Türkçe) Türkiye Jeoloji Haritası 1/500.000 Ölçekli, Hazırlayan:

DİPNOTLAR

- * Onur ÖZBEK, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Nuru Ziya Sk. No.22, P.K. 54, 80072, Beyoğlu-İstanbul/TÜRKİYE. Bakiye YÜKMEN; Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Hatay/TÜRKİYE.
- 1 Onur Özbek, doktora tezi olarak ilk önce "Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitikleşme ve Hammaddeler Kaynakları" konusunu seçmiş, ancak daha sonra seçilen bu konu bölgede yeterli bir doktora çalışması için gereksinim duyulan araştırma ve kazıların eksikliği (stratigrafik bilgilerden yoksun olmamız) çalışmayı zamansal açıdan olumsuz yönde etkileyeceğinden, değiştirilmiştir. Lyon II Üniversitesi'ne bağlı olarak başlanan bu teze ile ilgili araştırmayı izinleriyle destekleyen Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, araştırma boyunca yardımlarını esirgemeyen Kars Milli Eğitim İl Müdürlüğü'ne, Kars Müzesi Müdürü Ali Ercan'a ve müze görevlilerine, Iğdır Belediye Başkanlığı'na ve özellikle Belediye Başkanı Kahraman Padir'a, gerek çok zor koşullarda geçen araştırma sırasında bize moral desteği veren gerekse araştırma sonrasında değerli düşüncelerini esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Özdoğan'a teşekkürü borç biliriz.
- 2 Kayaç yapısı örnekleri, Hacettepe Üniversitesi'nde yapılan petrografik analiz sonucunda Örn.Tek-1: gaz boşluklu bazalt, Örn.Tek-2: dolomit (ince taneli bazalt), Örn.Tek-3: ince taneli bazalt olarak tanımlanmıştır. Bu konuda yardımlarını esirgemeyen Jeolog Prof. Dr. Sayın Yavuz Erkan'a teşekkür ederiz.
- 3 Bu bölgedeki mağaraların jeolojik yapısı ve "mağara iskânı" konusu Özbek tarafından daha sonra ele alınacaktır.
- 4 Bu çalışmada verilen tüm koordinatlar ve deniz seviyesi yükseklikleri bir Garmin II GPS cihazı kullanılarak en az 6 uydulu girdisi ile alınmıştır. Tüm GPS verileri ± 30 ila 60 metre arasında değişebilir. C.A. Burney (1958) de bu höyüklerden bahseder, ancak yer konusunda bilgi vermez. Sadece kabaca büyük ölçekli bir haritada isimleri yer alır (s.172, Harita: 1, s. 192, Harita: 2). Bahsi geçen yazıda Harita 1'de Malaklu adı ile başka bir sit daha vardır. Ancak Burney'in çalışmasında bu sit ile ilgili hiç bir açıklama yoktur.
- 5 Litik teknoloji ve endüstriler konusu daha sonraki yayınlarda ele alınacaktır.
- 6 Kars Müzesi Müdürü Sayın Ali Ercan, Kökten'in bu bölgedeki araştırmalarında topladığı buluntuların Kars Müzesi'nde olmadığını belirtmiştir. Bu yüzey toplamalarının Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi'nin ilgili depolarında olduğunu tahmin ediyoruz.

YAYIN DUYURUSU

Uluslararası standartlara uygun daha nitelikli bir dergi çıkarabilmek amacıyla “Türk Arkeoloji Dergisi” ve “Türk Etnografya Dergisi” bu yıldan itibaren “Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi” adıyla tek dergi olarak yayınlanacaktır. Hedeflenen amaca ulaşabilmek, siz değerli bilim adamlarımızın, makalelerini, aşağıda belirtilen kurallara uygun göndermesi ile mümkün olacaktır.

Dergide, özgün çalışmaların tanıtılması amaçlandığından, Genel Müdürlüğümüzce düzenlenen “Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu”nda sunulan bildiriler değerlendirme kapsamına alınmayacaktır.

YAZIM KURALLARI

- Makaleler PC’de yazılacaksa Word 98 programı kullanılmalı ya da bu programla uyumlu bir program olmalıdır. Uzantısı DOC ya da RTF dışında başka uzantı olmamalıdır.
- Makaleler Macintosh bilgisayarda yazılacaksa Quark Xpress programı kullanılmalı ya da buna uyumlu bir program olmalıdır.
- Makaleler A4 kağıda 13.5x20 cm.lik bir alan dışına taşırılmadan, 12 punto ve 12 satır aralığı ile Tekton ya da Times karakteriyle maksimum 10 sayfa olarak yazılmalıdır.
- Başlıklar ve yan başlıklar bold (koyu) yazılmalıdır.
- Çizim, fotoğraf ve slaytların toplamı 15 adetten fazla olmamalı, fotoğraflar yapıştırılmamalı, bantlanmamalı, çizim ve fotoğrafların arkasına numara, araştırmacı adı, yön oku mutlaka konmalı, makalede belirtilen fotoğraf sayısı ile gönderilen fotoğraf sayısı birbirini tutmalı, çizimler aydınlatıcı üzerine 13.5x20 cm. ölçülerinden büyük olmamalı, fotoğraflar da baskıda iyi sonuç verecek nitelikte basılmalı, fotokopi ya da bilgisayar çıktısı olmamalıdır.
- Çizimlere (Çizim:.....), resimlere (Resim:.....), haritalara (Harita:.....) olarak numara verilmeli, kesinlikle levha sistemi kullanılmamalıdır.
- Makalelere unvan ve yazışma adresi mutlaka yazılmalıdır.
- Metin mutlaka bir diskete kaydedilmeli ve çıktısıyla birlikte gönderilmelidir. Disketteki makale ile çıktısındaki makale mutlak surette uyumlu olmalıdır (kullanılmış disketler geri gönderilecektir). Disketteki makale ile çıktısındaki makale uyumlu olmadığı takdirde, disket baz alınacaktır.
- Yabancı dilde yazılmış makaleler mutlaka Türkçe özetle gönderilmelidir.
- Referanslar, 8 punto yazılarak, sayfa arkasında aşağıdaki düzene uygun olarak verilmelidir.
E.AKURGAL, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1998, s.11.

A.ERKANAL, "Eflatun Pınar Anıtı", *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari İlimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı*, Ankara 1990, s.287-301.

- Kaynakça kısmı ise alfabetik sıra ile şu düzende yazılmalıdır.

GRAVES, R., *The Greek Myths*, I. ve II. cilt, Middlesex, 1966.

ÖZBEK, M., "İznik Roma Açık hava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek İskeletleri" *Belleten*, XXI, Ankara 1955.

- Derginin Ekim-Kasım ayları arasında çıkarılması planıldığından, makalelerin Ocak-Mayıs ayları arasında,

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
Kültürel Faaliyetler ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı
06100 Ulus-ANKARA

adresine gönderilmesi gerekmektedir.